

ISSN 2415-881X

Taras Shevchenko National University of Kyiv

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

POLITOLOGY BULLETIN
ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ВІСНИК

Issue 95
Випуск 95

2025

Політологічний вісник, Випуск 95 (2025)

Веб-сайт журналу: <https://zpv.knu.ua/>

«Політологічний вісник» — фахове наукове видання Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Журнал публікує оригінальні, закінчені роботи за результатами досліджень у галузі політології, соціальної теорії, філософії політики, геополітики та глобальних систем сучасного розвитку. Також журнал друкує рецензії на книги у галузях політичної науки, що вийшли друком впродовж останніх двох років.

Аудиторія журналу включає науковців, викладачів, аспірантів, студентів, професіоналів, а також широке коло читачів, які цікавляться сучасними тенденціями розвитку політичних наук.

Формат журналу відповідає міжнародним стандартам. Усі статті проходять обов'язкову процедуру рецензування. До складу міжнародної редколегії видання входять відомі науковці в галузі політичних наук. Наукове видання затверджено як фахове з політичних та філософських наук наказом Міністерства освіти і науки України № 409 від 17.03.2020 р. Політологічний вісник ISSN (Print) 2415–881X категорія «Б» індексується в міжнародній науково-метричній базі даних Index Copernicus, Google Scholar, Наукова періодика України (Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського).

Свідоцтво про державну реєстрацію: КВ № 22690–12590 ПР від 24.04.2017 р.

Адреса редакції: «Політологічний вісник», Київський національний університет імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська, 60, аудиторія 308-А (Кафедра політології), м. Київ, 01601, Україна

Тел.: (+38044) 239 3383 Web: <https://zpv.knu.ua/>

E-mail: editorial_pb@knu.ua

Рекомендовано до друку вченою радою Філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 12 від 09 червня 2025 р.).

Усі права застережено. Посилання на матеріали видання під час їх цитування обов'язкові.

Політологічний вісник: збірник наукових праць / голов. ред. О. В. Батрименко; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. К.: ТОВ «Вадекс», 2025. Вип. 95. 320 с.

Політика рецензування

Усі статті проходять процедуру «сліпого» рецензування незалежними експертами, яких призначає Редколегія з числа фахівців у відповідній науковій галузі. Остаточне рішення щодо публікації чи відхилення статті приймає головний редактор, який керується у своїх діях висновками рецензентів. Подаючи статтю, автори можуть попросити виключити із списку можливих рецензентів не більше двох вчених або двох вищих навчальних закладів. Процедура рецензування може тривати до 4 тижнів, залежно від завантаженості експертів.

Редакція інформує автора про зауваження експертів та рішення про прийняття матеріалу до друку або відмову в публікації. У разі позитивного рішення Редколегії, автор вносить відповідні правки та надсилає до редакції остаточний варіант матеріалу. виправлений варіант рукопису підписується автором і рецензентами «До друку», і змінам не підлягає. При затвердженні змісту номеру журналу редколегія керується датою надходження останнього варіанту статті.

Науковці, які бажають долучитися до числа рецензентів журналу «Політологічний вісник», повинні мати науковий ступінь у відповідних галузях наук, належний досвід роботи та високу репутацію в академічному світі. Свої резюме можна надсилати на адресу редакції журналу.

Етика публікацій

Журнал «Політологічний вісник» керується етичними нормами, рекомендованими «Комітетом з етики публікацій» / Committee on Publication Ethics (COPE). Ознайомитися із правилами можна на сайті COPE: <http://publicationethics.org>. Окрім того, рекомендуємо ознайомитися із правилами етики публікацій, рекомендованими видавництвом «Elsevier» — Publishing Ethics Resource Kit: <http://www.elsevier.com/editors/perk>.

Автори відповідають за оригінальність поданих ними рукописів, які не повинні містити плагіату і не повинні бути опубліковані раніше в інших виданнях. Редакція журналу гарантує, що кожен рукопис розглядається неупереджено, незалежно від статі автора, його раси, національності, віросповідання, громадянства тощо.

Politology Bulletin, Issue 95 (2025)

Journal homepage: <https://zpv.knu.ua/>

“Politology Bulletin” is a monthly academic peer-reviewed journal, published by the Taras Shevchenko National University of Kyiv.

The Journal publishes original contributions based on studies in the field of political science, social theory, philosophy of politics, geopolitics and global systems of modern development. The Journal also publishes reviews of books in the fields of political science issued over the past two years

Audience of the Journal includes academics, lecturers, postgraduates, students, professionals, as well as a wide circle of readers interested in modern trends in the development of political sciences.

The Journal’s format corresponds to the international standards. All the articles undergo a peerreview procedure. The International Editorial Board of the Journal includes prominent academics in the corresponding fields of science.

The Journal is approved as a professional academic journal in political and philosophical science by the Ministry of Education and Science of Ukraine № 409 decrete of 17.03. 2020. Politology Bulletin ISSN (Print) 2415–881X category «B» is indexed in an international scientific and methodological database Index Copernicus, Google Scoiar, Scientific periodicals of Ukraine (V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine). Certificate of registration: KB # 22690–12590 IIP of 24.04.2017.

Editorial Address: “Politology Bulletin,” Taras Shevchenko National University of Kyiv, auditorium 308-A (Department of Political Science), 60 Volodymyrska str., 01601, Kyiv, Ukraine.

Phone: (+38044) 239 3383 Web: <https://zpv.knu.ua/>

E-mail: editorial_pb@knu.ua

It is recommended to print the Academic Council of Philosophical Faculty of Taras Shevchenko Kyiv National University (Protocol No. 12 of June 09, 2025).

All rights reserved. Links to the publication materials during their citation are obligatory.

Political Bulletin: Collection of scientific works / Main. ed. Oleh Batrymenko; Kyiv National Taras Shevchenko University. K.: LLC “Vadex”, 2025. Issue 95. 320 p.

Peer Review Policy

All the articles are reviewed through a double-blind peer-review procedure by the independent experts, appointed by the Editorial Board from a number of the well-known experts in the relevant scientific field. The final decision to publish or to decline the paper is made by the Editor-in-Chief, who is guided in his actions by the conclusions of the experts. When submitting the article, the author can request to exclude two scientists or two institutes from the list of possible experts.

Peer review procedure may take up to 4 weeks, depending on the workload of experts. The Editorial Board informs the author of the reviewers' comments and of the decision to accept or to decline the paper.

If the decision is positive, the author makes the appropriate corrections and sends to the editorial board the final version of the paper. This amended version is signed by the author and by the experts to print, and no further changes are allowed. While approving the content of the issue, the Editorial Board takes into account the date of receipt of the final version of the paper

Researchers, who want to take part in the peer review procedure of the Journal, should have a degree in the relevant scientific fields, the appropriate experience and high reputation in the academic world. Please send your resume to the Editorial Board.

Publication Ethics and Publication Malpractice Statement

"Politology Bulletin" Journal is guided by ethical standards, recommended by the Committee on Publication Ethics. We recommend reading the relevant rules at the COPE official website: [http:// publicationethics.org](http://publicationethics.org). We also recommend to get acquainted with the Publishing Ethics Resource Kit, recommended by the Elsevier: <http://www.elsevier.com/editors/perk>.

The Journal does not tolerate plagiarism; the authors submitting articles affirm that their manuscripts are original and have not been published previously. The Journal's Editorial Board ensures that each manuscript is reviewed impartially, without regard to gender, race, nationality, religion, citizenship, etc. of the author.

Редакція збірника:

Батрименко Олег Володимирович, доктор політичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна (головний редактор)
Кирилюк Федір Михайлович, доктор філософських наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна (заступник головного редактора)
Моджевський Аркадій, доктор наук, професор (відділення політичних наук), Гданський університет, Польща (заступник головного редактора)
Хилько Микола Іванович, доктор філософських наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна (відповідальний редактор)
Товмаш Дмитро Анатолійович, кандидат філософських наук, доцент, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна (відповідальний редактор)

Редакційна колегія:

Брусиловська Ольга Іллівна, доктор політичних наук, професор, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Україна
Бйорк-Джеймс Карвіл, доктор філософії, Університет Вандербільта, Нашвілл, США
Девлен Балкан, доктор філософії, старший дослідник, Школа Нормана Патерсона, Оттава, Канада
Кабалуз Фабіан, доктор філософії, професор соціальних наук, Центральний університет наук про освіту, Сантьяго, Чилі
Карина Візіана Гануза, доктор політичних наук, професор, Національний університет Росаріо, Аргентина
Келлер Ольга Борисівна, доктор історичних наук, професор, Тюбінгенський університет ім. Ебергарда Карла, Тюбінген, ФРН
Луптак Мілан, доктор філософії, доцент Вищої школи економіки, Прага, Чехія
Ляшенко Тетяна Михайлівна, доктор політичних наук, старший науковий співробітник, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, Україна
Мацієвський Юрій Володимирович, доктор політичних наук, професор, Національний університет «Острозька академія», Україна
Неер Юрген, доктор політичних наук, професор, Університет Віадрина, Франфурт-на-Одері, ФРН
Неліна Дмитро Васильович, доктор політичних наук, професор, Київський національний університету імені Тараса Шевченка, Україна
Сторожук Світлана Володимирівна, доктор філософських наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна
Ткач Олег Іванович, доктор політичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна
Тормахова Анастасія Миколаївна, кандидат філософських наук, доцент, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна
Тулиця Олег Леонідович, доктор політичних наук, професор, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Україна
Фезерстон Майкл, доктор філософії, професор соціальних наук, Центр теорії, культури та суспільства, Лондон, Великобританія
Шевченко Сергій Леонідович, доктор філософських наук, Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, Україна
Ярослав Філіп Чуб, доктор політичних наук, професор, Інститут європейських студій Варшавського університету, Варшава, Польща

Editorial:

Oleh Batrymenko, D. Sc. in Politology, Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine (Editor in Chief)

Kyryliuk Fedir, D. Sc. in Philosophy, Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine (Deputy Editor)

Modrzejewski Arkadiusz, Dr hab., Professor (Dept. of Political Science), University of Gdansk: Gdansk, Pomeranian, Poland (Deputy Editor)

Mykola Khylyk, D. Sc. in Philosophy, Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine (Executive Editor)

Dmytro Tovmash, PhD in Philosophy, Associate Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine (Executive Editor)

Editorial Board:

Carina Viviana Ganuza, D. Sc. in Politology, Professor, National University of Rosario, Argentina

Carwill Bjork-James, PhD in Philosophy, Vanderbilt University, Nashville, USA

Olga Brusylowska, D. Sc. in Politology, Professor, Odessa Mechnikov National University, Ukraine

Fabian Cabaluz, D. Sc. in Sociology, Professor, The Metropolitan University of Educational Sciences, Santiago, Chile

Balkan Devlen, PhD in Political Science, Adjunct Research Professor, Norman Paterson School, Ottawa, Canada

Olha Keller, D. Sc. in History, Professor, Eberhard Karls University of Tübingen, Germany

Milan Luptak, PhD in Philosophy, Associate Professor, University of Economics, Prague, Czech Republic

Tetiana Liashenko, D. Sc. in Politology, Senior Researcher, Kuras Institute of Political and Ethnic Studies, National Academy of Sciences of Ukraine

Yuriy Matsiyevsky D. Sc. in Politology, Professor, The National University of Ostroh Academy, Ukraine

Dmytro Nelipa, D. Sc. in Politology, Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

Jurgen Neyer, D. Sc. in Politology, Professor, European University Viadrina, Frankfurt (Oder), Germany

Svitlana Storozhuk, D. Sc. in Philosophy, Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

Oleh Tkach, D. Sc. in Politology, Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

Anastasiia Tormakhova Ph.D, Associate Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

Oleh Tupytsia, D. Sc. in Politology, Professor, Oles Honchar Dnipro National University, Ukraine

Mikle Featherstone, D. Sc. in Sociology, Professor, Culture and Society Center, London, United Kingdom

Serhii Shevchenko, D. Sc. in Philosophy, Institute of Philosophy named after H.S.Scovoroda of National Academy of Science of Ukraine

Jaroslaw Filip Czub, Dr. Sc. in Politology, Professor, University of Warsaw, Poland

ЗМІСТ

ПОЛІТИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ ДИСКУРС

<i>Бойченко М. І.</i> Апорії толерантності: хибність вибіркової інклюзивності у політиці скасування	12-34
<i>Міненко А. В.</i> Філософсько-методологічні засади дослідження феномену забування	35-50
<i>Грубізний С. С.</i> Витоки політичної думки К'єркегора: огляд інтерпретацій філософії К'єркегора у XX та XXI століттях	51-59
<i>Пищик С. В.</i> Особливості трансформації ідентичності особистості в мережевому суспільстві	60-71
<i>Гапон В. Ю.</i> Волевиявлення народу як ціннісна складова української національної ідеї і важливий ресурс воєнного часу	72-83
<i>Костюк О. В.</i> Руйнування культових споруд та їх вплив на релігійну самоідентифікацію: вивчення кореляційних зв'язків у контексті російсько-української війни	84-105

ТЕОРІЇ ПОЛІТИКИ

<i>Мельник В. М.</i> Від <i>res publica</i> до <i>stato</i> : антично-римська і середньовічна термінологія «державності» та їхні ранньомодерні трансформації	106-127
<i>Каракай С. П.</i> Теоретичні підходи до аналізу інноваційної функції підприємництва в соціально-політичних процесах	128-139
<i>Куліш Р. Ю.</i> Від інтеграції до мобілізації: еволюція популізму в президентських кампаніях України (1991-2004).	140-150
<i>Чорноус А. В.</i> Політичний міф як інструмент виборчих компаній в умовах воєнного стану: трансформація електоральної свідомості українського суспільства	151-161
<i>Волошин Є. О.</i> Поняття суспільної консолідації в політологічному дискурсі	162-181

СУСПІЛЬНІ ВИКЛИКИ ДЕМОКРАТІЇ

<i>Деркач В. Л.</i> Криза демократії. Технократична альтернатива.	182-201
---	---------

<i>Лященко І. А.</i> Критика владних відносин у демократії за Джейсоном Бреннаном	202-213
<i>Кобильник В. В.</i> Параметри інституційної спроможності консолідованої демократії: теоретичний та праксеологічний виміри	214-224
<i>Ковальов А. В.</i> Політична пропаганда у системі військово-політичної комунікації плюралістичної демократії	225-235
<i>Трачук С. В.</i> Чинники зростання популізму в сучасних ліберальних демократіях	236-248

ГЕОПОЛІТИЧНІ СТРАТЕГЕМИ

<i>Хилько М. М.</i> Постколоніальний вимір російської агресії проти України	249-260
<i>Ткач А. О.</i> Політичні та економічні виклики країн Латинської Америки за адміністрації Б. Обама в США	261-273
<i>Попов Г. В.</i> Застосування концепції сприйняття Роберта Джервіса у дослідженні розвідувальної діяльності	274-284
<i>Штельмашенко А. Д.</i> Африка як поле нової геополітичної гри	285-299
<i>Рибалкін А. В.</i> Посилення політичного впливу міжнародних корпорацій у контексті глобалізаційних процесів	300-310

РЕЦЕНЗУВАННЯ

<i>Хилько М. І.</i> Набутки сучасного українознавства – освіті. Рецензія на навчальний посібник: <i>Крисаченко В. С.</i> <i>Українознавство: гуманітарні виміри.</i> Київ: Видавництво Ліра-К, 2025. 504 с.	311-318
---	---------

Вимоги до публікацій: розташовані на сайті збірника (<https://zpv.knu.ua/>)

CONTENTS

POLITICAL AND PHILOSOPHICAL DISCOURSE

<i>Mykhailo Boichenko</i> . Aporias of tolerance: the falseness of selective inclusion in cancel policy	12-34
<i>Andrii Minenko</i> . Philosophical and methodological foundations of the study of the phenomenon of forgetting	35-50
<i>Stanislav Hrubiznyi</i> . The origins of kierkegaard's political thought: a review of interpretations of kierkegaard's philosophy in the 20th and 21st centuries	51-59
<i>Sofiia Pyshchuk</i> . Features of personal identity transformation in the network society	60-71
<i>Viacheslav Gapon</i> . People's will as a value component of the ukrainian national idea and an important resource in time of war	72-83
<i>Oleksander Kostiuk</i> . Destruction of religious buildings and their impact on religious self-identificatio	84-105

POLITICAL THEORY

<i>Viktor Melnyk</i> . From res publica to stato: ancient roman and medieval terminologies of the concept of the state and their early modern transformations	106-127
<i>Sergii Karakay</i> . Theoretical approaches to the analysis of the innovative function of entrepreneurship in socio-political processes	128-139
<i>Roman Kulish</i> . From integration to mobilisation: the evolution of populism in the presidential campaigns of Ukraine (1991-2004)	140-150
<i>Anna Chornous</i> . Political myth as a tool in electoral campaigns during martial law: transformation of electoral consciousness in ukrainian society	151-161
<i>Yehor Voloshyn</i> . The concept of social consolidation in political science discourse	162-181

SOCIAL CHALLENGES TO DEMOCRACY

<i>Vadym Derkach</i> . The crisis of democracy. A technocratic alternative	182-201
--	---------

<i>Iryna Liashchenko</i> . Criticism of power relations in Democracy by Jason Brennan	202-213
<i>Vasyl Kobylnyk</i> . Parameters of institutional capacity of consolidated democracy: theoretical and praxeological dimensions	214-224
<i>Andrii Kovalyov</i> . Political propaganda in the system of military-political communication of a pluralist democracy	225-235
<i>Solomiia Trachuk</i> . Factors of populism growth in modern liberal democracies	236-248

GEOPOLITICAL STRATAGEM

<i>Maksym Khylyko</i> . The post-colonial dimension of russian aggression against Ukraine	249-260
<i>Anatoly Tkach</i> . Political and economic challenges of Latin American countries under the Obama administration in the USA	261-273
<i>George Popov</i> . Application of Robert Jervis's concept of perception in the study of intelligence activity	274-284
<i>Anastasia Shtelmashenko</i> . Africa as a field of a new geopolitical game	285-299
<i>Anatolii Rybalkin</i> . Increased political influence of international corporations in the course of globalisation	300-310

REVIEN

<i>Mykola Khylyko</i> . Achievements of modern Ukrainian studies in education. <i>Review of the Textbook: Krysyachenko, V. S. (2025). Ukrainian Studies: Humanitarian Dimensions. Kyiv: Lira-K Publishing, 504 p.</i>	311-318
---	---------

Autor Guidelines: located on the website of the collection

Бойченко Михайло Іванович

*Доктор філософських наук,
професор кафедри теоретичної і практичної філософії
Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)*

<https://orcid.org/0000-0003-1404-180X>

e-mail: boichenko.m@knu.ua

АПОРІЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ: ХИБНІСТЬ ВИБІРКОВОЇ ІНКЛЮЗИВНОСТІ У ПОЛІТИЦІ СКАСУВАННЯ

Резюме

Зазначено, що стихійна на перших порах культура скасування набуває поступової інституалізації і, зокрема, отримує своє втілення у відповідній політиці скасування як складовій політики ідентичності. Спроби досягнути відновлення соціальної справедливості за допомогою скасування одних і інклюзивності інших може призводити також і до політичних і моральних апорій: коли застосування політики скасування призводить не лише до нової несправедливості, але й не виконує завдань самої культури скасування. Нерідко це трапляється через виникнення ефекту вибіркової інклюзивності: коли певну категорію осіб чи соціальну групу виключають з практик інклюзивності, апелюючи до певних їхніх додаткових соціальних характеристик. Обґрунтовано, що робити такі винятки можливо і навіть корисно, але лише у справді виняткових, надзвичайних ситуаціях, як от випадок з боротьби тероризмом чи збройною агресією. Саме до таких випадків належить російське воєнне вторгнення в Україну у 2022 році.

Уточнено, що межею толерування є скасування толерування тих, хто повністю заперечує саму толерантність: щодо них не може бути застосована інклюзивність. В усіх інших випадках інклюзивність є універсальною моральною нормою. Виявлення впливу толерантності, інклюзії, скасування на формування ідентичності допомогло краще встановити взаємозв'язок між цими соціальними явищами. Проведено розрізнення між належними і неналежними підставами для здійснення вибіркової інклюзивності і встановлено, що у більшості випадків вибіркова інклюзивність є невинуватеною і є результатом некомпетентності або корупції. Під

час загарбницької війни росії проти України російська мова має знаходитися під скасуванням у публічній сфері і не мати заохочень до використання у приватній. Виправданим винятком може бути лише використання російської на фронті — мірою її затребуваності у воєнних цілях для потреб української сторони.

Ключові слова: політика скасування, вибіркова інклюзивність, толерантність, культура скасування, соціальна справедливість, політика ідентичності, російське воєнне вторгнення в Україну.

Вступ

Політика скасування є спробою інструменталізувати і легалізувати певні прояви і різновиди культури скасування. Сама по собі така постановка питання вже видається проблематичною, адже культура скасування є виявом спонтанного протесту, який здійснюють представники громадськості всупереч недосконалому законодавству [1]. Однак, ці складнощі все ж видається можливим частково подолати і зробити політику скасування не лише офіційною, але справедливою, навіть коли її здійснюють з позиції держави — в усякому разі у окремих виняткових ситуаціях. Тоді як концепт вибіркової інклюзивності постає як дещо у корені і за визначенням епістемологічно некоректним і перформативною суперечливим. Таким чином, спроби розібратися у цих питаннях виводять на категоріальний рівень дискусії, коли умовою вирішення прикладних проблем є прояснення базових теоретичних питань і передусім — прояснення термінів, серед яких у розгляді проблем скасування і інклюзивності ключовим постає «толерантність», яку варто уточнити у її сенсі як категорію.

У часи війни майже непереборною стає спокуса стати у безкомпромісну позицію повного неприйняття, нетолерантності щодо усього, що хоч мінімально пов'язано з агресором — його мови, культури, історії, народу тощо. Така цілком зрозуміла позиція неприйняття, втім, може привести багатьох цілком притомних людей до «скасування» усього, що стосується ворога, а відповідно — до відмови будь-що знати про нього, щоби і не знатися з ним взагалі [2, с. 16 — 21]. На жаль, це просто неможливо з декількох причин. І тому, що частина українських громадян є етнічними росіянами, які не так легко відмовляються від своєї, нехай навіть лише мовно-культурної, але все ж російської ідентичності, але і головним чином — тому, що українці не хочуть уподібнюватися представникам сучасної росії, у тому числі й не хочуть уподібнюватися росіянам у національній нетерпимості, властивій нацистському по суті режиму сучасної росії. Якщо росіяни не визнають Україну державою, а українців — нацією, про що неодноразово публічно заявляв сучасний очільник кремля володимир путін [3; 4], то українці та держава Україна чітко і послідовно дотримуються канонів цивілізованості, закріплених не лише у міжнародному праві (як от у Загальній

декларації прав людини, прийнятій ООН [5]), а і у сумлінні кожної адекватної людини.

Будучи сумлінними громадянами України і звертаючись до української у публічному просторі, російськомовні українці не завжди і не усі відмовляються від послуговування російською у побуті — або не можуть цього зробити швидко, або іноді і не бажають цього в принципі, тримаючись за культуру і мову своїх предків. У демократичній країні, якою, поза сумнівами, є Україна, доводиться приймати і такий громадянський вибір — навіть під час війни. На щастя, більшість українських громадян адекватно і з розумінням сприйняло вимушений характер ситуації, яку створив сучасний російський режим в Україні — коли навіть використання українськими громадянами російської мови у побуті витлумачується російськими державними мілітаристами як свідчення належності російськомовних українських громадян до «русского мира», а відповідно — як достатню підставу для воєнного вторгнення в Україну, нібито для кращого захисту інтересів цих російськомовних громадян (як свого часу німецькі нацисти виправдовували свою воєнну інтервенцію у Чехословаччину та західну частину Польщі).

Чи має у такій ситуації не лише українська держава, але й українське суспільство робити винятки для російськомовних патріотів України? Чи має право демократична держава забороняти вжиток якоїсь із мов, або ж якоїсь із релігій чи церков, або ж навпаки — зобов'язана робити винятки для якихось груп громадян? Що буде неправомірним винятком із правил, а що, навпаки — буде тим винятком, який лише підкреслюватиме і посилюватиме саме правило?

Чи маємо толерувати вжиток російської мови, а чи все ж слід окреслювати певні межі її побутування в Україні під час війни, ще загарбницької війни, яку чинять носії російської мови і іменем російської мови (заради захисту «русского мира»)? Цей окремий, але вкрай показовий і суспільно чутливий не лише для України випадок загострює питання підстав і меж толерантності і ставить під сумнів доречність у деяких випадках робити з неї певні винятки. Виявити концептуальні пастки здійснення політики скасування, зокрема у розрізі встановлення порогу толерантності, зокрема на прикладі практик скасування російської мови в умовах загарбницької війни росії проти України, і буде метою цієї статті.

Методи дослідження

Дане дослідження враховує концептуальні напрацювання, здійснені у рамках теорій ідентичності та відповідно теоретичного осмислення політик ідентичності. Зокрема, ключовими для розуміння соціальних, етичних та онтологічних підстав толерантності є теорія ідентичності, яку розробляють на багато у чому близьких позиціях філософії комунітаризму Чарльз

Тейлор [6; 7] та Алесдеа Макінтайр [8]. Також важливу роль для розуміння соціально-політичних механізмів функціонування політики ідентичності відіграє концептуальне дослідження політики скривдженості і захисту гідності, яке здійснив нещодавно Френсіс Фукуяма [9]. Нормативні засади, на яких можна здійснювати аналіз проблем справедливості, інклюзивності, культури скасування, було взято з дослідження Карла-Отто Апеля [10]. Але більшою мірою дані дослідження є продовженням концептуального аналізу автором проблематики соціальної інклюзії [11; 12], культури скасування [13; 14] та політики, спрямованої на захист соціальної справедливості загалом [15].

Результати дослідження

Концептуальні засади дослідження ворога

Якщо українським громадянам краще підзабути усе російське, принаймні на період російської війни проти України, то тим українським політологам, аналітикам і представникам українських спецслужб, хто активно протидіє російській повномасштабній збройній агресії, ворога треба знати і знати досконально: і для того, аби краще його перемагати у відкритому бою, і щоби ефективно висувати власні контраргументи у ідеологічній боротьбі (контрпропаганді, деморалізації ворога тощо), необхідно вивчати його і його аргументи. Це потрібно врешті для того, щоб впевнено і успішно його перемагати на всіх фронтах — мілітарному, культурному, ідеологічному, економічному, правовому та усіх інших. Треба розуміти його задуми і розкривати його плани, чітко протидіяти мотивації його військових, аналітиків, дипломатів та керівництва країни і розривати зв'язок між ними і усією іншою частиною їхнього громадянського суспільства, руйнувати кооперацію ворога з його закордонними союзниками тощо. До цього спонукає нас виконання свого патріотичного обов'язку. Але крім воєнного призначення дослідження ворога, є ще й обов'язок залишатися науковцем, бути об'єктивним і не залишати нічого поза своєї раціональної критики і поза своєї ретельної дослідницької роботи. Це є невід'ємною складовою академічної чесності і необхідною складовою академічної свободи — а отже і нашим академічним обов'язком, і загалом — обов'язком розуму, який можна повноцінно реалізувати лише в атмосфері академічної свободи.

Таким чином, для українських науковців необхідним є не просто знання російської мови і ретельне вивчення відповідної фахової літератури та інших релевантних безпековій проблематиці джерел [16], але проактивне опанування цими джерелами — тобто ініціативний їх пошук і за потреби навіть створення власних текстів мовою ворога: зокрема, задля включення українського порядку денного у російський публічний простір, а української стратегічної ініціативи — у публічний російський дискурс. Український порядок денний має просувати українські національні інтереси у російському

публічному просторі і витіснити порядок денний політики російської воєнної агресії, а українська стратегічна ініціатива — руйнувати російські імперські стратегічні дії і вносити загальний розлад у функціонування російського політикуму та російських органів управління усіх рівнів тією мірою, якою вони втілюють ідеологію «русского мира».

Перед тим, як з'ясувати міру толерантності у використанні російської мови та інших елементів російської культури в українських наукових дослідженнях, слід розв'язати загальні питання функціонування політики скасування загалом, і зокрема — під час війни.

Джерела культури скасування

Феномен культури скасування полягає не лише у неспроможності наявних суспільних інститутів забезпечити належне покарання певної негідної поведінки, масштаб і резонанс якої виходять за межі звичайного громадського осуду, а негативні наслідки якої набувають характеру кричущої соціальної несправедливості. Головним тригером народження культури скасування постає все ж те, що певна негідна поведінка не лише не підлягає негативним санкціям офіційних інституцій [13], але й за замовчуванням сприймається значною частиною суспільства як така, що, хоча й не є гідною публічного уславлення і суспільної винагороди, але є чимось нібито цілком прийнятним і навіть нібито «корисним» — у якомусь збоченому, але поширеному уявленні про корисність, наявного у значній частини суспільства. Ці хибні і патологічні уявлення про суспільну корисність, як правило, є незначними і супутніми щодо здорових і адекватних переконань про суспільно значимі феномени. Але якщо такі хибні і патологічні уявлення починають ширитися і витіснити здорові і адекватні, якщо патологія починає претендувати на роль неофіційної, але дуже міцної «норми», тоді настає доба аномії, про яку свого часу писав французький філософ освіти і моралі, а згодом і відомий та видатний французький соціолог Еміль Дюркгайм [17]. І от саме як реакція на загрозу суспільної аномії, як гострий протест проти нахабних зазіхань соціальних патологій стати новою соціальною нормою і постає культура скасування. Культура скасування при цьому апелює до вищого інтересу захисту базових соціальних норм, так би мовити, до наріжних каменів соціальної солідарності — а це вже нібито саме собою надає мандат діяти у режимі надзвичайних повноважень, тобто нібито легітимує порушення наявних, але неефективних офіційних суспільних норм, і передусім — наявних державних законів та інших правових актів.

Так, у суспільствах, які ніби вже давно вийшли з періоду патріархату і «домостроя», дуже тривалий час сприймали як дещо все ще виправдане домашнє насильство — передусім, з боку чоловіка і батька щодо дружини і дітей. Мовляв, хтось же має «давати дисципліну», «стежити за порядком»

і взагалі — бути домашнім суддею і виконавцем присудів. Але саме з такого насильства народжується потім толерування до насильства у більших масштабах — на вулиці, на роботі, в державі.

Або ж можна згадати побутову корупцію, про яку всі знають, що вона є чимось негідним і таким, що перешкоджає повноцінному функціонуванню сфери публічного права, однак, тим не менш, майже усі її продовжують нишком практикувати — адже ж це нібито не та страшна і масштабна державна корупція олігархів та їхніх поплічників. Також дехто апелює до того, що побутова корупція — це ж нібито не мафіозні криваві кримінальні оборудки, а так, дрібниці, які далеко не матимуть далекосяжних наслідків: там хтось дає хабарик вчителю своєї дитини, тут — інший своєму лікарю, а далі третій — дрібному місцевому державному чиновнику. Втім, усі ці окремі прецеденти побутової корупції стають звичними у своїй повторюваності, утворюють малі ручаї корумпованості, які зливаються на місцевому рівні у річки, на регіональному — у озера масштабної корупції, а далі — непомітно, як то кажуть, «пішло-поїхало», коли до побутової корупції так чи інакше виявляються причетними мало не всі у суспільстві: бо ніби й правда, що скрізь «не підмажеш — не поїдеш». Так з таких з побутової корупції, поступово переходять до тіньового фінансування місцевих корумпованих чиновників і дрібних кримінальних авторитетів, а на цій основі утворюються стійкі осередки регіональної мафіозної корупції, які неминуче рано чи пізно виходять на загальнодержавний рівень і призводять до національних олігархічних безчинств і включення національного тіньового бізнесу до міжнародних і транснаціональних корупційних оборудок та виходу на масштаби глобального кримінального ринку.

Варто також згадати джерела американського, а згодом і міжнародного руху «#metoo», і тоді ретроспективно стає очевидним, що внутрішня корпоративна політика великих американських компаній вже давно повільно, але неухильно йшла до унормування принижень і зловживань (аб'юзу) керівництвом корпорацій їхнього персоналу — і у сексуальному вимірі ці ганебні речі проявилися лише більш яскраво і більш ганебно. Страждали переважно жінки, але атмосфера негласної зневаги до нижчих за статусом поширювалася на всіх — права людини і працівника при цьому або формально не зневажали (або чинили щодо них «на межі фолу»), або ці права порушували в обмін на обіцянки кар'єрного зростання (або й подекуди реальне сприяння у ньому) та інших корпоративних бонусів (обіцянки нерідко брехливі, а по факту і по кінцевому результату ще й не менш знущальні, аніж сам прямий аб'юз).

Неважко уявити, як множилися ці та численні інші види безкарної соціальної несправедливості — від все більш агресивних і нав'язливих фінансових махінацій і до нестримного росту числа вуличних банд і ексцесів

зі шкільними стрільцями та іншими психопатами, які чинили акти масових вбивств.

Варто також згадати ганебні випадки зі злочинами знаменитостей, які залишалися або взагалі безкарними, або знущально розтягувалися на довгі роки. Знаковим феноменом стала у 90-ті роки справа зірки американського футболу О. Джей. Сімпсона, яка мала всі ознаки жорсткого вбивства колишнім спортсменом своєї дружини, однак у публічному судовому процесі протягом багатьох років у американських і світових ЗМІ цю справу послідовно розвалювали, а вбивцю вигороджували від заслуженого покарання: зрештою, після двох років судової тяганини його виправдали у кримінальному суді, хоча й згодом у цивільному суді призначили солідний штраф за вбивство — але ж не кинули за ґрати! [18; 19]. Можна також згадати справу ґвалтівника-педофіла і організатора торгівлі людьми Джефрі Епштейна, яка завершилася не його однозначним засудженням, а імітацією самогубства, яке вберегло від публічної ганьби численних представників американської бізнесової та політичної еліти, які були поплічниками і клієнтами Епштейна у його нищих аферах [20; 21]. І навіть зараз ще триває розслідування скандальної справи репера Шона Комбса, більш відомого як «Пі Діді», який десятиліттями здійснював насильства, крав і ґвалтував дорослих і неповнолітніх, чоловіків і жінок — і закон не знаходив можливості те, що відбувалося практично в усіх на очах [22; 23].

Таких випадків було десятки і сотні — і не лише у США, а практично у кожній країні світу — ЗМІ висвітлювали переважно уникнення злочинців від покарання, а не їх заслужену кару. Як правило, мова йшла не так про значущість злочинців, як про знецінення жертв, справедливість щодо яких далеко не завжди чітко і впевнено утверджували у суспільстві. Нерідко суспільний дискурс збивався на аргументи, що жертви у чомусь виявлялися самі винними або менш важливими і корисними для суспільства, аніж їхні кривдники — а тому, мовляв, і встановлення справедливості щодо таких жертв «виправдано» починала кульгати і хибувати. Таке не просто хибне, а ганебне виправдання злочинів і, більше того, їх нормалізація і створювало все більш міцний ґрунт для цілком зрозумілого стихійного і все більш афективного опору пригнічених та постраждалих, а також тих, хто мав усі підстави ідентифікувати себе з ними як реальних претендентів стати наступною жертвою у найближчому майбутньому.

Усе це поступово, але неухильно переросло у загальну атмосферу нетерпимості до такого мовчазного офіційного толерування поведінки негідників, яка радикально розходила не лише з ідеалами демократії і візирями ліберальних цінностей, але й з помірними правилами повсякденного демократичного процесу як певного суспільного компромісу. У США та інших країнах, які також ніби мали являти собою приклад розвинених

демократій, практика поліцейського нагляду за правопорядком і реалії судочинства не дотягували навіть до цілком помірних нормативів реальної демократії і наявного часткового правосуддя, яке й так захищало переважно багатих і успішних, а не бідних і упосліджених. Все це не могло не погіршувати загальний стан суспільної моралі, неухильно вело до її дальшого занепаду, що лише посилювало безкарність негідників і неминуче вело до їх нахабного публічного торжества — коли вже не тишком-нишком, а цілком відкрито почали чинитися відверті злочини і розмаїта наруга над жертвами. Коли число таких «випадковостей» почало «зашкалювати» — тоді появa культури скасування стала неминучою.

Щось подібне можна простежити і з фактичним неприродним поширенням імперської версії російської культури (що включало і повсюдне насаджування російської мови [14]) протягом трьох століть в Україні від моменту гвалтівного руйнування зачатків її державності російським самодержцем Петром Першим. Сучасний український бунт проти російської мови як частини гвалтівного «руського мира» якраз і є типовим випадком культури скасування — коли навіть за 34 роки незалежності повною мірою не подолано наслідки русифікації, а самі ідейні натхненники і виконавці цієї злочинної імперської російської стратегії досі не отримали повного і остаточного офіційного засудження, а сучасні духовні спадкоємці цього злочину — нинішній злочинний російський державний режим та його опора у сучасному російському суспільстві та силових структурах — не отримали належного і повного покарання. Ця культура скасування має отримати своє належне осмислення і розумну помірну підтримку з боку сучасної української держави у вигляді продуманої української державної політики скасування щодо «руського мира» та його основних проявів. Прикладом цього може бути заборона в академічній сфері на користування російськомовними джерелами [24] за певними розумними винятками [16].

Належні і неналежні підстави вибіркової інклюзивності

Як бути з висловом Голди Меїр: «Неможливо домовлятися про мир із тими, хто прийшов тебе вбивати» [25]? Чи є він виявом неспроможності суспільних норм бути універсальними, чи сам виняток з прагнення до комунікації має універсальний характер?

Вочевидь, вести перемовини і домовлятися про мир неможливо з жодними терористами — чи то це ісламські фундаменталісти-джихадисти, чи їхні опоненти, якщо вони візьмуть на озброєння терористичні методи. І немає різниці, чи ці терористи є приватною організацією, яка діє проти держави, чи певна держава, як от сучасна росія, перетворюється на державу-терориста (а не просто є спонсором міжнародного теороризму, як було з росією донедавна. Не важливо, заради якої «праведної» мети дехто переходить до тероризму — чи це праві, які діють в ім'я релігійних догматів

чи ультра-націоналістичних ідей, чи це ліві, як от еко-терористи, які діють заради захисту прав природи або якісь захисники, наприклад, гендерних меншин. Це можуть бути взагалі бути особистості чи спільноти, керовані екзотичними соціопатичними цілями (як от інцели чи подібні до них). Кожна з цих груп може нав'язувати суспільству свою збочену «правду» як новий універсалізм, що по суті є лише універсалістськими зазіханнями. Протиставляти цьому хибному і несправжньому універсалізму можна лише універсалізм дійсний, прийнятний і зрозумілий для усього людства (який представляє наприклад Загальна декларація прав людини [5] та інші супровідні щодо неї документи ООН). Кожна особа і кожна соціальна група має право виборювати власне тлумачення універсалізму, пропонуючи свою версію універсалістських норм, але ніхто не має права диктувати цю версію людству, ще й звертаючись до терористичних «засобів переконання». Тому принципова відмова перемовин з терористами спирається не на так звані універсалістські цінності і відповідні їм «загальнолюдські» норми, щодо яких можна і треба сперечатися, а саме універсальні етичні норми як норми прямої дії, які вже не обговорюються, оскільки щодо них було досягнуто свого часу значимий міжнародний консенсус. Жорстке скасування терористів — це той виняток, який має бути прийнятим універсально і не менш жорстко, аніж ту норму, з якої його слід робити: адже неприйняття такого винятку тим самим прямо заперечує і саму норму.

Слідувати універсальним нормам, навіть етичним, є не такою і легкою справою: адже для їхнього виконання потрібна не лише моральна згода з ними, але й наявність ресурсів для їхнього виконання. Саме відсутністю вигоди або й прямою збитковістю підтримувати Україну у її справедливому прагненні захистити себе від неспровокованої і абсолютно несправедливої російської агресії щодо України пояснює нинішня адміністрація США за президентства Дональда Трампа свою радикальну зміну міжнародної позиції, у якій вони починають йти на прямі перемовини з терористичною росією і поступово зменшують допомогу Україні [26]. Якщо Євросоюз майже одностайно йде на матеріальні жертви заради підтримки України як захисника усієї Європи від воєнної загрози з боку росії [27], то Дональд Трамп прямо заявляє, що він не лише не бачить потреби у аналогічній допомозі з боку США, але й вимагає від України повернути вартість попередньої воєнної допомоги США — якщо не грошима, то українськими корисними копалинами чи іншими українськими активами [28]. США ж декларують переорієнтацію своєї глобальної політики на протистояння Китаю і, можливо, Ірану [29]. І взагалі Дональд Трамп апелює до необхідності першочергового вирішення внутрішніх проблем США: проблеми масштабної незаконної міграції, гігантського наркотрафіку з-за кордону у США (передусім, небезпечного для життя фентанілу) та інших американських проблем [30].

Ця колізія демонструє, що у реальному житті доволі складно жити повсякденно і повсякчас за таким імперативом універсальних етичних норм: ніколи не вистачатиме ресурсів для всіх — як тільки виходимо за межі суто етичних цінностей і суто етичних вимог і переходимо до практик їх реалізації у реальному суспільному житті, у якому маємо враховувати також інші цінності — у тому числі й цінності соціальної відданості «своїй» спільноті. Деонтологія тут входить у суперечність з утилітаризмом, а тому слід шукати вихід. Спробою хоча би локально, якщо не глобально, якщо не теоретично, то практично вийти з цього етичного конфлікту є вирішення дилем — соціальних і етичних.

Широко застосовний останнім часом термін соціальної інклюзивності, який мав би означати залучення усіх без винятку, хто належить до певної соціальної категорії, все частіше використовують вибірково: тобто майже завжди знаходиться певна категорія осіб чи соціальна група, яких виключають з практик інклюзивності, апелюючи до певних додаткових соціальних характеристик. Саме по собі робити такі винятки можливо і навіть корисно, але лише у справді виняткових, надзвичайних ситуаціях, як от випадок з тероризмом. Але робити такі винятки у режимі волонтаристськи визначених зовсім необов'язкових виключень, є абсолютно неприйнятним і руйнівним для будь-яких норм, з яких роблять такі необґрунтовані і партикулярно вмотивовані виключення. Так, наприклад, трапляється, що застосування етичної інклюзивності можуть намагатися обмежити, виходячи з політичних, економічних, культурних та інших приватних чи локальних міркувань. Це може бути нібито виправдано кон'юнктурно, тобто з позицій приватного інтересу, але аж ніяк не концептуально і універсально, адже концептуально це означало би просто відмову від інклюзивності як такої — оскільки інклюзивність встановлюється саме на універсальних засадах. Згадаймо хоча би Імануеля Канта, який говорив про вічний мир, який мав би бути настільки раціональним, що до нього мала би долучитися навіть «спільнота чортів» [31, с. 60].

Втім, останнім часом, на жаль, мало не нормою політичної практики, зокрема, стало те, що можна назвати вибірковою інклюзивністю, коли її нібито застосовують до всіх, але в певний момент її вибірково «виключають» щодо окремих контрагентів. Системна вибіркова інклюзивність — елемент гібридної політики, яка намагається адаптувати універсальні стратегії інклюзивності до фактичної ексклюзії щодо окремих спільнот або особистостей, які постають як ізгої, тобто як виключені назавжди, а не тимчасово і умовно. Насправді, швидше нормою стає здійснення певних обмежень або навпаки преференцій не у етичних стосунках, а у інших соціальних сферах — у економіці як протекціонізм, у праві як опіка лише над неправоздатними, у політиці як підтримка союзників тощо: так би мовити, виняток

лише підтверджує правило. Втім, миттєво з'являється зловживання такими винятками: у міжнародній економіці це — надмірний національний протекціонізм або грабіжницькі тарифні війни, у праві як позбавлення громадян їхніх базових прав під виглядом політичної опіки (про що пише Джорджо Агамбен [32]), у політиці — корупційні урядові коаліції між непримиренними ідеологічними опонентами або ж з напівекстремістськими політичними силами тощо. Але у постконвенційній етиці це так не працює. Лише у попередні епохи панування конвенційної моралі вибіркова інклюзивність була чимось звичним і нормальним, тоді як для універсальної моралі вона є чимось неможливим — чимось на кшталт круглого квадрату.

Гібридна політика вибіркової інклюзивності, яка стала очевидною у своїй кричущій несправедливості в умовах дикої війни, яку розв'язала росія проти України, насправді є не наслідком війни, а більшою мірою її основною глибинною причиною: паплюження суспільної моралі через її протиприродне використання у гібридний спосіб, наростання всіляких аморальних оборудок в усіх сферах суспільного життя розв'язало руки усім кримінальним і терористичним силам у міжнародному і глобальному масштабі. За допомогою російської війни в Україні ці глобальні майстри гібридної політики прагнуть перетворити її на нову норму і зробити крайній цинізм і нестримний нормативний релятивізм «новою нормативністю», для якої вже підбирають ім'я, таке, як наприклад, «мета-модерн» [33]. Про занепад глобального громадянського суспільства як ще глибшу причину цього аморалізму і гібридності, а отже й неминучих світових воєн, я вже говорив три роки тому [34, с. 49 — 54]. Зараз варто лише наголосити, що надзвичайне поширення хибних і корупційних практик необґрунтованої вибіркової інклюзивності є характерним симптомом занепаду громадянського суспільства, як у національних і регіональних масштабах, так і у масштабі глобальному. На противагу цьому, посилення глобального громадянського суспільства як головного стейкхолдера, а відповідно і найбільш легітимного контролера інклюзивності, а отже й вибіркової інклюзивності, здатне суттєво оздоровити її застосування у суспільстві, зменшити потребу у застосуванні культури скасування, а отже й зменшити підстави для зловживання нею — і загалом розвиток підвищити рівень соціальної справедливості у світі та у окремих його регіонах.

Поки цього немає — неминучим є поширення і примноження розмаїття апорій хибного і корупційного застосування вибіркової інклюзивності у політиці скасування: коли ті інструменти, які покликані відновлювати соціальну справедливість, злочинно застосовують для її ще більшого нищення і паплюження.

Попри усі помилки і пастки політики інклюзивності, у які потрапляють переважно недосвідчені і наївні громадяни, та попри усі зловживання

та аберації у боротьбі за справедливість, які нерідко здійснюють надто досвідчені і підступні політики, — попри усе це, політика інклюзивності є невід'ємною складовою політики соціальної справедливості у ліберальному демократичному суспільстві. *Abusus non tollit usum* — тобто, зловживання не заперечує вживання. Так говорили давні римляни, а вони добре розумілися на засадах справедливого політичного устрою і побудові ефективної системи права. Вибіркова інклюзивність у цьому світлі постає як в цілому хибна правова стратегія і надто ризикована політична тактика. Лише іноді, як виняток, вибіркова інклюзивність дає користь для усього суспільства — адже несправедливість, навіть щодо закоренілих негідників або жажливих злочинців, все рівно залишається несправедливістю.

Цезар свого часу дарма застерігав Сенат від вбивства Катіліни, нехай навіть іменем держави і за тяжкий державний злочин: «Ми у такому разі станемо нічим не кращі за нього» [35, с. 102-108; 36, р. 2]. Рішення Сенату про вбивство (страту без належного судового рішення) Катіліни та його найближчих поплічників, імовірно, було не останньою причиною, яка підштовхнула Цезаря до повалення республіканського ладу: він не чекав від нього справедливості для себе. Постраждав, як відомо, в результаті весь римський народ, а Римську республіку було безповоротно втрачено.

Тому вибірккову інклюзивність як право на несправедливість або ж як негативну справедливість не варто застосовувати для спільного блага пріоритетно, а лише у окремих, справді виняткових випадках. При цьому вона все ж має бути узгоджена із панівними нормами, а не кидати їм виклик, як це традиційно виявляється у культурі скасування. Так, у праві варто зважувати доцільність створення прецеденту (заради дотримання справедливості і духу закону тоді, коли слідування букві закону призводить до несправедливості); у політиці — виправданість політичних компромісів швидшим досягненням суспільного блага (і передусім — з безпекових міркувань); у економіці — стратегічну прибутковість, заради якої варто йти на ситуативні втрати (розглядаючи їх як інвестиції у майбутнє), у сфері моралі — захист соціальної солідарності на противагу торжеству партикуляристських інтересів однієї соціальної групи за рахунок усіх інших соціальних груп.

Висновки

Головною апорією толерантності є доконечна вимога припиняти політичні дії щодо тих, хто заслужено потрапляє під санкції вибіркової інклюзивності: тобто політика скасування має полягати у скасуванні політики щодо тих, кого скасовують — з ними мають бути припинені будь-які контакти. Якщо це терористи, або інші суспільно небезпечні суб'єкти, тоді щодо них мають бути застосованими належні безпекові силові заходи. Якщо це агресор, який прийшов з-за кордону вбивати українців, то його

спочатку слід знищити і витіснити за межі України, а, можливо, й знищити його воєнний потенціал, щоби унеможливити повторну агресію. Лише після завершення безпекових заходів може бути відновлене спілкування з колишніми агресорами і колишніми терористами — за умови, якщо вони не лише будуть переможені, але й розкаються у своїх злочинах і доведуть це розкаяння — через діяльну спокуту і належні репарації. При цьому ще й корисним буде певне відтермінування повної реабілітації цих злочинців, для чого має бути введений розумно вирахований карантин на повноцінне повернення їх у цивілізовану спільноту.

З іншого боку, надмірне або невинновато розширене застосування політики скасування, а особливо її перетворення на основу політики ідентичності може призводити до парадоксального ефекту перетворення вчорашньої жертви на сьогоднішнього ката: коли несправедливо пригнічені у запалі гніву продовжують чинити самосуд, навіть отримавши повноту влади. Адже сенс культури скасування якраз і полягає у неможливості досягнути справедливості у легальний спосіб. Але якщо жертва отримує владну позицію і замість переходити до влади права продовжує здійснювати свою вендетту, тоді політика скасування перетворюється на політику шовінізму і інших форм несправедливості.

У випадку з російською мовою, то під час війни російська має знаходитися під скасуванням у публічній сфері і не мати заохочень до використання у приватній. Винятком може бути лише використання російської на фронті — мірою її затребуваності у воєнних цілях для потреб української сторони. Тією мірою, якою фронт включає в себе ідеологічну роботу, забезпечення тилом, аналітичну, контрозвідувальну та інші спеціальні види діяльності — цією мірою використання російської також є припустимим, однак лише в інтересах досягнення успіху у протистоянні збройній агресії росії. Перемога України у війні з росією має значно пом'якшити політику скасування щодо російської мови в Україні.

Таким чином, вибіркова інклюзія не знімає загальної настанови політики скасування щодо російської в Україні під час опору російській збройній агресії, але робить той виняток, який лише підкреслює чинність і справедливість загального правила на заборону користування російською у публічному просторі. Адже цей виняток роблять для досягнення перемоги над російським агресором, а не для підтримки «русского мира».

Усі інші спроби застосовувати вибіркову інклюзивність, як от визнання «хороших русских», перемовини з агресором нібито заради його замирення, інші поступки українськими інтересами є абсолютно неприйнятними.

Таким чином, вибіркова інклюзивність як намагання робити партикулярні вилучення з універсальних норм, передусім моральних, є

принципово хибною. А наявність рідкісних випадків корисних і справді виправданих, у тому числі й морально, винятків з цього правила — лише підкреслює істинність цього правила і необхідність його неухильного дотримання як суспільно корисної і універсально моральної норми.

Список посилань

1. Бойченко М. Межі толерантності: колізії культури скасування. *Філософська думка*. 2025 (1) С.173 — 191. <https://doi.org/10.15407/fd2025.01.173>
2. Єрмоленко А. та ін. Війна як виклик для моральних цінностей (Єрмоленко, А. (модератор), Балінченко, С., Бистрицький, Є., Бойченко, М., Бучма, О., Гардашук, Т., Жулай, В., Іщенко, Ю., Йосипенко, С., Лозниця, С., Любимий, Я., Мулярчук, Є., Пролеєв, С., Рогожа, М., Фадєєв, В.). *Філософська думка*. 2025 (1). С. 7 — 65.
3. Хоменко С., Голубєва, А. Путін назвав росіян і українців одним народом. Історики пояснюють, чи це так. BBC. 22 лютого 2020. <https://www.bbc.com/ukrainian/features-51596469>
4. Бойко М. Путін заявив, що «України ніколи не було в історії людства», бо йому показали карту з «Козакією». Російський диктатор вкотре повторив маячню, що «Україну створив Радянський Союз». ТСН. 23.05.2023. <https://tsn.ua/politika/putin-zayaviv-scho-ukrayini-nikoli-ne-bulo-v-istoriyi-lyudstva-bo-yomu-pokazali-kartu-z-getmanschinoyu-2335219.html>
5. ООН. Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
6. Тейлор Ч. Джерела себе: творення новочасної ідентичності / пер. з англ. Київ: Дух і літера, 2005. 696 с.
7. Тейлор Ч. Мультикультуралізм і «політика визнання» / пер. з англ. Р. Й. Димерець. Київ: Альтерпрес, 2004. 172 с.
8. Макінтайр А. Після чесноти: дослідження з теорії моралі / пер. з англ. Київ: Дух і літера, 2002. 438 с.
9. Фукуяма Ф. Ідентичність. Потреба в гідності й політика скривдженості / пер. з англ. Т. Сахно. Київ: Наш Формат, 2020. 192 с.
10. Апель К.-О. Дискурс та відповідальність: проблема переходу до постконвенціональної моралі / пер. з нім. В. Купліна. Київ: Дух і літера, 2009. 430 с.
11. Бойченко, М. Завойована незалежність України: культура військової справи демократичного суспільства. Науково-аналітична доповідь до 33-ї річниці Незалежності України. Вісник

- Національної академії педагогічних наук України. 2024. 6(2). С. 1-6. <https://doi.org/10.37472/v.naes.2024.6205>
12. Бойченко М. Формування культури соціальної інклюзії у сфері вищої освіти України для повоєнного українського суспільства: теоретико-концептуальні засади. Соціальна інклюзія у сфері вищої освіти у післявоєнний період: монографія / за ред. О. Оржель. Київ: Інститут вищої освіти НАПН України, 2024. С. 27-44. https://ihed.org.ua/wp-content/uploads/2025/03/Sotsialna-inklyuziya-u-sferi-VO_IVO-2024-123p.pdf
 13. Бойченко М. Межі і потенціал культури скасування: протидія «руському миру» в Україні як інструменту гібридної війни. В Академічні Читання пам'яті професора Г. І. Волинки: філософія, наука та освіта: науково-практична конференція (1 травня 2024 року) / за ред.: Андрущенко В. П., Русакова С. С., Гончаренко К. С. Львів — Торунь: Liha-Pres, 2024. С. 71-74.
 14. Бойченко М. Русифікація як нищення української національної пам'яті: передумови і наслідки тоталітарної радянської політики щодо України. Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті [текст]: збірник наукових праць за матеріалами всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю 11 — 12 червня 2020 року / наук. ред. Т. Єщенко. Львів: Друкарня Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького, 2020. С. 58-60.
 15. Бойченко М. Добродієвість розуму Нового просвітництва. Мультиверсум: філософський альманах. 2025. 1(1). С. 3-23.
 16. Винницький М. Закладам вищої освіти та науковим установам. Про використання джерел інформації, створених на території держави-агресора. МОН № 1/19894-24 від 25.10.2024. МОН: інструктивні листи. <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/atestatsiya-kadriv-vyshchoi-kvalifikatsii/2024/10/25/lyst-mon-1-19894-24-vid-25-10-2024.pdf>
 17. Durkheim, E. *The Division Of Labor In Society*. Trans. by G. Simpson. Illinois: The Free Press of Glencoe, 1960. 439 p.
 18. Fairchild, H. & Cowan, G. The O. J. Simpson Trial: Challenges to Science and Society. *Journal of Social Issues*, 2010, 53, 583-591. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.1997.tb02130.x>.
 19. Freedland, A. The OJ Simpson trial was sensational — and a portent of the strife-torn America we see today. *The Guardian*. 12 Apr 2024. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2024/apr/12/oj-simpson-trial-america-race-misogyny-policing-celebrity>

20. Blake, S. Prosecuting Sex Trafficking How the Indictment of Ghislaine Maxwell in the Case against Jeffery Epstein Highlights the Difficultie in Sex Trafficking Crimes Prosecution. https://www.law.georgetown.edu/gender-journal/wp-content/uploads/sites/20/2022/03/S.-Blake_Prosecuting-Sex-Trafficking.p
21. Cook, B. B. Jeffrey Epstein: Pedophiles, Prosecutors, and Power. *The Journal of Gender, Race & Justice*, 2023, 26(2), 311-392. https://jgrj.law.uiowa.edu/sites/jgrj.law.uiowa.edu/files/2023-05/JGRJ%2026.2_Cook_1_o.pdf
22. Madden, S., & Sarmiento, I. G. What exactly is driving the conspiracy theories about Sean ‘Diddy’ Combs? NPR. DECEMBER 12, 2024. <https://www.npr.org/2024/12/12/g-s1-37902/sean-diddy-combs-conspiracies-misinformation-feature>
23. Pierre, N. Mogul to Menace: The Legal Fallout of Diddy. *The Columbia Journal of Law and the Arts*. October 2, 2024. <https://journals.library.columbia.edu/index.php/lawandarts/announcement/view/721>
24. Президент України. Указ Президента України № 685/2021. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 року «Про Стратегію інформаційної безпеки». <https://www.president.gov.ua/documents/6852021-41069>
25. Палашинський, Є. Хто сказав легендарну фразу: “Неможливо домовлятися про мир із тими, хто прийшов тебе вбивати?”. Друкарня. 28 червня 2023. <https://drukarnia.com.ua/articles/khto-skazav-legendarnu-frazu-nemozhlivo-domovlyatisya-pro-mir-iz-timi-khto-priishov-tebe-vbivati-tsOy4>
26. BBC News Україна. «Це не наша війна». США відмовляться від мирних зусиль в Україні, якщо не буде швидкого прогресу з мирною угодою. 18 квітня 2025. <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cnv5e7n89mgo>
27. Юзвяк, Р. ЄС обіцяє продовжувати озброювати Україну на тлі переговорів про припинення вогню. Радіо Свобода. 20 березня 2025. <https://www.radiosvoboda.org/a/rfe-rl-yevropeyskyu-soyuz-obitsyaye-ozbroiyuvaty-ukrayinu/33352976.html>
28. Голос Америки. Цифри не сходяться. Пентагон та незалежні аналітики спростовують заяву Трампа про витрачені на Україну 350 мільярдів. 22 лютого 2025. <https://www.holosameryky.com/a/trysta-pjadesjat-miljardiv-fact-check/7984475.html>
29. Бережанський, І. Холодна «тарифна» війна між Китаєм та США може перерости у гарячу — Чалий. 11.04.2025. <https://tsn.ua/>

- svit/kholodna-taryfna-viyna-miz-kytayem-ta-ssha-moze-pererosty-u-hariachu-chalyy-2805965.html
30. The White House. Fact Sheet: President Donald J. Trump Declares National Emergency to Increase our Competitive Edge, Protect our Sovereignty, and Strengthen our National and Economic Security. April 2, 2025. <https://www.whitehouse.gov/fact-sheets/2025/04/fact-sheet-president-donald-j-trump-declares-national-emergency-to-increase-our-competitive-edge-protect-our-sovereignty-and-strengthen-our-national-and-economic-security/>
 31. Kant, I. Zum Ewigen Frieden. Ein philosophischer Entwurf. Königsberg: Friedrich Nicolovius, 1795. 104 s.
 32. Agamben, G. Homo Sacer: sovereign power and bare life. Trans. by D. Heller-Roazen. Stanford CA: Stanford University Press, 1998. 199 p.
 33. Бойченко М. Філософія як протиотрута пропаганди. Філософія в сучасному світі: Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції, 17 — 19 листопада 2023 р. / Ред. кол. Я. В. Тарароєв, А. В. Кіпенський, О. О. Дольська [та ін.]. Харків, 2023. С. 3-5. <https://repository.kpi.kharkov.ua/handle/KhPI-Press/71163>
 34. Єрмоленко А., та ін. Україна і світ після 24.02.2022 (А. Єрмоленко, С. Йосипенко, Є. Головаха, А. Кудряченко, С. Пролеєв, В. Кіхтенко, О. Киричок, М. Бойченко, В. Загороднюк, О. Білий, Т. Гардашук, Я. Любимий). Філософська думка. 2023. № 2. С. 5-72.
 35. Крісп Г. С. Змова Катіліни / пер з лат. Н. Ващишина. Львів: Апріорі, 2020. 140 с.
 36. Toohey C. On the Opposition of C. Julius Caesar to the Execution of the Catilinarian Conspirators. 1979. https://www.academia.edu/33530843/Caesars_Opposition_to_the_Execution_of_the_Catilinarian_Conspirators

References

1. Boichenko, M. (2025b). The limits of tolerance: collisions of the culture of abolition [in Ukrainian]. Philosophical thought, (1), 173 — 191. <https://doi.org/10.15407/fd2025.01.173>
2. Yermolenko, A., et al. (2025). War as a Challenge to Moral Values (Yermolenko, A. (moderator), Balinchenko, S., Bystrytskyi, E., Boychenko, M., Buchma, O., Gardashuk, T., Zhulay, V., Ishchenko, Yu., Yosypenko, S., Loznytsia, S., Lyubyvyi, Ya., Mulyarchuk, E., Proleyev, S., Rogozha, M., Fadeyev, V.) [in Ukrainian]. Philosophical Thought, (1), 7 — 65.

3. Khomenko, S., & Golubeva, A. (2020). Putin called Russians and Ukrainians one people. Historians explain whether this is so [in Ukrainian]. BBC. February 22, 2020. <https://www.bbc.com/ukrainian/features-51596469>
4. Boiko, M. (2023). Putin declared that “Ukraine has never existed in the history of mankind”, because he was shown a map with “Cossacks”. The Russian dictator once again repeated the delusion that “Ukraine was created by the Soviet Union” [in Ukrainian]. TSN. 23.05.23. <https://tsn.ua/politika/putin-zayaviv-scho-ukrayini-nikoli-ne-bulo-v-istoriyi-lyudstva-bo-yomu-pokazali-kartu-z-getmanschinoyu-2335219.html>
5. UN. (1948). Universal Declaration of Human Rights. Adopted and proclaimed by Resolution 217 A (III) of the UN General Assembly of December 10, 1948. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text [in Ukrainian].
6. Taylor, Ch. (2005). Sources of the self: the creation of modern identity / trans. from English. Kyiv: Spirit and Letter [in Ukrainian].
7. Taylor, Ch. (2004). Multiculturalism and the “Politics of Recognition” / trans. from English by R. Y. Dymyrets. Kyiv: Alterpress [in Ukrainian].
8. McIntyre, A. (2002). After Virtue: A Study in Moral Theory. Trans. from English. Kyiv: Spirit and Letter [in Ukrainian].
9. Fukuyama, F. (2020). Identity. The Demand of Dignity and the Politics of Resentment / trans. from English. T. Sakhno. Kyiv: Nash Format [in Ukrainian].
10. Apel K.-O. (2009). Discourse and responsibility: the problem of transition to post-conventional morality / trans. from German. V. Kuplina. Kyiv: Spirit and letter [in Ukrainian].
11. Boichenko, M. (2024). The Won Independence of Ukraine: The Culture of Military Affairs of a Democratic Society [in Ukrainian]. Scientific and Analytical Report to the 33rd Anniversary of the Independence of Ukraine. Bulletin of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, 6(2), 1-6. <https://doi.org/10.37472/v.naes.2024.6205>
12. Boichenko, M. (2024). Formation of a culture of social inclusion in the sphere of higher education of Ukraine for the post-war Ukrainian society: theoretical and conceptual foundations [in Ukrainian]. Social inclusion in the sphere of higher education in the post-war period: monograph / ed. by O. Orzhel. Kyiv: Institute of Higher Education of the National Academy of Sciences of Ukraine. P. 27-44. <https://ihed>.

- org.ua/wp-content/uploads/2025/03/Sotsialna-inklyuziya-u-sferi-VO_IVO-2024-123p.pdf
13. Boichenko, M. (2024b). The limits and potential of the culture of abolition: counteraction to the “Russian world” in Ukraine as an instrument of hybrid warfare [in Ukrainian]. V Academic Readings in memory of Professor G. I. Volynka: philosophy, science and education: scientific and practical conference (May 1, 2024) / ed.: Andrushchenko V. P., Rusakov S. S., Goncharenko K. S. Lviv — Toruń: Liha-Press, 71-74.
 14. Boichenko, M. (2020). Russification as the destruction of Ukrainian national memory: prerequisites and consequences of totalitarian Soviet policy towards Ukraine [in Ukrainian]. Totalitarianism as a system of destruction of national memory: collection of scientific works based on the materials of the All-Ukrainian scientific and practical conference with international participation on June 11-12, 2020 / scientific editor T. Yeshchenko. Lviv: Printing house of the Lviv National Medical University named after Danylo Halytsky, 58-60.
 15. Boichenko, M. (2025a). The Integrity of the Mind of the New Enlightenment [in Ukrainian]. Multiverse: A Philosophical Almanac, 1(1), 3-23.
 16. Vynnytskyi, M. (2024). To higher education institutions and scientific institutions. On the use of information sources created on the territory of the aggressor state. MES No. 1/19894-24 of 25.10.2024. MES: instructional letters. <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/atestatsiya-kadriv-vyshchoi-kvalifikatsii/2024/10/25/lyst-mon-1-19894-24-vid-25-10-2024.pdf> [in Ukrainian].
 17. Durkheim, E. (1960). The Division Of Labor In Society. Trans. by G. Simpson. Illinois: The Free Press of Glencoe, 439 p.
 18. Fairchild, H. & Cowan, G. (2010). The O. J. Simpson Trial: Challenges to Science and Society. *Journal of Social Issues*, 53, 583-591. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.1997.tb02130.x>.
 19. Freedland, A. (2024). The OJ Simpson trial was sensational — and a portent of the strife-torn America we see today. *The Gardian*. 12 Apr 2024. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2024/apr/12/oj-simpson-trial-america-race-misogyny-policing-celebrity>
 20. Blake, S. (2022). Prosecuting Sex Trafficking How the Indictment of Ghislaine Maxwell in the Case against Jeffery Epstein Highlights the Difficultie in Sex Traffickin Crimes Prosecution. https://www.law.georgetown.edu/gender-journal/wp-content/uploads/sites/20/2022/03/S.-Blake_Prosecuting-Sex-Trafficking.p

21. Cook, B. B. (2023). Jeffrey Epstein: Pedophiles, Prosecutors, and Power. *The Journal of Gender, Race & Justice*, 26(2), 311-392. https://jgrj.law.uiowa.edu/sites/jgrj.law.uiowa.edu/files/2023-05/JGRJ%2026.2_Cook_1_o.pdf
22. Madden, S., & Sarmiento, I. G. (2024). What exactly is driving the conspiracy theories about Sean ‘Diddy’ Combs? NPR. DECEMBER 12, 2024. <https://www.npr.org/2024/12/12/g-s1-37902/sean-diddy-combs-conspiracies-misinformation-feature>
23. Pierre, N. (2024). Mogul to Menace: The Legal Fallout of Diddy. *The Columbia Journal of Law and the Arts*. October 2, 2024. <https://journals.library.columbia.edu/index.php/lawandarts/announcement/view/721>
24. President of Ukraine. (2021). Decree of the President of Ukraine № 685/2021. On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of October 15, 2021 “On the Information Security Strategy”. <https://www.president.gov.ua/documents/6852021-41069> [in Ukrainian].
25. Palashinsky, E. (2023). Who said the legendary phrase: “It is impossible to negotiate peace with those who came to kill you”? [in Ukrainian]. Drukarnia. June 28, 2023. <https://drukarnia.com.ua/articles/khto-skazav-legendarnu-frazu-nemozhlyvo-domovlyatisya-pro-mir-iz-timi-khto-priishov-tebe-vbivati-tsOy4>
26. BBC News Ukraine. (2025). “This is not our war.” US to abandon peace efforts in Ukraine unless there is rapid progress with peace agreement [in Ukrainian]. BBC. April 18, 2025. <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cnv5e7n89mgo>
27. Jozwiak, R. (2025). E.U. pledges to continue arming Ukraine amid cease-fire talks [in Ukrainian]. Radio Svoboda. March 20, 2025. <https://www.radiosvoboda.org/a/rfe-rl-yevropeyskyy-soyuz-obitsyaye-ozbroyuvaty-ukrayinu/33352976.html>
28. Voice of America. (2025). The numbers do not match. The Pentagon and independent analysts refute Trump’s statement about 350 billion spent on Ukraine. February 22, 2025. <https://www.holosameryky.com/a/trysta-pjadesjat-miljardiv-fact-check/7984475.html> [in Ukrainian].
29. Berezhansky, I. (2025). The cold “tariff” war between China and the USA can turn into a hot one — Chaly. 11.04.2025. <https://tsn.ua/svit/kholodna-taryfna-viyina-miz-kytayem-ta-ssha-moze-pererosty-u-hariachu-chalyy-2805965.html> [in Ukrainian].

30. The White House. (2025). Fact Sheet: President Donald J. Trump Declares National Emergency to Increase our Competitive Edge, Protect our Sovereignty, and Strengthen our National and Economic Security. April 2, 2025. <https://www.whitehouse.gov/fact-sheets/2025/04/fact-sheet-president-donald-j-trump-declares-national-emergency-to-increase-our-competitive-edge-protect-our-sovereignty-and-strengthen-our-national-and-economic-security/>
31. Kant, I. (1795). *Zum Ewigen Frieden. Ein philosophischer Entwurf*. Königsberg: Friedrich Nicolovius. 104 S.
32. Agamben, G. (1998). *Homo Sacer: sovereign power and bare life*. Trans. by D. Heller-Roazen. Stanford CA: Stanford University Press. 199 p.
33. Boichenko, M. (2023). Philosophy as an antidote to propaganda [in Ukrainian]. *Philosophy in the modern world: Materials of the IV International Scientific and Practical Conference*, November 17-19, 2023 / ed. col. Ya. V. Tararoev, A. V. Kipensky, O.O. Dolska [et al.]. Kharkiv, pp. 3-5. <https://repository.kpi.kharkov.ua/handle/KhPI-Press/71163>
34. Yermolenko, A., et al. (2023). *Ukraine and the World after 24.02.2022* (A. Yermolenko, S. Yosypenko, E. Holovakha, A. Kudryachenko, S. Proleyev, V. Kikhtenko, O. Kyrychok, M. Boychenko, V. Zagorodnyuk, O. Bilyi, T. Gardashuk, Ya. Lyubyvy) [in Ukrainian]. *Philosophical Thought*, (2), 5-72.
35. Crisp, G. S. (2020). *The Conspiracy of Catiline* / trans. from Latin by N. Vaschyshyn. Lviv: Apriori [in Ukrainian].
36. Toohey, C. (1979). *On the Opposition of C. Julius Caesar to the Execution of the Catilinarian Conspirators*. https://www.academia.edu/33530843/Caesars_Opposition_to_the_Execution_of_the_Catilinian_Conspirators

Mykhailo Boichenko

Doctor of Science in Philosophy, Professor of the Department of Theoretical and Practical Philosophy Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

<https://orcid.org/0000-0003-1404-180X>

e-mail: boichenko.m@knu.ua

**APORIAS OF TOLERANCE: THE FALSENESS OF SELECTIVE
INCLUSION IN CANCEL POLICY**

Abstract

It is noted that the initially spontaneous cancel culture gradually becomes institutionalized and, in particular, finds its embodiment in the corresponding cancel policy as a component of identity politics. Attempts to achieve the restoration of social justice through the cancellation of some and the inclusion of others can also lead to political and moral aporias: when the application of the cancel policy not only leads to new injustice, but also fails to fulfill the tasks of the cancel culture itself. This often happens due to the emergence of the effect of selective inclusion: when a certain category of individuals or a social group is excluded from inclusive practices, appealing to certain of their additional social characteristics. It is substantiated that making such exceptions is possible and even useful, but only in truly extraordinary, emergency situations, such as the case of combating terrorism or armed aggression. The Russian military invasion of Ukraine in 2022 belongs to such cases.

It is specified that the limit of tolerance is the cancelling of tolerance of those who completely deny tolerance itself: inclusivity cannot be applied to them. In all other cases, inclusivity is a universal moral norm. Identifying the impact of tolerance, inclusion, and cancelling on the formation of identity helped to better establish the relationship between these social phenomena. A distinction is made between proper and improper grounds for the implementation of selective inclusivity and it is established that in most cases selective inclusivity is unjustified and is the result of incompetence or corruption. During Russia's aggressive war against Ukraine, the Russian language should be under abolition in the public sphere and not be encouraged to be used in the private sphere. A

justified exception may be the use of russian on the front — to the extent that it is required for military purposes for the needs of the Ukrainian side.

Keywords: cancel policy, selective inclusiveness, tolerance, cancel culture, social justice, identity politics, russian military invasion of Ukraine.

Стаття надійшла до редакції 17.03.25

© Бойченко М. І., 2025

Міненко Андрій Володимирович

Аспірант кафедри теоретичної і практичної філософії

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)

<https://orcid.org/0000-0003-1499-3210>

e-mail: minenko.andrii@knu.ua

ФІЛОСОФСЬКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ЗАБУВАННЯ

Резюме

Розглянуто підходи до дослідження феномену забування. Тематика дослідження пам'яті memory studies була дуже популярна в Україні після розпаду Радянського Союзу, як потреба переосмислити минуле.

Розкрито, що дослідження феномену забування можливе тільки в контексті дослідження феномену пам'яті, тому центральним методом дослідження феномену забування є герменевтичний. Показано, що найбільший внесок в дослідження феномену забування здійснили філософи Платоном, Августином Аврелієм, Фрідріхом Вільгельмом Ніцше, Полем Рікером. Виявлено, що феномен пам'яті та забування досліджується також в соціології, політології, історії, культурології, психології, літературознавстві, нейронауках. Дослідники пам'яті дуже часто повинні обирати чи підтримувати офіційну ідеологічну позицію держави та суспільства, чи діяти всупереч офіційній політики пам'яті в країні та зазнати репресій з боку держави та суспільства.

З'ясовано, що memory studies є міждисциплінарною наукою, що ускладнює формування єдиного категоріального апарату та методологічного підходу. Проте, міждисциплінарний підхід дозволяє поєднувати різні галузі науки для розв'язання складних питань, пояснювати науки для людей з іншим світоглядом. Вирішення методологічних суперечностей повинно відбуватися за допомогою філософії. Український філософ Хамітов Назіп показав, що вироблення методологічних засад традиційно здійснюється філософами. Розкрито, що серед українських вчених вже були здійснені спроби систематизації напряму, зокрема українським професором Аллою Киридон.

Обґрунтовано, що memory studies потребує застосування трансдисциплінарного методологічного підходу. Даний підхід передбачає не тільки взаємодію різних галузей науки, а й позанаукового знання. Український філософ Людмила Шашкова вказує на те, що трансдисциплінарний підхід передбачає орієнтацію на проблеми та потреби позанаукового знання. Утворюються трансдисциплінарні групи, в яких можуть змінюватися склад та методи залежно від потенційних можливостей дослідження.

Ключові слова: memory studies, забування, трансдисциплінарність, міждисциплінарність, пам'ять, історична пам'ять.

Вступ

Забування як і пам'ять є одним з ключових об'єктів дослідження в напрямі memory studies. Була актуалізована в Україні, серед науковців, зокрема істориків. Для українського наукового дискурсу проблемне поле memory studies пов'язане зі дослідженням української національної пам'яті. Після розпаду Радянського Союзу, українські історики почали переосмислення минулого українського народу з точки зору деколонізації. На інституційному рівні, в Україні існує Український інститут національної пам'яті, одним з важливих завдань якого є, відновлення національної пам'яті Українського народу, недопущення використання символів тоталітарних режимів; надання оцінки тоталітарним режимам XX століття в Україні, Голодомору 1932-1933 років, масовому голоду 1921-1923, 1946-1947 років, примусовим депортаціям, репресіям комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років, діям організаторів і виконавців таких злочинів, а також наслідкам їх дій для України та світу [1]. Даний підхід до дослідження минулого є схожим на дослідження пам'яті в Польщі Institute of Political Studies of the Polish Academy of Sciences, одним з головних завдань якого є дослідження History and memory [2]. Тобто, після розпаду Радянського Союзу, тематика пам'яті почала актуалізовуватися в політичній площині, впливати на легітимацію політичних режимів, ідеології та інших. Але, memory studies не повинен вичерпуватися виключно даною проблематикою. Дослідники пам'яті повинні зважати також на суспільний запит, потребу у збереженні спогадів про минуле та їх реалізацію. Наприклад, сучасні технологічні досягнення — діджиталізація, були дуже вдало та актуально застосовані компанією Bank of Memories [3]. В зв'язку зі повномасштабною війною Росії проти України, зростає потреба в меморіалізації загиблих захисників України. ГО «Спогади України» займається меморіалізацією загиблих захисників України, чим допомагає уникнути забування [4].

Методи дослідження

Метою статті є аналіз проблеми дослідження memory studies, в рамках якого здійснюється дослідження феномену забування. Відправною

точкою дослідження став розгляд вже наявних окреслених методологічних проблем *memory studies* викладених українською історикинею Аллою Киридон у праці «Гетеротопії пам'яті». Для даного дослідження було застосовано класичні *методи дослідження*: структурний, порівняльний, компаративний. Структурний метод допоміг структурувати *результати дослідження* різнобічних галузей знання. Порівняльний метод був застосований задля аналізу галузей науки, котрі здійснюють дослідження пам'яті та забування. Компаративний метод дозволив зіставити між собою як природознавчі науки (нейробіологію), так і гуманітарні (літературознавство). Показано, що метод міждисциплінарності *memory studies* сприяє науковому дослідженню, а не заважає. Також, доведено що трансдисциплінарний метод є новим та перспективним підходом для подальшого розвитку *memory studies*.

Результати дослідження

Зазвичай, *результати дослідження memory studies* використовують виключно у функціональних підходах. Причиною цього може бути, як зазначає українська історикиня Алла Киридон, непевний академічний статус, плутаний категоріальний апарат, нечітко окреслене предметне поле [5, с. 5]. Багато в чому, це пов'язано з тим, що дослідженням пам'яті займається не одна наука, а множина галузей науки. Ба більше, однією з провідних галузей науки в питанні дослідження пам'яті та забування є філософія. Традиційно тематикою пам'яті почали займатися філософи. Потрібно розглянути приклад дослідження пам'яті та забування у філософії. Започаткував дослідження проблематики пам'яті та забування відомий давньогрецький філософ Платон. В діалозі «Теетет», він роздумував про проблематику перенесення пам'яті на зовнішні носії як причину до деградації та забування у людей за відсутності даних зовнішніх носіїв. Християнський філософ Августин Аврелій в своїй праці «Сповідь» намагаючись знайти Бога, почав шукати його в пам'яті. Для цього він почав аналізувати саму природу пам'яті та забування. Одним з його цікавих висновків є існування пам'яті про те, що ми щось забули. Про важливу роль пам'яті в конструюванні ідентичності зробив висновок британський філософ Джон Лок в 11 параграфі «Дослідах щодо людського розуму». Тематика пам'яті та забування є однією з провідних тем в філософській системі Фрідріха Вільгельма Ніцше. Цьому присвячені праця «Про користь та шкоду історії для життя» та «Генеалогія моралі». Окремо вирізняв та актуалізував розрізнення пам'яті, історії та забування французький християнський філософ герменевтик Поль Рікер в своїй праці «Пам'ять, Історія, Забування». Французький філософ Жак Дерріда в своїй праці «Архівна лихоманка: Фрейдистське враження» також проаналізував можливість існування архіву не тільки в його традиційній формі приміщення з документами. Таким

чином, філософія зробила ключовий внесок для розвитку напрямку memory studies.

А також, феномен забування осмислюється в межах різноманітних соціальних та культурних практик. Для соціологів питання пам'яті є дуже важливим. Одним з найбільш відомих класичних соціологів memory studies є соціальний філософ учень відомого французького соціолога Еміля Дюркгайма Моріс Альбвакс (в українській мові також зустрічаються варіанти написання Гальбвакс, Хальбвакс). В своїх працях «Соціальні рамки пам'яті» та «Колективна пам'ять» Альбвакс сформулював існування соціальних рамок пам'яті, котрі впливають на формування людської ідентичності. Також, про існування колективної пам'яті — пам'яті учасників події, котра помирає разом з ними. Таким чином, соціологія здійснила важливий внесок та є корисною для розвитку memory studies;

Звичайно що першочергово дослідженням минулого займається історія. Проте, існує важлива різниця між історією та пам'яттю. Про цю важливу різницю зазначав вже згадуваний французький філософ Поль Рікер в працях «Історія і істина» та «Пам'ять, Історія, Забування». Проте, самі історики наголошували на важливій відмінності, зокрема французький історик Жак Ле Гоф в праці «Історія й пам'ять». Також, про особливості історичної епістемології залишив напрацювання американський історик Алан Меріл в праці «Історична епістемологія». Важливий концепт memory studies «місця пам'яті» був концептуалізований французьким істориком П'єром Нора в його праці «Теперішнє, образ, нація». Серед українських вчених варто виокремити українську історикиню Аллу Киридон, котра в своїй праці «Гетеротопії пам'яті» розглянула український дискурс memory studies та проблематику дослідження даного напрямку. Таким чином, історія як наука відіграє важливу роль в дослідженні memory studies;

Political science зазвичай зосереджені стосовно політики пам'яті в тій, чи іншій країні. Тому, політологічні дослідження мають «національне» забарвлення, оскільки кожен дослідник даного напрямку вивчає політику пам'яті зазвичай своєї країни та наближеної до неї проблематики. Наприклад, політичні науки в Україні зосереджені переважно на аналізі радянської спадщини в Україні та протистояння російській агресії. Яскравим прикладом є українська політологиня Ольга Волянюк. В матеріалах до конференції «Політика та право в умовах дії воєнного стану: пошук рішень», Ольга Волянюк наголошує на важливих функціях політики пам'яті: комунікаційна, просвітницька, акумулятивну, безпекову та адаптаційну функції політик пам'яті [6]. Важливою статтею, про політологічне осмислення феномену забування є її стаття «Простори забуття: політичні критерії та теоретико-методологічні зауваги». Ольга Волянюк зазначає, що феномен забуття є передусім філософською категорією, що відображає

окремі суб'єктивні та об'єктивні сторони людського буття. Класична парадигма політичної філософії сприймає колективну амнезію як незнання, руйнування, та те, що потрібно подолати. Політологиня вважає, що колективне забуття є явищем відносним, має явно виражений політичний характер, котрий можна назвати суспільною «угодою/змовою мовчання», що в будь-який момент може бути розірвана. Тому, Ольга Волянчук стверджує, що питання осмислення спільного минулого неминуче перетинається з проблемами політичного характеру [7, с. 129 — 131]. Також, це може бути аналіз політики пам'яті своєї країни по відношенню до іншої. Наприклад, нідерландська дослідниця Barbara Henkes написала статтю про Dutch memory politics in the Dutch-South African exchanges between 1948 and 1975. В даній статті, Барбара Хенкс показує, як голандський уряд після перемоги націоналістичної партії білих колоністів та посилення режиму апартеїду почали ототожнювати себе з ними, показуючи їх стійкість. В той же час, в голандському суспільстві режим Націоналістичної партії нагадував про нацистські звірства, антисемітські переслідування та антифашистську боротьбу в Нідерландах [8]. Політологічні дослідження зосереджуються в основному навколо політики пам'яті в певних країнах та як це впливає на сучасну політику. Проте, такі дослідження можуть йти всупереч офіційній ідеологічній позиції держави. Тому, дослідник політики пам'яті повинен зробити вибір: працювати на користь ідеологічного інтересу держави, або *вступити* у конфлікт з політичними інтересами влади, наражаючись на можливі ризики і санкції [9, с. 17]. Також, політологічні дослідження в сфері пам'яті можуть зазнати тиску з боку соціуму. Суспільство може не сприйняти *результати дослідження* та заперечувати їх. Як влучно зазначає професор Людмила Шашкова, важливою і необхідною умовою для соціальної прийнятності науки є соціальне схвалення її досягнень. Воно проявляється в існуванні спільного переконання в тому, що наука сприяє досягненню схвалених суспільством цілей, а також у спільному відчутті, що цінності науки співпадають (а не суперечать) з базовими культурними цінностями [9, с. 18].

Після Другої світової війни, та жакливого події, що відбулася під час неї — Голокост, серед культурологів почало домінувати питання опрацювання минулого, його вплив на сучасну культуру. Однією з найбільших відомих культурологів є німецька культурологиня та філософиня Аляйда Ассман. В своїй праці «Простори спогаду. Форми та засоби трансформації культурної пам'яті», вона розглянула різні сторони культури, та як пам'ять впливає на їх функціонування.

Тема пам'яті є однією з найважливіших в психології та психіатрії. Починаючи з відомого австрійського психоаналітика Зигмунда Фрейда, котрий в своїй праці «Тлумачення снів» показав вплив травматичного

минулого на людську ідентичність, тематика травматичного минулого займає одне з центральних місць в дослідженні людської психіки. Французький психіатр Анрі Бергсон в своїй праці «Матерія і пам'ять» розглянув особливості людської психіки під час взаємодії зі спогадами.

Письменники та автори дуже часто, коли пишуть автобіографії або романи, актуалізують тематику пам'яті. Головні герої намагаються пригадати або навпаки втекти від минулого. Найбільш відомим письменником, що займався тематикою пам'яті є французький письменник Марсель Пруст. Найбільшим відомим його твором є роман-епопея «У пошуках втраченого часу», в якому Пруст використав новий метод пригадування — мимовільна пам'ять [10].

Також, дослідженням пам'яті займається нейронауки. Адже, пам'ять є однією з найважливіших та невід'ємних функцій мозку. Одним з найбільш відомих та популярних нейробіологів є голандський лікар та вчений-нейробіолог Дік Свааб. В своїй популярній книжці «Ми — це наш мозок», він розглядає та пояснює популярні питання про сексуальність, релігію та ін. Також, в своїй книзі він розглянув функцію пам'яті. Дік Свааб також розглянув питання пам'яті, проте як нейробіолог він розглянув питання пам'яті з механістичної точки зору. [11, с. 312–328]. Цю книгу критикували зокрема й філософи, оскільки Свааб як нейробіолог визначив людську свідомість виключно як діяльність нервової системи. Звичайно, що з цим категорично не погоджуються філософи, котрі тисячоліттями намагалися дати відповідь на питання про те, що таке свідомість. Рікер стверджує, що епістемологія історичного пізнання не має необхідності звертатися до нейронаук, оскільки дослідження пам'яті зосереджуються на соціальній взаємодії. Проте, він не стверджує що потрібно не знати нейронауки [12, с. 423].

Таким чином, *memory studies* є дослідницьким напрямом, котрим займається не якась одна наука, а відразу декілька. На думку Алли Киридон, концентрація методологічних напрацювань існує переважно в площині соціології, філософії, культурології, й значно менше — історії [5, с. 50]. Саме це заважає виробити єдиний методологічний підхід та категоріальний апарат. Тобто, українська історикня вважає що розробкою та дослідженням методології повинна займатися історія. Концентрування досліджень *memory studies*, особливо феномену забування, котрий розглядається невіддільно від пам'яті класичними філософами (Рікер, Асман, Коннертон), в одній науці змогло б вирішити багато методологічних проблем.

Алла Киридон зауважує на таких важливих методологічних проблемах дослідження *memory studies*: відсутність усталеного категоріального апарату (Варто зауважити, що вже були здійснені спроби створити єдиний категоріальний апарат. Яскравим прикладом є «Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів», котрий був створений Українським

інститутом національної пам'яті під керівництвом А. М. Киридон. Киридон, А. М. (2013). Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів. ДП «НВЦ «Пріоритети»; нестача перекладів на українську класиків досліджень пам'яті; відірваність методології й практики; слабка комунікація між науковцями різних галузей дослідження пам'яті. Проте, в той же час існує практика міждисциплінарних запозичень, котра призводить до великого розмаїття понятійно-категоріального апарату [5, с. 50].

Підсумовуючи, можна вказати на найважливішу проблему — міждисциплінарність. Постає необхідність розглянути те, чи є справді міждисциплінарність головною перешкодою на шляху інституалізації та формування чіткого методологічного поля *memory studies*.

Алла Киридон та інші сучасні дослідники дискурсу *memory studies* наголошують що даний напрям є міждисциплінарним. Важливо зрозуміти та дати визначення поняттю «міждисциплінарність». Професорка філософії науки Шашкова Людмила дає таке визначення поняттю міждисциплінарність: Міждисциплінарність — організаційна характеристика науки, що акцентує увагу на взаємодії двох або декількох різних дисциплін, яка може варіюватися від простого обміну ідеями до взаємної інтеграції концепцій і методологій.

Дана інтеграція може відбуватися наступним чином: узгодження мов суміжних дисциплін; евристична гіпотеза чи аналогія, які сприяють переносу конструкції однієї дисципліни в іншу; проект організованої форми взаємодії кількох дисциплін для розуміння, обґрунтування та управління складними системами; мережева чи самоорганізована комунікація [13, с. 149–150].

Тобто, поняття міждисциплінарності означає взаємодію певних наукових галузей, котра передбачає використання науками понять та методологій з різних наук. *Memory studies* дійсно залучає методології та поняття зі зовсім різних галузей. Це дозволяє подолати обмеження в інших науках та поєднати теоретичні засади з технологіями та знаннями сучасності. Сучасними міждисциплінарними науками є біотехнології, нанотехнології, інформаційні, когнітивні технології. Таке поєднання допомагає здійснювати нові наукові дослідження та сприяє загальнонауковому розвитку. Проте, постає доцільність зближення природно-наукових та соціально-гуманітарних підходів.

Людмила Шашкова стверджує, що міждисциплінарні процеси у соціально-гуманітарній сфері науки ґрунтуються на інтеграції міжпарадигмального, міжетнічного, кроскультурного рівнів [14, с. 25]. Таким чином, застосування міждисциплінарного методу дозволяє науковцю досліджувати різні контексти власного досвіду. Даний метод дозволяє гуманітарному досліднику пояснювати сенси для людей з іншими поглядами на світ.

Таким чином, гуманітарні науки починають об'єднувати людей та сприяти комунікації між різними вченими.

Міждисциплінарний метод є дуже важливим на сьогодні. Наукова спільнота наразі не складається з самотніх та відчужених вчених. Навпаки, вчені починають об'єднуватися в різні дослідницькі групи для вирішення актуальних поставлених завдань. Тим паче, враховуючи вище зазначене, розгляд та дослідження пам'яті тільки в одній науці, наприклад, історії призведе просто до суттєвого зменшення проблемного поля та об'єктів дослідження, внаслідок чого, дослідження пам'яті буде охоплювати виключно обмежене та не практичне значення. Вирішенням усталеної методології та категоріального апарату може бути синтез та узагальнення методів різних наук, котрим зазвичай займається філософія. Філософія створює нові методологічні підходи та пропонує науці нові теоретичні схеми мислення, критичного підходу.

Створення універсальних методологічних основ є важливою умовою існування *memory studies* як самостійної, раціональної науки. На думку професора Хамітова Назіпа методологічні проблеми пізнання від самого формулювання мали відношення до філософських проблем. Тому, загальні методи розроблялися в межах різних філософських систем і напрямків. Конкретно-наукові та загальнонаукові методології не є настільки інтегральними як філософська методологія. Саме навколо філософської методології, особливо в гуманітарних науках, створюються методології та методи [13, с. 149].

Саме філософи змогли узагальнити та створити такий напрям як *memory studies*. Мова йде не про формальне започаткування використання поняття *memory studies*. Мова йде про саме підхід до дослідження пам'яті використовуючи запозичення з різних галузей. Одним з класичних авторів такого методу є вже згадуваний філософ Поль Рікер. В своїй праці «Пам'ять, Історія, Забування», Рікер не тільки аналізує історичні школи та методології. Він також активно вдається до феноменологічного, герменевтичного та антропологічного аналізу. Проте, Поль Рікер здійснює аналіз різних подій; аналіз понять; досліджує минуле; вдається до розуміння поняття прощення в різних релігіях, зокрема християнстві; наводить приклади вирішення питання прощення за допомогою міжнародного права — тобто, він прямо використовує міждисциплінарний підхід. Це дозволило йому концептуалізувати забування на рівні прощення. Пол Коннертон, американський соціальний антрополог, котрий здійснив велике враження в 1980-х рр. сформулювавши концепт «пам'яті-звички» [5, с. 23], був послідовником та учнем відомого французького філософа феноменолога Моріса Мерло-Понті. Мерло-Понті писав про відмінність між практиками втілення та практиками написання в своїй праці «Феноменологія сприйняття».

Пізніше, Пол Коннертон розвинув дану концепцію в своїй відомій праці «Як суспільства пам'ятають». Дані практики означають мають на увазі дію, котра кодується в пам'яті тіла повторюваними ритуалами аж доки не стає звичною [15, с. 263].

Та треба розуміти, що сучасна наука зазнає вагомих змін. Науковці повинні не тільки комунікувати зі своїми колегами з інших галузей, проте й з людьми що не мають відношення до науки. Особливо це стосується гуманітарної науки, та в тому числі й *memory studies*. Дослідження пам'яті передбачає комунікацію та роботу з людьми, котрі були учасниками подій. Також, суспільство реагує на *результати дослідження* незалежно. В позанауковому середовищі, куди потрапляє знання, перевіріці відводиться значно менша роль, а когерентність висловлювань, повнота інформації чи сумління її джерела цікавлять одержувачів менше за все. Звісно, що такій ситуації сприяє розвиток інформаційно-комунікаційних засобів, доступності до будь-якої інформації через Інтернет, соціальні мережі тощо. Як результат, у формуванні суспільної думки з будь-яких питань факти відіграють значно меншу роль, ніж суб'єктивні оцінки, відчуття, переконання та емоції [9, с. 21]. Для дослідника пам'яті й забування такий підхід є буденністю. Причому, як зазначала Алла Киридон, дослідження пам'яті в Україні здійснюються на рівні функціонального підходу. Тому, специфіка роботи з пам'яттю вимагає нового методологічного підходу до дослідження — трансдисциплінарності.

Алла Киридон посилається на авторитетних дослідників пам'яті Дж. Оліка та Дж. Роббінса: «Своєрідним маркером досліджень пам'яттєвого дискурсу стала опублікована 1998 р. стаття Дж. Оліка і Дж. Роббіна «Дослідження соціальної пам'яті: від «колективної пам'яті» до історичної соціології мнемонічних практик». У ній автори схарактеризували цей напрям досліджень як «непарадигмальне, міждисциплінарне, децентроване підприємство», визначали основні напрями подальшого розвитку «social memory studies» і найважливіший серед них — історія мнемонічних практик» [5, с. 21]. Проте, якщо звернутися до безпосередньо статті, то можна знайти певну неточність. Олік та Роббінс зазначають: «Despite substantial work in a variety of disciplines, substantive areas, and geographical contexts, social memory studies is a nonparadigmatic, transdisciplinary, centerless enterprise» [18, с. 105]. Таким чином, Олік та Роббінс вже зазначають про трансдисциплінарність напряму *memory studies*. Та необхідно зрозуміти що таке трансдисциплінарність.

Трансдисциплінарність є сучасним підходом в дослідженні філософії та методології науки для дослідження світу, організації наукового знання. Якщо говорити про принципи трансдисциплінарності, то варто

зазначати: аналіз зміни способів, інструментарію, концептуальних схем та методології сучасних наукових досліджень. Враховуючи, що дані зміни розглядаються саме через взаємодію багатьох дисциплін. Таким чином, утворюється цілісне бачення предмету дослідження. В процесі такого дослідження, запозичується не тільки методологія а й концептуальні схеми. Професорка Людмила Шашкова зазначає, що трансдисциплінарність вважають містком між поступом наукового пізнання і розв'язанням конкретних проблем повсякденності [13, с. 232].

До узагальнених характеристик трансдисциплінарності як нового типу продукування знання відносять: нові способи організації досліджень, які виходять за дисциплінарні межі та залучають ресурси позадисциплінарного повсякденного знання; формулювання проблемного поля і проектування досліджень з урахуванням ціннісно-цільових настанов і практичних потреб; формування нових організаційних структур — трансдисциплінарних або гібридних груп, в яких методи та способи розв'язання проблеми формуються і коригуються в процесі роботи, додатково залучаються фахівці з різних галузей, а склад групи може змінюватися в залежності від контексту та перспектив дослідження.

Сам термін «трансдисциплінарність» вперше було запроваджено в 1970 році Ж. Піаже. Піаже використовував даний термін для позначення такого наукового дослідження, в якому є система відкритої взаємодії вчених незалежно від академічних обмежень. Трансдисциплінарний метод було інституалізовано на рівні організації CIRET (Centre International de Recherches et études Transdisciplinaires). Мета даної асоціації полягає в розвитку дослідницької діяльності в рамках трансдисциплінарності. Даний підхід передбачає спробу врахувати наслідки потоку інформації що циркулює з однієї галузі в іншу. В результаті, CIRET прагне створити привілейоване місце для зустрічей та діалогу між фахівцями з різних наук та фахівців з позанаукового середовища, наприклад з освіти [17].

Трансдисциплінарне знання визначається за чотирьома критеріями: трансцендування та інтеграція дисциплінарних парадигм; спільне дослідження; пошук єдності знання; увага до проблем життєвого світу (13, с. 234-235)

Відповідно до цих чотирьох критеріїв, можна погодитися з твердженням Оліка та Робінса стосовно того, що напрям *memory studies*, а отже й феномен забування потребує дослідження за допомогою трансдисциплінарної методології.

Висновки

Дослідження *memory studies*, а отже й феномену забування відбувається з використанням та залученням різних галузей науки: філософія,

психологія, політологія, соціологія, історія, нейробиологія, культурологія, літературознавство. Таким чином, memory studies, характеризує як між-дисциплінарний підхід. Через це постає проблема відсутності категоріального апарату, єдиної методології, невелика кількість перекладів на українську праць класичних дослідників пам'яті та слабка комунікація між науковцями різних галузей. Проте, використання трансдисциплінарної методології, дозволить залучити в сферу досліджень memory studies більшу кількість об'єктів, не тільки з галузей науки. Це дозволить memory studies охопити не тільки різні галузі знання, проте й різні практики в суспільстві. Стосовно проблематики, котра виникає при поєднанні різних наукових галузей, то їх вирішенням повинна займатися саме філософія. Саме філософський підхід може систематизувати методологічні підходи різних наук та в результаті утворити чіткий категоріальний апарат. Memory studies за своєю методологією є трансдисциплінарним, оскільки передбачає інтеграцію в себе різних дисциплінарних парадигм та увагу до проблем життєвого світу. Трансдисциплінарність дозволить memory studies подолати академічні обмеження за рахунок зміни методології через взаємодію різних галузей науки та позанаукового середовища. Memory studies передбачає спілкування зі позанауковим середовищем, зокрема з учасниками події, їх нащадками, соціальними інститутами, туристами що займаються формуванням колективної та історичної пам'яті.

Список посилань:

1. Деякі питання Українського інституту національної пам'яті. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/684-2014-п#Text>;
2. Main Research Themes — The Institute of Political Studies of the Polish Academy of Sciences. The Institute of Political Studies of the Polish Academy of Sciences. URL: <https://politic.edu.pl/research/main-research-themes/>
3. Bank of Memories. Bank of Memories. URL: https://bankofmemories.org/?fbclid=IwY2xjawJmNOdleHRuA2FlbQIxMAABHsVm r4dIo5nksqeLFrkmoXmiaVyYl2MjFvLpiHMxLli7heufaX3k AK-j5Mzq_aem_W9lNmkL9o4II-FZ-64qliQ.
4. Громадська організація «Спогади України». URL: <https://memoriesofua.com/uk/about>.
5. Киридон А. Гетеротопії пам'яті. Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті. Київ: Ніка-Центр, 2016. 320 с.
6. Волянчук О. Функції політик пам'яті та ідентичності в умовах війни. Політика та право в умовах дії воєнного стану: пошук рішень, м. Київ. Київ, 2024. С. 37 — 39.

7. Волянюк О. Простори забуття: політичні критерії та теоретико-методологічні зауваги. Гілея: науковий вісник. 2013. Т. 75. № 55. С. 129 — 131.
8. Henkes B. National Socialism, Colonialism and Antifascist Memory Politics in Postwar Dutch — South African Exchanges. South African Historical Journal. 2022. P. 1 — 24. URL: <https://doi.org/10.1080/02582473.2022.2055131>.
9. Shashkova L. Political turn in the philosophy of science. Politology bulletin. 2021. Issue 87. P. 14 — 23. URL: <https://doi.org/10.17721/2415-881x.2021.87.14-23>.
10. Berntsen D. Involuntary Autobiographical Memories. Applied Cognitive Psychology. 1996. Vol. 10. No. 5. P. 435 — 454. URL: [https://doi.org/10.1002/\(sici\)1099-0720\(199610\)10:5%3C435::aid-acp408%3E3.o.co;2-l](https://doi.org/10.1002/(sici)1099-0720(199610)10:5%3C435::aid-acp408%3E3.o.co;2-l).
11. Свааб Д. Ми — це наш мозок / пер. з англ. О. Коцюба. Харків: Книжк. клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2023. 496 с.
12. Memory, History, Forgetting / ed. by K. B. (Translator), D. P. (Translator). University Of Chicago Press, 2006. 624 p.
13. Хамітов Н., Шашкова Л., Крилова С. Словник новітніх термінів філософії науки і філософії культури. Київ: ВАДЕКС, 2024. 290 с. ISBN 978-966-972-105-1.
14. Шашкова Л. Наукова комунікація в складних соціальних контекстах: підходи соціальної філософії науки та соціальної епістемології. Proceedings of the National Aviation University Series Philosophy Cultural. 2024. Т. 39. № 1. С. 23 — 28. URL: <https://doi.org/10.18372/2412-2157.39.18442>
15. Кетрін Хейлз Н. Як ми стали постлюдством / пер. з англ. Є. Маричев. Київ: Ніка-Центр, 2013. 426 с.
16. Olick J. K., Robbins J. Social Memory Studies: From “Collective Memory” to the Historical Sociology of Mnemonic Practices. Annual Review of Sociology. 1998. Vol. 24. No. 1. P. 105 — 140. URL: <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.24.1.105>.
17. Page d'accueil du CIRET. URL: <https://ciret-transdisciplinarity.org/index.php>

References:

1. Some Issues of the Ukrainian Institute of National Memory. Official Web Portal of the Parliament of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/684-2014-п#Text>

2. Main Research Themes – The Institute of Political Studies of the Polish Academy of Sciences. The Institute of Political Studies of the Polish Academy of Sciences. URL: <https://politic.edu.pl/research/main-research-themes/>
3. Bank of Memories. Bank of Memories. URL: https://bankofmemories.org/?fbclid=IwY2xjawJmNOdleHRuA2FlbQIxMAABHsVm r4dIo5nksqeLFrkmoXmiaVyYl2MjFvLpiHMxLli7heufaX3k AK-j5Mzq_aem_W9lNmKL9o4II-FZ-64qliQ
4. Public Organization «Memories of Ukraine». URL: <https://memoriesofua.com/uk/about>
5. Kyrydon, A. (2016). *Heterotopias of Memory: Theoretical and Methodological Problems of Memory Studies*. Kyiv: Nika-Center, 320 p.
6. Volianiuk, O. (2024). Functions of Memory and Identity Policies in Wartime. In: *Politics and Law under Martial Law: Seeking Solutions*, Kyiv, 37 – 39.
7. Volianiuk, O. (2013). Spaces of Forgetting: Political Criteria and Theoretical-Methodological Remarks. *Hileya: Scientific Bulletin*, Vol. 75, No. 55, 129 – 131.
8. Henkes, B. (2022). National Socialism, Colonialism and Antifascist Memory Politics in Postwar Dutch – South African Exchanges. *South African Historical Journal*, 1 – 24. URL: <https://doi.org/10.1080/02582473.2022.2055131>
9. Shashkova, L. (2021). Political Turn in the Philosophy of Science. *Politology Bulletin*, Issue 87, 14 – 23. URL: <https://doi.org/10.17721/2415-881x.2021.87.14-23>
10. Berntsen, D. (1996). Involuntary Autobiographical Memories. *Applied Cognitive Psychology*, Vol. 10, No. 5, 435 – 454. URL: [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1099-0720\(199610\)10:5<435::AID-ACP408>3.0.CO;2-L](https://doi.org/10.1002/(SICI)1099-0720(199610)10:5<435::AID-ACP408>3.0.CO;2-L)
11. Swaab, D. (2023). *We Are Our Brains* / Transl. from English by O. Kotsiuba. Kharkiv: Book Club “Family Leisure Club”, 496 p.
12. *Memory, History, Forgetting* / ed. by K. B. (Translator), D. P. (Translator). University of Chicago Press, 2006, 624 p.
13. Khamitov, N., Shashkova L. & Krylova S. (2024). *Dictionary of Contemporary Terms in Philosophy of Science and Philosophy of Culture*. Kyiv: VADEKS, 290 p.
14. Shashkova, L. (2024). *Scientific Communication in Complex Social Contexts: Approaches of Social Philosophy of Science and Social*

- Epistemology. Proceedings of the National Aviation University. Series Philosophy. Cultural Studies, Vol. 39, No. 1, 23 – 28. URL: <https://doi.org/10.18372/2412-2157.39.18442>
15. Hayles, N. Katherine. (2013). *How We Became Posthuman* / Transl. from English by Ye. Marychev. Kyiv: Nika-Center, 426 p.
 16. Olick, J. K. & Robbins, J. (1998). Social Memory Studies: From “Collective Memory” to the Historical Sociology of Mnemonic Practices. *Annual Review of Sociology*, Vol. 24, No. 1, 105 – 140. URL: <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.24.1.105>
 17. Homepage of CIRET. URL: <https://ciret-transdisciplinarity.org/index.php>

Andrii Minenko

PhD student at Department of Theoretical and Practical Philosophy

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

<https://orcid.org/0000-0003-1499-3210>

e- mail: minenko.andrii@knu.ua

PHILOSOPHICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE STUDY OF THE PHENOMENON OF FORGETTING

Abstract

The article discusses approaches to the study of the phenomenon of forgetting. The topic of memory studies was very popular in Ukraine after the collapse of the Soviet Union as a need to rethink the past.

It is revealed that the study of the phenomenon of forgetting is possible only in the context of the study of the phenomenon of memory, so the central method of studying the phenomenon of forgetting is hermeneutic. It is shown that the greatest contribution to the study of the phenomenon of forgetting was made by philosophers Plato, Augustine of Aurelius, Friedrich Wilhelm Nietzsche, and Paul Ricoeur. It has been found that the phenomenon of memory and forgetting is also studied in sociology, political science, history, cultural studies, psychology, literary studies, and neuroscience. Memory researchers may very often have to choose whether to support the official ideological position of the state and society or to act against the official memory policy in the country and face repression from the state and society.

It has been found that memory studies is an interdisciplinary science, which complicates the formation of a single categorical apparatus and methodological approach. However, the interdisciplinary approach allows combining different fields of science to solve complex issues and explain science to people with a different worldview. Methodological contradictions should be resolved with the help of philosophy. The Ukrainian philosopher Khamitov Nazip showed that the development of methodological principles is traditionally carried out by philosophers. It is revealed that Ukrainian scholars have already made efforts to systematize the field, in particular by Ukrainian professor Alla Kyrydon

It is substantiated that memory studies require a transdisciplinary methodological approach. This approach involves not only the interaction of various fields of science, but also non-scientific knowledge. The Ukrainian philosopher Liudmyla Shashkova points out that the transdisciplinary approach involves focusing on the problems and needs of non-scientific knowledge. Transdisciplinary groups are formed, in which the composition and methods may change depending on the potential research opportunities.

Keywords: memory studies, forgetting, transdisciplinarity, interdisciplinarity, memory, historical memory.

Стаття надійшла до редакції 25.03.25

© Міненко А. В., 2025

Грубізнний Станіслав Сергійович

Магістрант 2-го курсу, спеціальність «Філософія»

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)

<https://orcid.org/0009-0000-0521-169X>

e-mail: hrubiznyy.stanislav@knu.ua

ВИТОКИ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ К'ЄРКЕґОРА: ОГЛЯД ІНТЕРПРЕТАЦІЙ ФІЛОСОФІЇ К'ЄРКЕґОРА У XX ТА XXI СТОЛІТТЯХ

Резюме

У статті здійснено комплексний аналіз політичних аспектів філософії Сьорена К'єркеґора в контексті сучасних історико-філософських інтерпретацій. Розкрито внесок Григорія Маланчука у формування політичного прочитання К'єркеґорової спадщини, зокрема обґрунтовано його тезу про протиставлення християнського світогляду К'єркеґора і марксистської ідеології як двох несумісних поглядів на людину та суспільство. Проаналізовано рецепцію філософії К'єркеґора у працях сучасних мислителів, представлених у збірнику під редакцією Джона Стюарта «Вплив К'єркеґора на соціально-політичну думку», з метою виявлення трансформації його ідей у політичній теорії. Узагальнено сучасні дослідження Грегама Сміта, Джеймі Аросі та Барі Стокера, що акцентують увагу на значущості понять індивідуальності, суб'єктивної свободи та етичної відповідальності в сучасній філософській думці. З'ясовано, що філософія К'єркеґора має суттєвий потенціал для оновлення політичного мислення, зокрема в контексті критики соціальних і політичних систем, які нівелюють особистісну автономію, уніфікують поведінкові моделі та обмежують можливості критичного мислення.

Ключові слова: політична філософія; індивідуалізм; політичний скептицизм; Карл Маркс; Григорій Маланчук; Джон Стюарт.

Вступ

Сьорен К'єркеґор — данський філософ та відомий критик філософії Гегеля, чії праці зацікавляють науковців з різних сфер досліджень.

Інтерпретації його творчого доробку, у більшості випадків, стосуються саме питань етики, естетики чи філософії релігії. Як стверджує Джон Стюарт, у передмові до своєї праці «Вплив К'єркегора на соціально-політичну думку» [1], що Сьорен К'єркегор, на перший погляд, не асоціюється з політичним філософом, адже «по-перше, К'єркегор здавався мислителем, який цікавився лише релігією, зокрема християнством, а не політикою чи суспільним ладом» та «по-друге, його розуміння християнської віри сприймалося як радикально індивідуалістичне, що не передбачає жодної осмисленої теорії спільноти — чи то релігійної, чи соціальної, чи політичної» [1, р. ix].

Попри цей, певною мірою, усталений погляд, у XX та XXI столітті можна знайти величезну кількість інтерпретацій соціально-політичної думки Сьорена К'єркегора. Григорій Маланчук, чиї роботи зробили значний внесок у світове розуміння філософії К'єркегора, у першому розділі своєї роботи «Контроверсійний К'єркегор» [2] приділяє увагу політичному аспекту філософської думки К'єркегора.

«Цілком відомо, що Сьорена К'єркегора іменують батьком екзистенційної філософії, оскільки він дав поштовх цьому сучасному філософському напрямку. Вплив К'єркегора на сучасну теологію та психологію також добре відомий. Однак не так широко відомо, що творчість К'єркегора засвідчує його постійну увагу до політичних і соціальних питань» [2, р. 1].

Маланчук проводить паралель з Марксом для того, щоб показати світоглядну відмінність між двома провідними критиками Гегеля XIX століття. Григорій Маланчук пише, що «у майбутньому, ймовірно, буде відбуватися битва між двома різко протилежними поглядами: християнською перспективою на життя, яка описана К'єркегором, та комуністичним світоглядом, який сформульовано Марксом. Обидва пропонують нові, послідовно опрацьовані, комплексні уявлення про існування та людину, які виникають після нігілізму та деградації всіх цінностей, що підривають західну культуру» [2, р. 12].

У збірці «Вплив К'єркегора на соціально-політичну думку», за редакцією Джона Стюарта, представлено інтерпретації його ідей різними мислителями соціально-політичної думки: Арендт, Сартр, Маркузе, Габермас тощо. Значення поглядів К'єркегора у філософських колах годі заперечувати, але чи міститься у його філософії систематична політична теорія? Як переконує політичний філософ Університету Ланкастера Грегам Сміт, «неправильно стверджувати, що К'єркегор був політичним теоретиком» [3, р. 36]. Щоправда, як пише Сміт, «сучасні дослідження намагаються показати, що філософія К'єркегора насправді надає ресурси для осмислення нашого соціального існування і тому виходить за межі асоціального індивідуалізму» [3, р. 36].

Багато мислителів, як ХХ століття, так і сьогодення, знайшли у філософії К'єркегора ідеї, які вплинули на їх погляди щодо влади, структури суспільства або ж політичної ідентичності. Метою даного дослідження є окреслити ключові політичні ідеї К'єркегора та інтерпретації цих міркувань, визначити роль поглядів К'єркегора у політичній теорії.

Методи дослідження

У дослідженні застосовано порівняльний метод, що дав змогу виявити ключові розбіжності між екзистенціалістським і марксистським підходами до проблеми відчуження, а також простежити напругу між індивідуалістичною етикою К'єркегора та колективістським світоглядом Маркса. Порівняльний метод дозволив реконструювати приховану полеміку між цими двома підходами як альтернативними відповідями на проблему втрати індивідуальності.

Історико-культурний аналіз забезпечив контекстуалізацію критичних суджень К'єркегора щодо сучасності, зокрема його полеміки з гегельянством, в історико-політичному контексті Європи ХІХ століття. Цей метод дав змогу виявити глибинні зв'язки між релігійно-філософською критикою суспільної свідомості у К'єркегора та сучасними дискусіями про роль індивіда в політичному житті.

Результати дослідження

Першою частиною дослідження є огляд основних концептів К'єркегора та їх політичний зміст. У 1846 році Сьорен К'єркегор пише відповідь [4] на працю Томасіні Гулембург «Дві епохи» [5] у якій, як стверджує к'єркегорознавець Брюс Кірмс, намагається описати невдоволення щодо свого покоління: «десятиліття, коли в моді були буржуазний лібералізм і аристократичний гегельянський консерватизм» [6, р. 267]. На противагу своєму поколінню К'єркегор ставить в приклад покоління 1790 років, називаючи цей період «Револьюційною епохою». На думку Джона Стюарта, цей літературний відгук [4] є ключовим для того, щоб виявити політичні погляди Сьорена К'єркегора.

«В оцінці К'єркегором сучасної епохи, поданій у його «Літературному огляді двох епох», його коментарі щодо сучасного руху в бік демократії свідчать про те, що він ставився вкрай сумнівно і неприємно щодо суспільних змін, які супроводжували демократію. Він критикує сучасну епоху за її схильність до рівності, оскільки це руйнує відмінності між індивідами та класами» [1, р. хі].

У збірці «К'єркегор та політична теорія: релігія, естетика та інтервенція окремого індивіду» за редакцією Армен Аванісіан та Софі Венершайд [7], знаходимо багато підтверджень тому, що К'єркегор з підозрою ставився до демократії. Софі Венершайд пише, що К'єркегор критикує демократію

тому, що це опосередковано передбачає рівність, змушує людину стати частиною групи, стає причиною її відчуження від індивідуальності [8, р. 154]. Подібну думку зустрічаємо у Адорно, який охарактеризував політичні погляди К'єркегора, як «помірковано зручний консерватизм» [9, р. 20].

У інтелектуальних колах Копенгагену, на період життя Сьорена К'єркегора, була наявна зміна у сторону ліберально-буржуазного суспільства. Політичний філософ Грегам Сміт зазначає те, що хоча критика у бік конституційної монархії або ж вільної преси з боку данського філософа може видаватись упередженою, але вона не є безпідставною. Адже незважаючи на виборче право, яке надали всім чоловікам, «все ж значна частина Данії залишалася переважно сільською та феодальною за своїм світоглядом» [3, р. 38]. Амбівалентна позиція К'єркегора щодо тогочасного стану справ, на думку Сміта, не була унікальною та підтримувалась й іншими мислителями, зокрема Марксом [3, р. 38].

Ключові паралелі між поглядами Маркса та К'єркегора, у роботі Маланчука «Контроверсійний К'єркегор» та статті сучасного філософа Джеймса Марша, допоможуть поглянути на ідеї К'єркегора через призму політичної філософії. Як стверджує професор Сент-Луїського університету Джеймс Марш, незважаючи на те, що, здавалося б, Маркс та К'єркегор мають діаметрально протилежні погляди — «маючи спільне коріння в Гегелі, вони можуть мати більше спільного, ніж здається на перший погляд» [10, р. 155]. Марш каже, що «для Маркса відчуження в загальному сенсі означає, що люди перебувають у протиріччі із самими собою, природою та іншими людьми» [10, р. 156], в той час як для К'єркегора відчуження виникає «у контрасті між сучасною та революційною епохою Французької революції» [10, р. 160], адже, як пояснює Марш, люди сучасності шукають лише публічності, а не справжніх вагомих дій.

Обидва філософи мають спільну підозру щодо політичних рухів та ідей і висувають своє невдоволення щодо тогочасного стану справ. Григорій Маланчук також пише про подібність у поглядах Маркса та К'єркегора, що, правда, зауважує, що Маркс «готував ґрунт для нового суспільства яке, за його задумом, мало постати шляхом насильницької революції, а К'єркегор у своїй творчості прагнув створити те, що він називає «новою теологічною наукою про зброю» для майбутньої боротьби» [2, р. 15].

Загальновідомо, що для К'єркегора важливим було значення релігії у соціально-політичному житті. У збірці «Вплив К'єркегора на соціально-політичну думку» сучасний бразильський філософ Марціо де Паула описує критику Церкви Данії К'єркегором та релігійного скептицизму через призму інтерпретації Ганни Арендт. Арендт намагається показати, як пише де Паула, що К'єркегор змінює традиційне співвідношення між вірою та розумом, встановлене Декартом [11, р. 36], що також відображалось на його

соціально-політичних поглядах — зокрема критиці данської Церкви. На думку Арендт, К'єркегор є основоположником радикального скептицизму, який стосується як католиків, так і протестантів [11, р. 34] — адже інституційна релігія спотворює християнство, використовуючи його як інструмент суспільного порядку, що водночас перетворює віру на механізм, аніж живий духовний шлях.

Барі Стокер, британський філософ та автор праці «К'єркегор про політику» [12], у своєму дослідженні намагається зібрати цілісний образ політичної думки К'єркегора. Стокер порівнює ідеї К'єркегора з різними філософами, зокрема політичними. Як приклад візьмемо Гумбольта: цікавою знахідкою є те, що у роботі Гумбольта «Про межі діяльності держави», яка у повному обсязі вийшла у 1852 році (за декілька років до смерті К'єркегора), можна спостерігати подібну тенденцію тривожності щодо загрози індивідуалізму, яка присутня у Сьорена К'єркегора, — щоправда, з боку держави [12, р. 23]. Аргумент Гумбольта, як пише Стокер, полягав у тому, що «функції та повноваження держави, незалежно від того, чи є вона республікою чи монархією, мають бути радикально обмежені» [12, р. 23] — бо будь-яка політика є певною формою насильства над індивідом та його свободою.

Загроза індивідуалізму, про яку писав К'єркегор, й досі посідає вагоме місце у сучасній політичній думці. Концепція індивідуалізму данського філософа та критика суспільних механізмів дозволяють розглядати його ідеї як частину соціальної та політичної філософії для багатьох мислителів ХХ століття і сьогодення.

Друга частина дослідження має за мету виявити значення політичного скептицизму К'єркегора. Політичний скептицизм К'єркегора спрямований не проти окремої політичної течії, а радше проти інституційної влади та знеособленого суспільства, в якому знецінюється особистісна свобода й унікальність індивіда. Маланчук зазначає, що у журнальних записках 1848 року Сьорен К'єркегор дуже часто використовує слово «криза» щодо тогочасного суспільного ладу [2, р. 10] — бо «на думку К'єркегора, якісно нове може розпочатися лише парадоксальним чином — із окремого індивіда» [2, р. 11]. Якщо Маркс бачив «кризу» у класовій нерівності, то К'єркегор — у кризі духовній [2, р. 12].

Схоже на те, що позиція К'єркегора, як проти буржуазного лібералізму, так і проти комунізму, була негативною. Малоімовірно, що Сьорен К'єркегор був ознайомлений з творами Маркса, як стверджує Маланчук [2, р. 76-82], щоправда пізніше про одну з частин своєї роботи «Діяння любові» [13] К'єркегор згадує так: «ХІ розділ другої частини про милосердя доречно спрямований проти комунізму. Немає мистецтва у тому, щоб говорити про такі речі простими словами, які нічого не означають, але тут

справа набуває іншого оберту, який є безсумнівно християнським» [13, р. 471]. Робота К'єркегора «Діяння любові» окреслює розуміння етики та співжиття людей. Маланчук вбачає певний символізм у тому, що праця К'єркегора була написана за декілька місяців до того, як Маркс і Енгельс видали свій «Маніфест комуністичної партії» [2, р. 9].

Позиція К'єркегора, як проти буржуазного лібералізму, так і проти комунізму, була негативною. У своїй роботі «Діяння любові», данець пише про любов як про здатність, яка допомагає нам виходити за межі об'єктивних уявлень про себе, стверджує політичний філософ Джеймі Аросі, щоб побачити й прийняти суб'єкта, що є поза нами [14, р. 203]. Саме тому любов неминуче становить загрозу соціальній реальності у якій перебуває К'єркегор. На думку данського філософа, якщо керуватись внутрішнім відчуттям любові, то не потрібні жодні етичні правила, адже людина завжди буде ставити своє власне почуття вище за суспільні очікування.

У Григорія Маланчука подибуємо таку тезу: «К'єркегора часто вважають відірваним від реальності, непрактичним, мрійливим ідеалістом» [2, р. 17]. Подібну думку висловлював Маркузе: «індивідуалістична інтерпретація К'єркегора у «відкиданні філософії» неодмінно призвела до опозиції щодо Західного раціоналізму» [15, р. 263]. Але чи був К'єркегор насправді «мрійливим ідеалістом»? К'єркегорознавець Майкл Тілей пише, що, на думку К'єркегора, політичні революції XIX століття були засновані на боротьбі між різними баченнями державного устрою [16, р. 102]. Уряд реалізує одну політичну програму, опозиція йому протистоїть, але коли вона приходить до влади, цикл повторюється: нові правителі ухвалюють власні реформи, а колишні лідери переходять в опозицію та загострюють конфлікт. У результаті, як пояснює Тілей, замість конструктивного розвитку, суспільство застрягає у безкінечному протистоянні, де кожна нова сила лише поглиблює розкол, а не пропонує справжнє вирішення проблем.

Для Маркса руйнування соціального світу саме по собі не означає набуття справжньої свободи. Навіть якщо людина позбавляється залежності від суспільних норм і структур, вона все одно залишається прив'язаною до економічних умов виживання. Як стверджує Джеймі Аросі, К'єркегор вважав, що індивід втрачає автономію, підкоряючись суспільству, але Маркс додає ще один рівень цієї залежності: навіть поза соціальним тиском людина залишається заручником економічної системи [14, р. 209].

К'єркегор залишається глибоко скептичним щодо можливості досягнення істинної свободи через соціальні та політичні зміни. Тому доречніше сприймати Сьорена К'єркегора не як аполітичного мислителя, а як мислителя, який піддає сумніву саму можливість політичної емансипації. Скептицизм у цьому випадку не означає пасивність, а радше вказує на саму проблему: зміна політичного ладу не призведе до зміни людської сутності.

Висновки

Огляд доробку К'єркегора та інтерпретацій його праць сучасними дослідниками показує, що творчість Сьорена К'єркегора можна розглядати у межах політичної дискусії щодо свободи, рівності чи відповідальності. Сучасні дослідження показують, що у творчості К'єркегора можна шукати ідеї для політичної думки. Підтвердження знаходимо й у самого автора, К'єркегор пише у «Завершальній ненауковій післямові...»: «у наші часи все є політикою» [17, р. 103].

Політичний скептицизм К'єркегора ґрунтується на його недовірі до революцій та суспільних рухів, які засновані на абстрактних ідеях, наголошуючи на тому, що така боротьба лише поглиблює соціальний розкол, а не веде до прогресу — що, у свою чергу, резонує із тими викликами, з якими стикається суспільство і сьогодні: популізмом, маніпуляціями та соціальною поляризацією.

Взявши до уваги праці сучасних політичних філософів, як Грегам Сміт, Барі Стокер та Джеймі Аросі, можна закріпити позицію щодо того, що у К'єркегора відсутня послідовна політична теорія, але він осмислено торкається тем, які є політичними. Завдяки цьому у нас наявна величезна кількість інтерпретацій політичної думки К'єркегора: в Арндт, Маланчука, Габермаса тощо.

Отже, погляд на філософію К'єркегора, як, зокрема, політичну, дозволяє поглянути на його творчий доробок з абсолютно іншої сторони. Такий погляд дає змогу переосмислити його ідеї та створити нові інтерпретації.

Список посилань/References

1. Stewart, J. (Ed.). (2016). Kierkegaard's influence on social-political thought (Vol. 14). Routledge. 312 p.
2. Malantschuk, G. (1980). The controversial Kierkegaard (H. V. Hong & E. H. Hong, Trans.). Wilfrid Laurier University Press, 96 p.
3. Smith, G. M. (2005). Kierkegaard from the point of view of the political. *History of European Ideas*, 31(1), 35 — 60. <https://doi.org/10.1016/j.histeuroideas.2004.08.002>
4. Kierkegaard, S. (2009a). Two ages: The age of revolution and the present age: A literary review (H. V. Hong & E. H. Hong, Trans. & Eds.). Princeton University Press, 208 p.
5. Gyllembourg-Ehrensward, T. C. (1910). *To Tidsaldre*. C. Winthers Forlag.
6. Kirmmse, B. H. (1990). *Kierkegaard in Golden Age Denmark*. Indiana University Press, 576 p.

7. Avanessian, A., & Wennerscheid, S. (Eds.). (2014). *Kierkegaard and political theory: Religion, aesthetics, politics and the intervention of the single individual*. Museum Tusculanum Press, 336 p.
8. Wennerscheid, S. (2014). The passage through negativity, or from self-renunciation to revolution? Kierkegaard and Žižek on the politics of the impassioned individual. In A. Avanessian & S. Wennerscheid (Eds.), *Kierkegaard and political theory: Religion, aesthetics, politics and the intervention of the single individual*, 141-166. Museum Tusculanum Press.
9. Steffes, H. (2014). An apolitical apostolic genius? An appraisal of Kierkegaard's political ethics and an appreciation of his adoption of Hamann's ideas. In A. Avanessian & S. Wennerscheid (Eds.), *Kierkegaard and political theory: Religion, aesthetics, politics and the intervention of the single individual*, 19 – 40. Museum Tusculanum Press.
10. Marsh, J. L. (1984). Marx and Kierkegaard on alienation. In R. L. Perkins (Ed.), *International Kierkegaard commentary: Two Ages*, 155 – 174. Mercer University Press.
11. De Paula, M. (2016). Hannah Arendt: Religion, politics and the influence of Kierkegaard. In J. Stewart (Ed.), *Kierkegaard's influence on social-political thought*, Vol. 14, 29 – 39. Routledge.
12. Stocker, B. (2014). *Kierkegaard on politics*. Palgrave Macmillan. 153 p. <https://doi.org/10.1057/9781137372321>
13. Kierkegaard, S. (1995). *Works of love* (H. V. Hong & E. H. Hong, Trans. & Eds.). Princeton University Press, 584 p.
14. Aroosi, J. (2018). The ethical necessity of politics: Why Kierkegaard needs Marx. *Toronto Journal of Theology*, 34(2), 199 – 212. <https://doi.org/10.3138/tjt.2018-0111>
15. Marcuse, H. (1955). *Reason and revolution: Hegel and the rise of social theory* (2nd ed.). Routledge & Kegan Paul.
16. Tilley, M. (2014). Radical individualism or non-teleological community: Kierkegaard's precarious understanding of self and other. In A. Avanessian & S. Wennerscheid (Eds.), *Kierkegaard and political theory: Religion, aesthetics, politics and the intervention of the single individual*, 79 – 110. Museum Tusculanum Press.
17. Kierkegaard, S. (2009b). *The point of view* (H. V. Hong & E. H. Hong, Eds. & Trans.). Princeton University Press, 376 p.

Stanislav Hrubiznyi

Master's student (2nd year) in Philosophy

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

<https://orcid.org/0009-0000-0521-169X>

e-mail: hrubiznyy.stanislav@knu.ua

THE ORIGINS OF KIERKEGAARD'S POLITICAL THOUGHT: A REVIEW OF INTERPRETATIONS OF KIERKEGAARD'S PHILOSOPHY IN THE 20th AND 21st CENTURIES

Abstract

The article provides a comprehensive analysis of the political aspects of Søren Kierkegaard's philosophy in the context of contemporary interpretations within the history of philosophy. It explores the contribution of Gregor Malantschuk to the development of a political reading of Kierkegaard's legacy, particularly his argument regarding the opposition between Kierkegaard's Christian worldview and Marxist ideology as two incompatible perspectives on the human being and society. The reception of Kierkegaard's philosophy in the works of contemporary thinkers featured in the edited volume «Kierkegaard's Influence on Social-Political Thought» edited by Jon Stewart is examined in order to trace the transformation of his ideas within political theory. Contemporary studies by Graham Smith, Jamie Aroosi, and Barry Stocker are also synthesized, emphasizing the relevance of the concepts of individuality, subjective freedom, and ethical responsibility in current philosophical discourse. The analysis demonstrates that Kierkegaard's philosophy possesses significant potential for the renewal of political thought, particularly in the critique of social and political systems that suppress personal autonomy, impose behavioral uniformity, and limit the possibilities of critical thinking.

Keywords: political philosophy; individualism; political skepticism; Karl Marx; Gregor Malantschuk; Jon Stewart.

Стаття надійшла до редакції 09.04.25

© Грубізний С. С., 2025

Пищик Софія Владиславівна

Аспірантка кафедри філософії гуманітарних наук

Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)

<https://orcid.org/0009-0006-4892-6154>

e-mail: sofiavladislavovna14@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В МЕРЕЖЕВОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Резюме

У статті здійснено комплексне дослідження феномену трансформації ідентичності особистості в контексті становлення мережевого суспільства, що характеризується зростанням ролі цифрових комунікацій, динамічністю соціальних взаємодій та дедалі глибшою віртуалізацією повсякденного життя. Розкрито концептуальну поліфонічність поняття «ідентичність», що відображає плюралізм підходів до його тлумачення у сучасному гуманітарному дискурсі. Систематизовано провідні теоретико-методологічні підходи до вивчення ідентифікації особистості, зокрема есенціалістський, який трактує ідентичність як стабільну сутність, і конструктивістський, що розглядає її як результат соціального конструювання в межах конкретних історико-культурних умов. Зазначено, що в умовах функціонування глобальних інформаційно-комунікаційних мереж формується новий тип ідентичності — «мережева ідентичність», яка відзначається підвищеною мобільністю, відкритістю, поліморфністю, ситуативністю та гібридністю.

Проаналізовано етапи трансформації віртуальної саморепрезентації індивіда: від ранніх форм анонімного цифрового спілкування в чатах і форумах до сучасних соціальних мереж, де користувачі формують публічну репрезентацію власного «Я», базовану на реальній або реконструйованій ідентичності. Висвітлено механізми, за допомогою яких мережеві комунікації не лише розширюють можливості самовираження, але й трансформують уявлення про моральні норми, інтимність, публічність і соціальну відповідальність. Підкреслено, що в деяких випадках віртуальна ідентичність може суперечити реальній, спричиняючи емоційно-психологічні

розлади, соціальну дезорієнтацію або навіть розрив зв'язку з повсякденною реальністю.

Доведено, що культурна ідентичність виконує роль посередника у процесі взаємодії в межах гетерогенного, багатоголосого, ціннісно-нормативного поля цифрових мереж, сприяючи культурному діалогу, обміну традиціями та стилями життя. Аргументовано, що попри широкі можливості для самопрезентації та пошуку спільнот за інтересами, мережеве буття вимагає розвитку критичної свідомості, яка є визначальною умовою успішної інтеграції особистості до сучасного інформаційного суспільства. Така свідомість забезпечує збереження здатності до автономного мислення, критичної оцінки соціальних трансформацій і формування ефективних життєвих стратегій.

Ключові слова: мережеве суспільство, віртуальна реальність, інформаційно-комунікаційні технології, ідентичність, самоідентифікація, соціальні мережі.

Вступ

Сучасний інформаційно-комунікаційний простір наповнений елементами різних культур і маніпулятивних практик, що здійснюють необмежений вплив на життя кожної людини, на формування її ціннісних орієнтирів, переконань і моделей поведінки. Особливо інтенсивно він розвивається в умовах мережевого суспільства, де за допомогою соціальних віртуальних мереж медіа-простір наче «втягує» особистість, змінюючи її поведінку не лише у віртуальній реальності, а й у соціальній дійсності. Це також змінює уявлення про моральні норми та може призводити до психологічних розладів, руйнування звичного способу життя.

Така зміна норм поведінки і життєвих правил, цінностей та ідеалів зумовлює появу нового типу ідентичності — «мережевої». Цей тип ідентичності формується в нових умовах комунікації і визначає міру ототожнення з іншими учасниками мереж, постає основою для виникнення нових відносин, котрі формують особливий тип особистості, ідентичність якої «конструюється» лише в процесі мережевої комунікації. Відтак, ідентичність в сучасному світі стає мобільною і відкритою.

Метою даної статті є аналіз особливостей змін ідентичності людини в умовах сучасних інформаційно-комунікативних мереж.

Концептуальною основою даного дослідження є праці зарубіжних і вітчизняних вчених, предметом вивчення яких були питання інтенсивних технологічних, економічних, політичних та соціокультурних трансформацій в умовах формування інформаційного та мережевого суспільства. Серед них слід виокремити роботи таких дослідників, як: З. Бауман, Д. Белл, П. Бергер, Ж. Бодріяр, Ю. Габермас, С. Гантингтон, М. Кастельс, М.

Козловець, В. Корабльова, Т. Лукман, Й. Масуда, Е. Тоффлер, Ф. Уебстер та інші.

Методи дослідження

Методологічною основою даної статті склали загальнонаукові та філософські методи. Наприклад, метод компаративного аналізу сприяв визначенню особливостей трансформацій ідентичності людини в індустріальному і постіндустріальному, зокрема мережевому, суспільстві. Структурно-функціональний підхід застосовувався для вивчення компонентів сучасного інформаційно-комунікативного середовища. Аксиологічний підхід дозволив визначити ціннісні основи мережевого суспільства. Важливе методологічне значення для даної статті становить теорія соціального конструктивізму.

Результати дослідження

Як відомо, термін «ідентифікація» в буквальному перекладі з пізньолатинського (*identificare*) означає встановлення подібності, впізнавання або визначення відповідності між об'єктами. У філософії його трактують як «процес, що спрямований на виявлення ідентичності» [1, с. 233]. На думку М. Степика, «ідентичність, по суті, стає значною філософською та науковою проблемою тільки в XX сторіччі, тобто тоді, коли виникає сумнів у тому, що називають «єдністю самості» [2, с. 6]. Ідентифікація (або самоідентифікація) передбачає певний процес порівняння суб'єкта з іншим, виявлення спільних чи унікальних характеристик. Ідентичність виступає як кінцевий результат цього процесу, що формується внаслідок ідентифікації. Тому ідентифікація та ідентичність співвідносяться відповідно як процес і результат.

Дослідники виділяють три підходи до розуміння змісту поняття «ідентифікація». По-перше, як ключовий елемент самосвідомості, що допомагає відповісти на запитання «Хто я?». По-друге, як один із механізмів міжособистісного сприйняття нарівні з рефлексією та стереотипізацією. По-третє, як показник згуртованості групи, тобто прояв колективної ідентифікації [3, с. 162].

У структурі соціальної ідентичності зазвичай виокремлюють два головні складники. Когнітивний компонент, що охоплює знання та уявлення про особливості своєї групи, а також усвідомлення належності до неї. Афективний компонент, який включає оцінку власної спільноти та значення членства в ній. Ідентифікація як процес пов'язана з ототожненням людини з певною групою, особою чи об'єктом, що відбувається через засвоєння культурних символів, соціальних норм, цінностей і моделей поведінки.

Водночас ідентичність не обмежується лише відчуттям належності до певної спільноти, наприклад, національної. Вона також включає

уявлення про цю групу — її цінності, мову, культурну спадщину, історичне минуле тощо. Індивід може ідентифікувати себе з різними соціальними групами, що формує його багатовимірну ідентичність, значущість якої змінюється залежно від контексту та життєвих обставин. До таких ідентичностей належать етнічна, соціальна, расова, гендерна та інші. Культурна ідентичність визначає усвідомлення людиною своєї належності до певного культурного середовища, її сприйняття традицій, норм і цінностей цієї спільноти.

Суспільство, як форма соціальної організації, нерозривно пов'язане з культурним середовищем, оскільки культура є результатом довготривалого історичного розвитку соціальної взаємодії, механізмом регламентування поведінки членів соціуму, досягнення спільних цілей та збереження традицій. Вона базується на сукупності соціальних угод і правил, які поступово склалися у процесі колективного співіснування. Кожен історичний період привносив свої зміни у світоглядні орієнтири суспільства, що впливало і на трансформацію групової культурної ідентичності.

Дослідники виділяють дві основні концепції виникнення ідентичностей. Перша ґрунтується на есенціалістському підході, згідно з яким ідентичність є сталою, невід'ємною характеристикою особистості, соціальної групи чи суспільства загалом. Вона визначає їхню самототожність незалежно від змін зовнішнього середовища та історичних умов.

З погляду конструктивістів, ідентичність формується у процесі взаємодії різних, нерідко конкуруючих, дискурсивних практик. Вона не є статичною або цілісною, а навпаки — багатовимірною, динамічною і змінюється залежно від контексту. У межах цього підходу ідентичність розглядається як неостаточний і відносний соціальний конструкт. Це завжди неповне саморозуміння, що супроводжується прагненням до визнання з боку інших [4, с. 201]. Таким чином, ідентичність — не просто особистісна характеристика, а продукт безперервного процесу ідентифікацій, що розгортається в ході соціальної взаємодії та адаптації, і який ніколи не буває остаточно завершеним.

Однією з ключових особливостей конструктивістського підходу є трактування ідентичності як гібридного явища, що відображає її складність та багаторівневість у сучасному світі. Люди, які є частиною нації або іншої соціальної групи, можуть ототожнювати себе з нею через різноманітні характеристики, такі як регіональна приналежність, етнічність, мова, релігія, політичні переконання, сексуальна орієнтація тощо. Це підкреслює неоднорідність сучасних ідентичностей і складність механізмів їх формування.

Ми дотримуємося думки, що ідентичність — це результат самовизначення людини чи групи у соціальному сенсі, створення «образу — Я» та «образу — Ми», тобто віднесення ними себе до тих чи інших спільнот

за віковими, професійними, статевими, територіальними, етнічними, конфесійними чи іншими ознаками. На думку американського філософа М. Кастельса, конструювання ідентичності залежить від соціальних чинників, насамперед від владних відносин, розрізняє три форми виникнення та побудови ідентичності: легітимізуючу ідентичність (*legitimizing identity*), пов'язану з раціоналізацією соціальних чинників належності до домінуючих соціальних інститутів; ідентичність спротиву (*resistance identity*), котра виникає в тих соціальних умовах, які формують механізми спротиву і виживання на основі принципів, що відрізняються від поширених у певному суспільстві чи таких, які протистоять їм; нарешті, проектуючу ідентичність (*project identity*) або ідентичність, спрямовану в майбутнє, коли соціальні чинники конструюють нову ідентичність, котра заново визначає їхнє становище в суспільстві, і намагаються змінити всю структуру соціальних відносин [5, с. 396].

Вивчаючи соціальні структури нового типу та зміни традиційної ідентичності, вчений звертає увагу на конфлікт між суспільством і особистістю. За його спостереженнями, однією з причин цієї суперечності є занепад традиційних інститутів індустріального суспільства, таких як компанії, корпорації тощо, включаючи і патріархальну сім'ю. Окрім того, зміни в соціальній структурі ведуть до зростання нестабільності середнього класу, в мережевому суспільстві реалізація професійних та життєвих цілей для індивідів, які не залучені до глобальних інформаційних потоків, значно ускладнюється. Відтак, альтернативні форми ідентичності формуються не на основі традиційної, «легітимізуючої» ідентичності індустріального суспільства, а на основі «ідентичності спротиву», форми якої у сучасному світі різноманітні — від організованої транснаціональної злочинності до різних форм фундаменталізму і тероризму. Перспективною «проектуючою ідентичністю» дослідник вважає проект європейського співтовариства з його принципами свободи слова та забезпеченням прав людини.

Згідно з британським філософом Н. Еліасом, особистість балансує між двома аспектами — Ми та Я. Ми-приналежність відноситься до колективної ідентичності індивідів, тоді як Я відображає унікальні характеристики особистості. Така комбінація може варіюватися, оскільки схема «Ми — Я» може містити в собі лише мінімальну Ми-приналежність при акценті на Я. Якщо ж акцент на Я-ідентичність є постійним, цей процес можна визначити як індивідуалізацію, при якій баланс змінюється на Я — Ми. У такому випадку компонент Ми може домінувати, забезпечуючи стабільну колективну ідентичність.

У такий спосіб культурна ідентичність виконує медіативну роль, сприяючи обміну цінностями в плюралістичному комунікаційному середовищі. Вона виступає як посередник у соціумі, де учасники інтегрують

кілька ідентичностей і відповідні цінності, зумовлені соціальними контекстами. Ідентичність можна відстежити через повідомлення, які циркулюють в комунікаційних каналах, що підтверджує її відкритість і здатність до змін [6, с. 52].

Отже, культурна ідентичність є важливим медіатором у гетерогенному ціннісно-нормативному середовищі інформаційно-комунікативних мереж. Вона має унікальність щодо свого носія, але при взаємодії з іншими групами чи культурами — гібридизується, оскільки взаємодія між членами спільноти з різними стилями життя призводить до змін у власному житті. Разом з тим, культурна ідентичність є потужним інструментом відтворення соціальних життєвих стилів та вираження ціннісних орієнтацій, демонструючи відповідну життєву позицію індивіда. У результаті культурної гібридизації, ідентичність активує свій медіативний потенціал, що виявляється в обміні інформацією, традиціями та життєвими стилями між соціальними суб'єктами.

Разом з тим, все частіше як у вітчизняних, так і зарубіжних публікаціях простежуються занепокоєння і стурбованість, пов'язані з проблемою самовизначення людини в новому інформаційно-комунікаційному середовищі. Часто процес адаптації людини до існуючої ситуації називають «кризою національної ідентичності», «втратою національної самостійності», «кризою національних культур». Безперечно, щоб вижити, людина повинна пристосуватися до складних умов нового глобального комунікативного простору, в межах якого вона пристосовує своє «Я» до різних гетерогенних середовищ. Цей фактор являється домінуючим у виникненні інтересу у багатьох індивідів, які вперше зіштовхнулися із мережевим спілкуванням. Їх притягує зручність техніки «мережевого спілкування» (його письмової форми), яка має ряд переваг, котрі неможливо відтворити в усній мові. Ці переваги створюють зручність для людини, вирішуючи проблему комунікабельності, але це буде відігравати, швидше, лише другорядну роль у мотивації мережевого спілкування у користувачів. Тут же на перший план виступають такі фактори, як можливість проекції і розвиток «мережевої ідентичності». Процес самовизначення особистості в інформаційно-комп'ютерному середовищі можливий не лише через віртуальну реконструкцію власної ідентичності або створення віртуальної особистості, а й через осмислення людиною мотиваційних орієнтирів своєї діяльності.

У контексті глобалізаційних процесів сучасності відбувається дестабілізація як самих індивідів, так і умов їхнього існування. За таких обставин виникає вже згадуваний нами феномен «кризи ідентичності». Сучасну людину можна розглядати як сукупність іноді не пов'язаних між собою фрагментів ідентичності, що відображають локальні історичні та культурні

обставини. Ідентичність для сучасного індивіда є певним «вбранням», яке можна змінювати в залежності від обставин [7, с. 105].

Інакше кажучи, ідентичність сучасної людини, позбавлена незмінної основи, є мінливою та розмитою, що особливо проявляється у просторі віртуальності. З розвитком технологій віртуальної реальності та їх інтеграцією у повсякденне життя, у людини виникає нагальна потреба бути представленою у цьому новому просторі. Для багатьох людей Інтернет став основним інструментом для різноманітних соціальних взаємодій.

Наприклад, на початку розвитку Інтернету особливою популярністю користувалися чат-програми, де більшість учасників спілкування не використовували свої справжні імена. У такій ситуації характеристики «Я» формувалися в процесі постійної взаємодії з іншими користувачами, а не були заздалегідь визначеними ролями. Оскільки в чатах можна вибрати будь-яку ідентичність (стать, вік, професія тощо), вводючи відповідні параметри в комп'ютерну мережу, все залежить від бажань і фантазій самих учасників. Уже в середині 90-х років XX століття з'явилися дослідження, які вивчали трансформацію людської особистості у віртуальному світі. Зокрема, стверджувалось, що «Інтернет є гетерогенним середовищем, яке сприяє розумінню ідентичності як множинності. В Інтернеті люди можуть створювати себе, переміщаючись між кількома «Я»» [8, с. 178].

Таким чином, можна констатувати, що на початкових етапах свого існування Інтернет був технічним втіленням постмодерного світу симуляцій. Ступінь довіри до ідентичності, яку представляв користувач того чи іншого комунікаційного ресурсу, був низьким. Віртуальний простір відкривав нову систему взаємин, виявляючи риси нової ієрархії. О. Бард та Я. Зодерквіст назвали цю реальність — «Нетократія». Розвиваючи ідею інформаційної революції, автори описали реальність, в якій капітал стає інформацією, а її власники перетворюються на «інформаційних олігархів» або «нетократів». Основною рисою такого суспільства є відсутність нестабільної ідентичності, яку представляє користувач мережі. Іншими словами, інформація є цінною тільки тоді, коли вона є унікальною та достовірною, тому і «віртуальні Я», які є агентами інформаційного обміну, повинні бути стабільними та викликати довіру (автори вводять поняття «сетикет» — за аналогією з етикетом, дотримання якого є необхідною умовою для взаємодії користувача з мережею) [9, с. 123].

Як приклад, можна навести популярні соціальні мережі, такі як «Facebook», «Telegram», «TikTok» тощо. На відміну від чатів, де користувач приховує своє справжнє ім'я під «ніком» (тобто залишається анонімним), основною особливістю соціальних мереж є те, що люди представляють свою реальну ідентичність. Причина таких змін полягає в наступному: анонімність в чатах виконувала компенсаторну функцію (я можу спробувати

бути тим, ким хочуть, і це не матиме наслідків у реальному житті), користувач, який ховається під ніком, не має інших цілей. Соціальні мережі побудовані за іншим принципом. Тут важливим є побудова власної соціальної мережі, до якої будуть включені інші користувачі. Саме тому представлення себе вигаданим іменем знижує шанси на досягнення цієї мети (важливо зазначити, що для того, щоб стати повноправним користувачем соціальної мережі, необхідно ввести певну кількість особистої інформації, за якою інші користувачі зможуть знайти автора). Однак варто зауважити, що акаунт у соціальній мережі — це лише зовнішня оболонка ідентичності, а її зміст знаходиться в реальному світі. Тобто, люди створюють нові зв'язки в Інтернеті, спираючись на інформацію зі свого повсякденного реального життя.

У прямому сенсі користувач стає режисером свого власного життя. За допомогою цього ресурсу людина пише свою власну історію, яка будується або на рефлексії власних переживань, або на описі подій, що відбуваються навколо.

У світі онлайн реальне і віртуальне переплітаються. Для користувача справжньою реальністю стають не зовнішні обставини, а внутрішні цінності та можливості, які він відкриває, не зважаючи на формальні вимоги реального світу, як-от «громадянство» чи «сімейний стан». Для багатьох користувачів інтернет — це простір, де вони відчують справжню свободу. Проте важливо зазначити, що віртуальна ідентичність не вимагає від людини відмови від її реальної соціальної ідентичності; для того щоб стати частиною мережі, достатньо дотримуватися певних правил саморепрезентації. Це і є головна особливість ідентичності нового типу.

Висновки

Зміни в інформаційних технологіях спричинили трансформацію поняття ідентичності. Важливо зазначити кілька аспектів, що демонструють реакцію на технологічну революцію. По-перше, це зростання потреби в перебудові ідентичності. По-друге, прискорення процесу змін ідентичності. По-третє, виникнення нових типів ідентичності.

Характер інформаційних засобів відіграє ключову роль у формуванні уявлень про ідентичність. Одним з можливих наслідків є недооцінка «агресивного» впливу нового інформаційного середовища на людину. У цьому контексті важливим фактором є стихійний розвиток інформаційного суспільства та формування інформаційної культури. Стихійність зазвичай асоціюється з небажаними наслідками розвитку. В умовах техногенної цивілізації це може призвести до загрози глобальної соціальної катастрофи.

Індустріалізація та науково-технічний прогрес сприяють безперервному посиленню свободи людини. Однак ця свобода, якщо не буде

коригована в рамках інформаційної культури, може стати руйнівною силою, яку неможливо порівняти з природними явищами, оскільки вона буде генеруватися самою людиною через впровадження і вплив штучного інтелекту та сучасних мас-медіа. Стихійність інформаційних потоків стирає межі між моральним і аморальним, важливим і неважливим, культурним і некультурним.

Тому постає питання оцінки нової, сконструйованої форми ідентичності: чи не призведе вона до духовної деградації, чи не сприятиме вона поширенню бездуховності у всі сфери суспільного життя. У цьому і полягає справжня загроза для сучасної цивілізації та людства в цілому.

Щодо позитивних аспектів змін в ідентичності людини, то можна зазначити, що повертаючись із «додаткових соціальних просторів» у повсякденне життя, людина часто починає по-новому сприймати навколишню реальність. Вона змінюється, стає більш креативною. «Навігація» віртуальними світами звільняє її від обмежень у розумінні свого місця в суспільстві. Вона відчуває себе більш вільною. Досвід, отриманий через нову інтерпретацію свого «Я», стає одним із шляхів вибору життєвої стратегії.

Список посилань

1. Лісовий В. Ідентичність // Філософський енциклопедичний словник / за ред. В. І. Шинкарук. Київ: Абрис, 2002. С. 233 — 234.
2. Степіко М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень, 2011. 336 с.
3. Гнатенко П. Ідентичність: філософський і психологічний аналіз. Київ: АртПрес, 1999. 256 с.
4. Berger P. L., Luckmann T. The Social Construction of Reality: A Treatise on the Sociology of Knowledge. New York: Penguin Books, 1966. 250 p.
5. Castells M. The Power of Identity: The Information Age: Economy, Society, and Culture, Volume II (The Information Age) (2nd ed.). Oxford: Wiley-Blackwell, 2009. 539 p.
6. Jackson R. L. The Negotiation of Cultural Identity: Perceptions of European Americans and African Americans. Westport: Greenwood Publishing Group, 1999. 159 p.
7. Bauman Z. The Individualized Society. Cambridge: John Wiley and Sons Ltd, 2000. 272 p.
8. Turkle S. Life on the Screen: Identity in the Age of the Internet. New York: Simon & Schuster, 1995. 347 p.

9. Bard A., Söderqvist J. *The Netocrats: The New Power Elite and Life After Capitalism*. London: Pearson Education, 2003. 272 p.

References

1. Lisovyi, V. (2002). Identity. In V. I. Shynkaruk (Ed.), *Philosophical Encyclopedic Dictionary*. Kyiv: Abris, 233-234.
2. Stepiko, M. T. (2011). *Ukrainian Identity: Phenomenon and Foundations of Formation*. Kyiv: National Institute for Strategic Studies, 336 p.
3. Hnatenko, P. (1999). *Identity: A Philosophical and Psychological Analysis*. Kyiv: ArtPress Publishing House, 256 p.
4. Berger, P. L., & Luckmann, T. (1966). *The Social Construction of Reality: A Treatise on the Sociology of Knowledge*. New York: Penguin Books, 250 p.
5. Castells, M. (2009). *The Power of Identity: The Information Age: Economy, Society, and Culture, Volume II (The Information Age) (2nd ed.)*. Oxford: Wiley-Blackwell, 539 p.
6. Jackson, R. L. (1999). *The Negotiation of Cultural Identity: Perceptions of European Americans and African Americans*. Westport: Greenwood Publishing Group, 159 p.
7. Bauman, Z. (2000). *The Individualized Society*. Cambridge: John Wiley and Sons Ltd, 272 p.
8. Turkle, S. (1995). *Life on the Screen: Identity in the Age of the Internet*. New York: Simon & Schuster, 347 p.
9. Bard, A., & Söderqvist, J. (2003). *The Netocrats: The New Power Elite and Life After Capitalism*. London: Pearson Education, 272 p.

Sofia Pyshchyk

PhD-student of Department of Philosophy of Humanities

Taras Shevchenko National University of Kyiv

<https://orcid.org/0009-0006-4892-6154>

e-mail: sofiavladislavovna14@gmail.com

FEATURES OF PERSONAL IDENTITY TRANSFORMATION IN THE NETWORK SOCIETY

Abstract

This article presents a comprehensive analysis of the phenomenon of personal identity transformation in the context of the emergence and development of the network society a social environment increasingly shaped by digital communication, dynamic interactions, and the deep virtualization of everyday life. The conceptual polyphony of the term “identity” is revealed, reflecting the plurality of its interpretations in contemporary humanistic discourse. The article systematizes the main theoretical and methodological approaches to the study of personal identification, focusing in particular on the essentialist approach, which views identity as a stable and inherent entity, and the constructivist approach, which interprets it as a socially constructed phenomenon shaped by specific historical and cultural contexts. It is argued that the functioning of global information and communication networks has led to the emergence of a new type of identity-network identity-characterized by increased mobility, openness, polymorphism, situational variability, and hybridity.

The study traces the stages of transformation of virtual self-representation, from early forms of anonymous digital communication in chats and forums to modern social media platforms, where users publicly construct representations of the self, based on either authentic or reconstructed identities. The article highlights the mechanisms by which network communications not only expand opportunities for self-expression but also reshape understandings of moral norms, intimacy, publicity, and social responsibility. It is emphasized that in some cases, virtual identity may contradict real identity, resulting in emotional and psychological disorders, social disorientation, or even a rupture with everyday reality.

Furthermore, the study demonstrates that cultural identity plays a mediating role in the heterogeneous, polyphonic, value-normative space of digital networks, facilitating cultural dialogue, the exchange of traditions, and the negotiation of diverse lifestyles. It is argued that, despite the vast opportunities for self-presentation and community-building, existence in the network society requires the development of critical consciousness. Such consciousness is essential for successful integration into the contemporary information society, as it preserves the capacity for autonomous thinking, enables critical evaluation of social transformations, and supports the formation of effective life strategies

Keywords: network society, virtual reality, information and communication technologies, identity, self-identification, social media

Стаття надійшла до редакції 12.04.25

© Пуцик С. В., 2025

Гапон Вячеслав Юрійович

Аспірант кафедри української філософії та культури

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

<https://orcid.org/0009-0009-4224-3696>

e-mail: viacheslav.gapon@knu.ua

ВОЛЕВИЯВЛЕННЯ НАРОДУ ЯК ЦІННІСНА СКЛАДОВА УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ І ВАЖЛИВИЙ РЕСУРС ВОЄННОГО ЧАСУ

Резюме

У статті розглянуто прояви прямого народовладдя в контексті становлення Української державності. Проведено критичний аналіз їх історичного контексту і визначено аксіологічну вагу демократичної волі соціуму в політичних процесах.

Виявлено, що особливості національного відношення до прямої демократії мають ряд феноменологічних відмінностей порівняно з іншими культурами. Виходячи з цього було проаналізовано потенційну роль конкретних політичних рішень в процесі становлення національної ідеї та політичної ідентичності громадян в умовах війни росії проти України.

Оцінено потенціал референдуму, як політичного інструменту для аналізу суспільної думки і прямого законотворення, а також розглянуто законні обмеження і безпекові ризики його проведення. Дана проблематика тісно пов'язана з цифровою та інформаційною безпекою держави, оскільки свобода волевиявлення кожного громадянина і прозорість опрацювання результатів є основою будь-якого демократичного процесу.

Розкрито проблематику протиставлення інститутів прямого народовладдя необхідності тотальної солідарності суспільства і встановлення принципу максимальної довіри до влади. Визначено, що перед Україною стоїть нелегке завдання зберегти свою демократичну ідентичність в світі, де діє тренд на політичні поступки і компроміси в обмін на економічне благополуччя.

Доведено, що думка окремих громадян і їх чітка політична позиція постає наріжним каменем національної ідентичності та єдності, а інститути прямого народного волевиявлення є ознакою довіри влади до громадян. Це є невід'ємною складовою успіху демократії в умовах війни в тому числі з тоталітарними утвореннями. А в Україні воля народу була і є невід'ємною частиною національної ідеї.

Ключові слова: пряма демократія, національна ідея, національна ідентичність, референдум, національні інтереси, війна росії з Україною

Вступ

Конституція України в статті 69 визначає формами безпосередньої демократії вибори та референдум, через які відбувається народне волевиявлення [1]. При цьому стаття 5 визначає народ як єдине джерело влади незалежно від того чи вияв її є безпосереднім чи через органи державної влади. Ці базові принципи не є простим юридичним формуляром, а виражають багатовікове прагнення українського народу до самовизначення і самореалізації. Ще в конституції Пилипа Орлика була виголошена необхідність як під час війни так і у мирний час проводити збори з представниками народу і низового козацтва, які могли б впливати на рішення гетьмана та доєднатися до політичного процесу. Такі збори мали проводитися в гетьманській резиденції тричі на рік: перша — на Різдво Христове, друга — на Воскресіння Христове, третя — на Покрову Пресвятої Богородиці. Причому зазначається, що такий лад зберігався У Війську Запорізькому і при попередніх гетьманах відповідно до давніх прав та вольностей від самого початку існування держави. В документі засуджується деградація даного права до самодержавства, яке визначалося ціннісно не притаманним гетьманському уряду і призводило до порушень прав і свобод людей, економічного занепаду, корупції та падіння рівня довіри до влади [2].

З точки зору аксіології воля людини є одним з ключових ціннісних механізмів, що проявляється в прагненні здійснювати ціннісно детерміновану діяльність, спрямовану на досягнення власної мети. В філософії Ніцше і Шопенгауера воля є найважливішою з усіх цінностей, причому особлива роль відводиться волі до влади. В цьому контексті пряме волевиявлення може розглядатися як одна з базових потреб людської свідомості. Політичний вимір цього явища є одним з базових аспектів Української ментальності, який є інваріантом, що зберігався впродовж усієї історії існування нації. Шанси ж на реалізацію наймодерніших ідей, концепцій, програм значно підвищуються, якщо ці ідеї пов'язуються з генетичним процесом формування народу, нації, держави. Національні традиції, національна психологія, спосіб життя в минулому — усе це впливає на сьогодення і майбутнє народу, країни [3]. Таким чином народне волевиявлення, як укорінена цінність, може виступати однією з основ національної ідеї України.

В даній розвідці оцінено наскільки волевиявлення народу як ціннісний прояв може допомагати і в той же час обмежувати політичні дії центральної влади в умовах війни росії з Україною. Оскільки в критичний для суспільства час непорушна солідарність народу є основою виживання і піднесення нації, а волевиявлення громадян, особливо через інститути прямого народовладдя несе в собі ризик конфлікту влади і народу, котрий треба неодмінно враховувати при проведенні державної політики в умовах військового часу.

Особливої актуальності дане питання набуває в контексті територіальних питань котрі мають згідно конституції вирішуватися виключно волею народу, незалежно від характеру змін: зміна державного устрою, надбання територій, територіальні поступки і т.п. Це питання періодично постає в ЗМІ і викликає неабиякі зворушення серед громадян, що може мати негативний вплив на загальну сфокусованість зусиль держави і громадянського суспільства на питаннях військового протистояння з агресором. Тому науковий розгляд покликаний знизити конфліктність таких дискусій, шляхом прояснення загроз і можливостей даного політичного процесу.

Методи дослідження

В процесі дослідження було проведено ретроспективний аналіз народовладдя як ціннісної складової української національної свідомості. Для оцінки соціальної ваги даного явища використано концепт "колективного уявлення" Еміля Дюркгайма. Тяжіння нації до демократії розглянуто як ідея, що не була запозичена з індивідуального практичного досвіду, а виникла із масового мислення і закріпилася в моралі, релігії та праві. Голос народу було концептуалізовано як "нормальне колективне уявлення", що залучає людей до соціальних інститутів і утверджує національну солідарність.

Було залучено герменевтичний аналіз сучасного законодавства і оцінено актуальний правовий статус референдуму, як основного інструменту народного волевиявлення, зокрема, в контексті територіальних питань. Елементи компаративного та міждисциплінарного підходу було використано для порівняння понять демократії і народовладдя, як двох споріднених, але не ідентичних форм політичної дії.

Результати дослідження

Процес становлення української нації сповнений проявів волі народу, котрі заклали фундамент майбутнього нації і держави. Ще за родоплемінного ладу в українського народу віче було головним органом публічного управління. Історія ж Київської Русі має безліч прикладів, коли саме народне віче вирішувало питання правонаступництва князів, коли

спадковість передачі влади не могла бути застосована. До голосу народу звертався і Володимир Мономах, для утвердження власної легітимності і Ігор Ольгович. Навіть заснуванню Русі Рюриком передувало його запрошення вічем Славії, про що свідчать історичні джерела [4, с. 203]. Сама ж Київська Русь, як і держави, що виникли на її місці, перетворилися на міста-поліси з віддаленими пригородами під демократичним управлінням громадянського органу — віча, в якому головну роль відігравало боярство. Князі ж представляються безвольними слугами віча, діяльність яких скеровувалася лідерами громад — мудрими боярськими вождями [4, с. 18]. Така вага народного волевиявлення пояснюється, в першу чергу, соціальним устроєм та політичним побутом слов'янських племен, що проживали на території сучасної України. Згодом, при формуванні ранньофеодальної держави періоду Київської Русі та Галицько-волинського князівства роль віча поступово занепадає. Законодавча, виконавча та судова влада зосереджувалася в руках князя. Але навіть за домінуванням князівства як основного джерела політичної влади, інститут віча завжди лишався останнім засобом для пошуку соціальної справедливості і невід'ємним елементом суспільної свідомості.

Вже за часів Польського Королівства і Великого князівства Литовського, створення фільварків і закріпачення населення створило неприйнятні загрози загальнолюдським свободам. Реакція суспільства була негайною і проявилася в стихійному виникненні Дикого поля, яке з часом структурувалося в повноцінну козацьку державу, політичний устрій якої передбачав неабияку роль простих козаків в процесі прийняття гетьманських рішень. Козаки відродили давньоруські вічові традиції у формі регулярно скликання військових рад як вищого органу публічного управління в Запорозькій Січі, застосовуючи під час вирішення питань засоби прямої демократії [5, с. 205]. Таким чином, основою самоврядування Запорізької Січі був все той же вічовий устрій лише у формі воєнної демократії.

В новий час Україні вдалося зберегти цю цінність народного волевиявлення. Навіть сам акт проголошення незалежності України був підтверджений національним референдумом, що ще раз виокремлює виключну роль народу у прийнятті доленосних державних рішень. На цей ціннісний стрижень суспільство завжди опирається в часі несправедливостей і узурпації, як це було під час Помаранчевої революції та Євромайдану. При чому характер проявлення цього явища завжди є послідовним і досить вираженим: усі протести несуть виключно мирний характер, а ескалації якщо і відбуваються то з ініціативи влади. Український народ не є прихильником кривавих революцій, які були притаманні росіянам, французам і англійцям. В українців влада завжди викликає помірковану недовіру, але ця недовіра ніколи не переростає в відверту ненависть. Владні амбіції

меншин хоч і присутні, але не є основною рушійною силою народних зібрань. Вимоги громади завжди чіткі, як то «перепроведення виборів" чи "відновлення курсу на євроінтеграцію" і ніколи не спускаються до зміни владної верхівки per se.

Така неабияка цілісність і поміркованість народних мас не є тривіальною і може свідчити про природну схильність нації до політичної самоорганізації, проявом якої є ціла плеяда емерджентних феноменів, що виникають в процесі її реалізації. До них можна віднести численні волонтерські рухи, гуманітарні ініціативи під час мирних революцій, згуртування перед загрозами, що є більшими за окремих громадян. Чого варті лише кадри зупинки військової техніки коктейлями молотова під час Революції гідності, або ж заборона алкоголю в наметових містечках, або стихійні ініціативи з забезпечення харчування учасників. Ця політична емерджентність проявила себе і під час війни у вигляді незчисленних волонтерських рухів та ініціатив. Підтримка війська громадянським суспільством є безпрецедентною за усю історію людства: повне медичне забезпечення частин, екіпіровка найсучаснішими системами захисту, масове постачання транспортних засобів, броньовані автомобілі, стрілецька зброя, авіація і навіть супутникова розвідка. Усе це робиться без прямого участі держави, але за її мовчазної згоди і ліберальної позиції.

Цінність прямого народовладдя не змогла б в повній мірі проявитися без ознак правової держави, котрі обумовили довіру влади до народу в критичний для країни час. Далеко не кожна держава буде готова ділитися монополією на постачання зброї та забезпечення військовим частинам, що є зрозумілим і обачним через ризики тероризму та послаблення власних виконавчих спроможностей. Цей аргумент неодноразово підіймався скептиками під час роздачі нарізної зброї киянам в перші дні повномасштабного вторгнення. Навряд чи можна було знайти закордонного експерта, який би не пророкував неминучі мародерства і заворушення у зв'язку з такою вседозволеністю. Але історія винагородила таку довіру влади неабиякою згуртованістю людей, національним піднесенням і неабиякими чергами до ТЦК. Народовладдя потребує влади, що йому довіряє, президента — котрий не тікає, депутатів — котрі думають про громадян. На цьому витку нашої багатостраждальної історії у нас нарешті з'явився шанс розкрити повний потенціал нашої нації і ствердитися на міжнародній арені.

Воєнні часи є критичним періодом в історії існування будь-якої нації. Свобода громадян обмежується, а держава звертається до фундаментальних обов'язків людини перед суспільством. В таких умовах гостро постає дилема солідарності і свободи, яка вимагає від влади хірургічної точності під час розстановки національних пріоритетів. Розподіл соціальних функцій має бути виваженим і впроваджуватися політикумом не порушуючи

Дюркгеймівських колективних уявлень про справедливість. Оскільки через надмірні вибіркові обмеження свобод рівень солідарності в суспільстві може деградувати, що призведе до виникнення соціального антагонізму [6]. Тим не менш, задля спільного блага обмеження мають впроваджуватися в майже усіх суспільних сферах.

Згідно закону України "Про правовий режим воєнного стану", держава задля фокусування оборонних зусиль, може тимчасово призупиняти будь-які права населення включно з конституційними і тими, що гарантовані міжнародними конвенціями. Це стосується в тому числі прав на приватну власність, прав на вільне переміщення, введення трудової повинності, заборони діяльності політичних партій тощо. Відповідно, законною є заборона проведення мирних зборів, мітингів, походів і демонстрацій, інших масових заходів [7, с. 8]. Але практична реалізація цих обмежень залишається відкритим питанням, оскільки заборона мітингів на підтримку полонених воїнів принесе значно більше шкоди суспільній єдності, аніж вбереже рівень довіри до влади. Те ж саме стосується питання військових парадів, котрі з одного боку підіймають бойовий дух і віру в перемогу, а з іншого розпорошують військові сили. Відповідальність за вирішення цих дилем цілком і повністю лежить на діючій владі, яка вирішує в якій мірі користуватися наданими їй повноваженнями.

Особливої уваги заслуговує питання обмеження свободи слова, котра є фундаментом комунікації влади і суспільства. Приглушення *vox populi*, де-факто обмежує і будь яку політичну волю котра могла б ним декларуватися. Тим не менш, деякі заходи мають вживатися у зв'язку зі зміною ризикового профілю публічної інформації. Адже будь-яка опублікована світлина може бути використана ворожою розвідкою, а будь-яка публікація може бути викривлено процитована ворожою пропагандою. Певна цензура стає нагальною також і через гібридний, військово-інформаційний характер протистояння в якому когнітивна безпека приймає нових форм і вимагає значно більшої уваги від влади. Постає питання які форми народного волевиявлення є можливими і доцільними в таких умовах, а які створюють надмірні безпекові ризики і мають бути тимчасово обмежені.

Чи доцільне пряме волевиявлення народу в таких умовах? Його обмеження в жодному разі не порушує первинність народу як єдиного джерела влади, оскільки чинна влада зазвичай є законно обраною в рамках встановлених демократичних процесів. Проблемою постає потенційна ціннісна розсинхронізація влади і народу, зокрема в питаннях щодо яких не було повноти інформації під час виборів. Політичні рішення, що стосуються території держави, стають особливо нетривіальними, оскільки туман війни робить їх вкрай волатильними. При цьому їх вага є надзвичайно

високою в структурі національних інтересів. Зокрема вимоги закону, щодо будь-яких територіальних питань, що можуть виникнути, включають:

1. Згідно конституції України(стаття 73), територіальні питання вирішуються виключно шляхом референдуму, незалежно від характеру змін, чи то мова йтиме про приєднання або відторгнення чи про зміну територіального устрою [1]. Таким чином жодний громадянин чи група громадян, яку б політичну вагу вони не мали, не можуть бути уповноваженими на прийняття таких рішень.

2. Статтею 20, закону про всеукраїнський референдум № 2849-IX від 13.12.2022, визначено, що у разі введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або окремих її місцевостях призначення (проголошення) та проведення всеукраїнського референдуму забороняється [8]. Тобто жодних юридичних змін територія держави не може зазнавати до повного припинення вогню і таким чином народне волевиявлення не буде затьмарено туманом війни. Слід відзначити, що за часів Гетьманщини пряма демократія функціонувала під час війни, але навіть тоді право голосу мали виключно козаки, котрі приймали безпосередню участь в конфлікті і, як результат, володіли значно більшою поінформованістю щодо реального стану справ і балансу сил. В сучасному ж гібридному світі, воєнно-інформаційні операції можуть вводити в оману громадян і загрожувати справедливому волевиявленню, саме тому такі обмеження набувають фундаментального характеру.

3. Всеукраїнський референдум щодо зміни території України — це форма прийняття громадянами України, які мають право голосу, рішення щодо затвердження прийнятого Верховною Радою України закону про ратифікацію міжнародного договору про зміну території України [8, ст. 18]. Це означає, що народ перед прийняттям такого доленосного рішення має бути ознайомлений з усією повнотою умов і наслідків територіальних змін. Тобто результат референдуму не може бути аргументом під час переговорів, а має лише юридично затверджувати результат конкретного політичного акту. Звідки витікає, що будь-які розмови про референдум до закінчення військового стану і укладання міжнародного договору є провокативними і не мають жодного утилітарного сенсу, окрім збурення населення. Такою ж непродуктивною є дискусія про використання референдуму, як інструменту для оцінки суспільної думки, бо існують набагато простіші політичні інструменти, як-то соціологічні опитування чи аналіз суспільної думки в соціальних мережах.

4. Для проведення всеукраїнського референдуму, щодо територіальних питань він має бути призначений двома третинами голосів Верховної Ради, затверджений Президентом і перевірений Конституційним Судом на відповідність основному закону [8]. Тобто в процесі прийняття рішення мають бути в повній мірі залучені усі три гілки влади і досягнуто повного

політичного консенсусу всередині державного апарату. Таким чином будь-які маніпуляції і фальсифікації мінімізуються вже на етапі підготовки референдуму.

5. Голосування має бути таємним, особистим, однократним і публічним [8, ст. 5]. Ця норма знімає ризики сучасних трендів на диджиталізацію держави, котрі можуть вилитися у впровадження електронного голосування, яке навіть теоретично не може відповідати усім цим принципам. Також ці умови неможливо виконати у відношенні солдат під час війни, що ще раз підтверджує нікчемність прямого волевиявлення до повного припинення військового протистояння.

Таким чином законодавство України досить вдало регулює народне волевиявлення в розрізі територіальних питань і враховує більшість ризиків, що приховує в собі даний політичний процес. Але закон і його реалізація не завжди є продовженням одне одного, тому громадянське суспільство має міцно спиратися на вищевказані норми, щоб уникнути політичних маніпуляцій.

Висновки

Україна проходить один з найважливіших і найвідповідальніших етапів свого розвитку, а перед національною єдністю та ідеєю стоїть одне з найважчих випробувань за всю свою історію. Загартовування наших цінностей відбувається ледь не щодня і принциповим в цьому процесі є не лише естетика їх формулювання на зразок "Американської мрії", а реальне утвердження аксіологічних структур в свідомості суспільства. Пряме ненасильницьке народовладдя є фундаментальною цінністю, що формує національний світогляд. Ця цінність вирізняє українців з поміж інших народів і допомагає згуртуватися в доленосні часи, вона проявила себе тим самим "чорним лебедем", що анулював усі прогнози найбільш впливових світових організацій та інституцій. Україна встояла, чим породила когнітивний дисонанс в західному світогляді, який не вирішився і дотепер. Причиною такої екзистенційної кризи стали розбіжності між сучасним розумінням слова демократія та українським поняттям народовладдя. Адже в той час як вільний світ намагається виховати громадянське суспільство ззовні, українці пробуджують його з середини. Іншими словами, поки Голлівуд і увесь демократичний світ грає в інтереси по Чехову, Україна проживає свої цінності по Станіславському.

Війна росії з Україною, незалежно від її подальшого перебігу, вже показала, що український шлях може бути не тільки більш ефективним, але і більш гуманним. Насильство для українця — це не засіб досягнення політичних цілей, а лише вимушений крок, щоб уберегти своє. Все це покладає неабияку відповідальність на Україну і український народ, як на ціннісний взірць громадянського суспільства. Фундаментом цих цінностей є

запекле, але гуманне народовладдя, яке з одного боку зберігає людську гідність, а з іншого посилює і підносить державу.

Список посилань

1. Конституція України: станом на 1 жовтня 2017 р. / Верховна Рада України. Київ: Право, 2017. 93 с.
2. «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / за ред. В. А. Смолій; упорядники М. С. Трофимук, Т. В. Чухліб. Київ: Світ, 2011. 97 с.
3. Михальченко, М. Українська мрія та національна ідея: генеза, взаємодія // Політичний менеджмент. 2009. № 6. С.186
4. Войтович, Л. Княжа доба: портрети еліти. Біла Церква: видавець Олександр Пшонківський, 2006. 782 с.
5. Мануїлова, К. Засади децентралізації в публічній владі запорозьких козаків. Одеса: Вчені записи Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського, 2018. Т. 29. С. 205 — 209.
6. Callegaro, F. The Constraint of Justice: Durkheim on Modern Solidarity and Freedom as Non-exploitation. Springer Verlag. 2021. P. 191-226. DOI:https://doi.org/10.1007/978-3-030-75158-6_7
7. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19>
8. Про всеукраїнський референдум: Закон України від 13.12.2022 р. № 2849-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1135-20>
9. Onuch, O. Why Ukrainians Are Rallying Around Democracy. Journal of Democracy. Johns Hopkins University Press. 2022. Vol. 33, No 4. P. 37-46.

References

1. Constitution of Ukraine: As of October 1, 2017. (2017). Verkhovna Rada of Ukraine. Kyiv, Ukraine: Pravo. 93 p.
2. «Pacts and Constitutions» of the Ukrainian Cossack State (On the 300th anniversary of conclusion). (2011). V. A. Smoliiy (Ed.), M. S. Trofymuk & T. V. Chukhlib (Comps.). Kyiv, Ukraine: Svit. 97 p.

3. Mykhalchenko, M. (2009). Ukrainian dream and national idea: Genesis, interaction. *Political Management*, (6), 186.
4. Voytovych, L. (2006). *Princely era: Portraits of the elite*. Bila Tserkva, Ukraine: Oleksandr Pshonkivskyi Publishing. 782 p.
5. Manuilova, K. (2018). Principles of decentralization in the public authority of Zaporozhian Cossacks. *Scholarly Notes of Tavriia National University Named After V.I. Vernadsky*, 29, 205 – 209.
6. Callegaro, F. (2021). The constraint of justice: Durkheim on modern solidarity and freedom as non-exploitation. In Springer Verlag (Ed.), *Émile Durkheim: Sociology as an open science* (pp. 191 – 226). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-75158-6_7
7. Law of Ukraine on the Legal Regime of Martial Law, No. 389-VIII. (2015, May 12). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19>
8. Law of Ukraine on the National Referendum, No. 2849-IX. (2022, December 13). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1135-20>
9. Onuch, O. (2022). Why Ukrainians are rallying around democracy. *Journal of Democracy*, 33(4), 37 – 46. Johns Hopkins University Press. DOI: <https://doi.org/10.1353/jod.2022.0051>

Viacheslav Gapon

PhD Student of the Department of Ukrainian Philosophy and Culture

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine)

<https://orcid.org/0009-0009-4224-3696>

email: viacheslav.gapon@knu.ua

**PEOPLE'S WILL AS A VALUE COMPONENT OF THE
UKRAINIAN NATIONAL IDEA AND AN IMPORTANT
RESOURCE IN TIME OF WAR**

Abstract

The article considers the manifestations of direct democracy in the context of the formation of Ukrainian statehood. A critical analysis of their historical context is carried out and the axiological weight of the democratic will of society in political processes is determined.

It has been revealed that the peculiarities of the national attitude to direct democracy have a number of phenomenological differences in comparison with other cultures. Based on this, the potential role of specific political decisions in the process of formation of the national idea and political identity of citizens in the context of Russia's war against Ukraine was analyzed.

The potential of the referendum as a political tool for the analysis of public opinion and direct law-making is assessed, as well as the legal restrictions and security risks of its holding are considered. This issue is closely related to the digital and information security of the state, since the freedom of expression of the will of each citizen and the transparency of the processing of results are the basis of any democratic process.

The problems of contrasting the institutions of direct democracy with the need for total solidarity of society and the establishment of the principle of maximum trust in the authorities are revealed. It is determined that Ukraine faces a difficult task to preserve its democratic identity in the world, where there is a tendency for political concessions and compromises in exchange for economic well-being.

It has been proven that the opinions of individual citizens and their clear political stance serve as a cornerstone of national identity and unity, while institutions of direct popular expression are a sign of the government's trust in its citizens. This is an integral component of the success of democracy, including in times of war against totalitarian entities. In Ukraine, the will of the people has been and remains an inseparable part of the national idea.

Keywords: ethos, nation, national identity, war, ethics, national idea.

Стаття надійшла до редакції 15.03.25

©Гапон В. Ю., 2025

Костюк Олександр Васильович

Кандидат філософських наук, доцент, докторант

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)

<https://orcid.org/0000-0003-1907-6307>

e-mail: sasha0079@gmail.com

РУЙНУВАННЯ КУЛЬТОВИХ СПОРУД ТА ЇХ ВПЛИВ НА РЕЛІГІЙНУ САМОІДЕНТИФІКАЦІЮ

Резюме

Досліджується кореляція між руйнуванням культових споруд та ефективністю російських пропагандистських наративів у контексті російсько-української війни. Аналізуються масштаби руйнувань релігійних об'єктів в Україні за 2022–2025 роки, визначаються основні російські пропагандистські наративи, спрямовані на послаблення національної стійкості України, та оцінюється реакція українського суспільства на руйнування церков.

Встановлено систематичний характер руйнування релігійних об'єктів (понад 643 пошкоджених споруд), що демонструє цілеспрямованість цих дій як частини стратегії знищення культурної та духовної спадщини України. Виявлено, що руйнування культових споруд мало парадоксальний ефект: замість послаблення української національної ідентичності відбулося її значне посилення через консолідацію релігійного простору. Доведено, що ключові російські пропагандистські наративи, такі як концепції «руського міра», «братських народів» та позиціонування Росії як «захисника православ'я», зазнали нищівної поразки в українському суспільному дискурсі. Виявлено формування потужного суспільного консенсусу щодо необхідності консолідації православного простору України та обмеження діяльності релігійних організацій, пов'язаних із Росією. Дослідження доводить, що руйнування культових споруд стало каталізатором трансформаційних процесів у релігійній сфері України, сприяючи посиленню національної єдності та формуванню стійкого імунітету до російських пропагандистських наративів.

Ключові слова: культові споруди; пропагандистські наративи; російсько-українська війна; православна церква; національна ідентичність; релігійна самоідентифікація; культурна спадщина.

Вступ

Російська агресія проти України, що розпочалася у 2014 році та значно посилилася з 2022 року, характеризується не лише військовими діями, але й систематичним знищенням об'єктів культурної спадщини, зокрема релігійних споруд. Це явище потребує ґрунтовного наукового аналізу, оскільки воно торкається фундаментальних аспектів національної ідентичності та суспільної стійкості.

Руйнування культових споруд має подвійний ефект: з одного боку, воно спрямоване на підлив морального духу населення та ослаблення національної єдності, а з іншого — може призводити до непередбачуваних наслідків, зокрема, посилення опору та консолідації суспільства. У цьому контексті вивчення взаємозв'язку між знищенням релігійних об'єктів та ефективністю російських пропагандистських наративів стає критично важливим для розуміння динаміки сучасних конфліктів.

Актуальним є аналіз реакції українського суспільства на руйнування церков та інших культових споруд. Це дозволить оцінити ефективність російських пропагандистських наративів та виявити механізми формування суспільної резистентності. Водночас, дослідження зв'язку між руйнуванням церков та рівнем національної ідентичності українців може надати цінні дані, щодо процесів національної консолідації в умовах зовнішньої агресії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема взаємозв'язку між руйнуванням культових споруд та релігійною самоідентифікацією в умовах збройного конфлікту привертає увагу дослідників з різних галузей науки. Питання впливу руйнування релігійних об'єктів на ефективність пропагандистських наративів в контексті російсько-української війни досліджується в міждисциплінарному полі.

Системний аналіз руйнувань релігійних споруд в Україні здійснюється кількома дослідницькими центрами. Найбільш повну документацію руйнувань зібрано в рамках проєкту «Релігія в огні», що фіксує систематичний характер пошкоджень культових споруд та їх географічне поширення [1, с. 2–9]. Релігійні наративи російської пропаганди досліджуються у працях М. Васіна [2, с. 2–27], який аналізує вплив російського вторгнення на релігійні громади в Україні.

Важливим внеском у розуміння технологій інформаційного впливу РФ є дослідження Сідченка С. О., Залкіна С. В. та Хударковського К. І., які проаналізували основні етапи інформаційної кампанії Російської Федерації

в ході збройної агресії проти України [3, с. 87-96; 4, с. 75-83]. Автори виділили ключові наративи російської пропаганди, в тому числі ті, що стосуються релігійної сфери, та дослідили їх еволюцію з початку повномасштабного вторгнення.

Соціологічні дослідження Київського міжнародного інституту соціології щодо ставлення українців до росії [5; 6] демонструють радикальну зміну суспільних настроїв після повномасштабного вторгнення.

Динаміка релігійної самоідентифікації українців досліджується в матеріалах Центру Разумкова [7], які фіксують значне зниження підтримки УПЦ МП та відповідне зростання прихильників ПЦУ. Ці дані дозволяють простежити трансформацію релігійного ландшафту України під впливом війни.

Втім, попри наявність значного масиву даних щодо руйнувань культових споруд та трансформації релігійного ландшафту України, між цими явищами досі не встановлено чіткого кореляційного зв'язку. У науковій літературі відсутні комплексні дослідження, які б систематично аналізували взаємозв'язок між фізичним руйнуванням релігійних об'єктів та ефективністю російських пропагандистських наративів, зокрема у сфері релігії. Комплексний аналіз цього взаємозв'язку є необхідним для розуміння ширших процесів трансформації національної ідентичності та суспільної стійкості в умовах зовнішньої агресії.

Метою статті є дослідження впливу руйнування культових споруд та церков в Україні, внаслідок російської агресії, на ефективність російських пропагандистських наративів та національну стійкість українців.

Методи дослідження

У процесі написання статті було застосовано комплекс наукових методів дослідження. Метод статистичного аналізу використовувався для обробки даних щодо руйнувань культових споруд в Україні та змін у релігійній самоідентифікації українців протягом 2022-2025 років. Контент-аналіз було застосовано для вивчення офіційних заяв представників релігійних організацій, документів УПЦ МП та ПЦУ, а також пропагандистських наративів російської федерації. Компаративний метод дозволив порівняти стан релігійної самоідентифікації до та після повномасштабного вторгнення, а також зіставити реакцію населення в різних регіонах України.

Для дослідження кореляції між руйнуванням культових споруд та ефективністю російських пропагандистських наративів був застосований кореляційний аналіз із використанням як кількісних (статистика переходів парафій, результати соціологічних опитувань), так і якісних показників (зміни в офіційних позиціях релігійних організацій). Системний підхід дозволив розглянути вплив фізичного руйнування релігійних об'єктів

на релігійний ландшафт України як комплексне явище з множинними взаємопов'язаними наслідками.

Результати дослідження

Під час повномасштабного вторгнення російської федерації в Україну, яке розпочалося 24 лютого 2022 року, релігійні споруди стали об'єктом систематичних атак та руйнувань. Станом на 2025 рік було зафіксовано пошкодження або повне знищення щонайменше 643 релігійних об'єктів внаслідок бойових дій та обстрілів з боку російських збройних сил [1, с. 3].

Географія руйнувань охоплює практично всю територію України, проте найбільша концентрація пошкоджених культових споруд спостерігається в областях, де відбувалися або продовжують відбуватися активні бойові дії. Зокрема, у Донецькій області зафіксовано 131 випадків, у Луганській — 74, у Київській — 88, у Харківській — 90. Значна кількість пошкоджень релігійних об'єктів також зареєстрована у Херсонській (86), Запорізькій (35), Сумській (39) областях.

Аналіз конфесійної приналежності постраждалих релігійних споруд свідчить про те, що найбільше постраждали православні храми — 396 об'єктів. З них 338 належали до Української православної церкви (Московського патріархату) та 58 — до Православної церкви України. Також значних руйнувань зазнали протестантські церкви (176 споруд), 41 католицький храм, 17 єврейських синагог і святих місць, та 8 мусульманських мечетей і культурних центрів [1, с. 3].

Характер руйнувань свідчить про їх цілеспрямованість та системність. Зафіксовано численні випадки використання російськими окупаційними силами релігійних об'єктів у військових цілях. Наприклад, у храмі на честь Почаївської ікони Божої Матері в Бучі було розміщено штаб підрозділу російських збройних сил, а у Вознесенському храмі в селі Лукашівка Чернігівської області — штаб та склад боєприпасів [8; 9]. Такі дії не лише порушують міжнародне гуманітарне право, але й піддають ризику знищення культові споруди.

Окремо слід відзначити випадки цілеспрямованого руйнування релігійних об'єктів без очевидної військової необхідності. Зафіксовано обстріли храмів з артилерії, танків та стрілецької зброї. Наприклад, у Лук'янівці окупанти під час відходу з села знищили стародавню дерев'яну церкву: російський танк чотирма пострілами вщент зруйнував Вознесенський храм у селі Лук'янівка Баришівського району на Київщині [10]. Храм Вознесіння Господнього — пам'ятка української дерев'яної архітектури 2-ї половини XIX століття в Лук'янівці. Цей акт руйнування не лише призвів до втрати місця поклоніння, але й знищив значну частину культурної спадщини.

Свідомий вибір таких історичних об'єктів як мішені підкреслює ширший вплив конфлікту на архітектурну та духовну спадщину України, що виходить за рамки безпосередніх військових цілей і впливає на культурну ідентичність країни.

Особливу увагу привертають випадки руйнування релігійних споруд внаслідок ракетних ударів по містах України. Такі атаки часто здійснюються з використанням високоточної зброї, що вказує на свідомий вибір цілей. Подібні дії не мають військового виправдання і можуть розглядатися як воєнні злочини.

Систематичний характер руйнувань релігійних об'єктів підтверджується їх масштабом та географічним розподілом. Ці дії не можна пояснити випадковістю або побічними наслідками бойових дій. Вони є частиною більш широкої стратегії, спрямованої на знищення культурної та духовної спадщини України.

Важливо відзначити, що руйнування релігійних споруд має не лише матеріальні наслідки. Воно призводить до порушення права на свободу віросповідання, впливає на моральний дух населення та завдає непоправної шкоди культурній спадщині України.

Документуванням руйнування культових споруд в наслідок російсько агресії, крім державних органів, займаються декілька потужних громадських ініціатив. Вони роблять польові дослідження (фото та відео фіксація) та складають комплексний детальний реєстр постраждалих храмів. Зокрема це проекти: «Релігія у вогні» проект «Майстерні академічного релігієзнавства», дослідження Інституту релігійної свободи та проект «Храми під вогнем» [11; 12, с. 4-23; 13].

Основні наративи російської пропаганди у політичній та релігійній сферах (2014-2022). У контексті гібридної війни проти України російська федерація активно використовує інформаційно-психологічні операції, спрямовані на маніпулювання свідомістю українців. Особливу роль у цьому процесі відіграють пропагандистські наративи у політичній та релігійній сферах.

Політичні наративи російської пропаганди ґрунтуються на кількох ключових ідеях. Перша — це заперечення української державності та ідентичності. Згідно з цим наративом, Україна ніколи не мала власної державності до створення СРСР, а під час її створення КПРС було передано в Україну значну кількість історично російських територій [3, с. 91]. Друга ідея — це міф про «єдиний народ» росіян та українців, який використовується для виправдання російської агресії [2, с. 21].

У релігійній сфері російська пропаганда активно експлуатує концепцію «руського міра», яка поєднує релігійні та геополітичні аспекти.

Ця ідеологія ґрунтується на кількох ключових наративах: 1. Сакралізація війни та месіанська роль Росії. Російська пропаганда представляє збройну агресію проти України як «священну війну» за збереження «істинних цінностей» перед обличчям «морально гнилого Заходу» [14, с. 294]. 2. Ототожнення сучасної «російської імперії» з християнством. Російська православна церква (РПЦ) позиціонується як єдина «канонічна» церква, а Росія — як захисник православ'я [1, с. 293]. 3. Заперечення автокефалії Православної церкви України (ПЦУ) та легітимності Української греко-католицької церкви (УГКЦ). РПЦ та її структури в Україні представляються як єдині «справжні» православні інституції [2, с. 19]. 4. Звинувачення українських церков у «націоналізмі» та «розколі православ'я». Цей наратив використовується для дискредитації ПЦУ та УГКЦ [2, с. 20].

Особливо важливим у контексті російської агресії проти України є наратив «Священної війни», який активно підтримується Російською православною церквою. Цей наратив представляє військові дії Росії як боротьбу за збереження православних цінностей та захист «руського міра» від західного впливу. РПЦ, зокрема патріарх Кирило, неодноразово виступали з заявами, які виправдовують та сакралізують російську агресію. Наприклад, у вересні 2022 року патріарх Кирило у своїй недільній проповіді фактично заохотив російських військових до подальших звірств щодо України, стверджуючи, що їхня смерть під час виконання службових обов'язків є «жертвою, яка змиває всі гріхи» [2, с. 21]. Така риторика не лише суперечить християнським принципам миру та любові, але й активно підтримує агресивну політику російської держави.

Мета цих наративів російської пропаганди полягає у: 1. Підриві української національної ідентичності та державності. 2. Легітимізації російської агресії в очах віруючих. 3. Створенні розколу в українському суспільстві за релігійною ознакою. 4. Формуванні негативного образу України на міжнародній арені. 5. Підтримці проросійських настроїв серед частини українського населення.

Важливо зазначити, що ці пропагандистські наративи є частиною ширшої стратегії інформаційної війни. Вони тісно пов'язані з іншими напрямками російської пропаганди, такими як заперечення військових злочинів, дискредитація української влади та західних партнерів України [4, с. 82].

Підсумовуючи, можна стверджувати, що релігійні та політичні наративи російської пропаганди є потужним інструментом інформаційно-психологічного впливу на українське суспільство. Вони спрямовані на підрив основ української державності та національної ідентичності, використовуючи при цьому глибоко вкорінені релігійні та культурні символи.

Розуміння механізмів дії цих наративів є критично важливим для розробки ефективних стратегій протидії російській інформаційній агресії.

Реакція українців на руйнування церков російськими військами. Чи можливо виявити кореляцію між руйнуванням культових споруд та ефективністю російських пропагандистських наративів? Питання залишається відкритим, оскільки для цього треба розробити спеціальний і доволі складний інструментарій для оцінки. На ефективність пропаганди може впливати багато факторів, у тому числі бойові дії, руйнування цивільної інфраструктури, заяви політиків і так далі. Об'єктом нашого дослідження є саме вплив на релігійну складову пропагандистських наративів.

Тут є два шляхи: це власне висловлення переконань людей та безпосередньо їхні практичні дії. Виявити переконання людей ми можемо через соціологічні опитування. Що стосується практичних дій, це має виявлятися в певній соціально значущій дії. Зокрема, зміні підпорядкування релігійної громади, коли люди переходять з однієї громади, одного релігійного центру до іншого релігійного центру.

Відповідно, конкретизуємо російські наративи, на які може бути здійснено вплив через руйнування культових споруд. Але зауважимо, що це ймовірні припущення, що мають обґрунтування на основі емпіричного матеріалу та теоретичних розвідок. Спочатку ми з'ясуємо, яке ставлення взагалі до росіян було до початку повномасштабної війни, і тут треба враховувати, що війна власне в Україні почалась 2014 року, і нам цікаво, яка динаміка змін відношення саме до росіян.

Далі необхідно побачити динаміку змін щодо підтримки російських наративів, зокрема таких як «русский мир» або те, що Росія є захисником православ'я, взагалі відношення до церков, які асоціюються з російським православ'ям та безпосередньо з патріархом Кирилом.

Що стосується православ'я, то тут головними будуть два аспекти. Перший аспект — це власне зміна підпорядкування релігійними громадами, коли вони переходять від УПЦ МП до ПЦУ. З іншого боку, треба звернути увагу на клерикальне життя українських православних церков, зокрема Української православної церкви Московського патріархату. Тут важливо, чи церква змінила підпорядкування, чи вона відчуває безпосередній зв'язок з Російською православною церквою, чи згадує в богослужіннях патріарха Кирила і так далі.

Це власне важливий момент, оскільки це інституційно сильна сила, і внутрішня дисципліна також сприяє тому, що менша або більша кількість громад покидає відповідно релігійну організацію. Тут важливо, що якщо кількість громад, які покидають організацію, невелика, то це може бути саме через те, що дана церква, змінила свою риторику, підхід та ставлення

щодо росії, російської окупації та власне зв'язків з Російською православною церквою.

Ставлення українців до росіян до та після 24 лютого 2022 року. Дослідження динаміки ставлення українців до росіян та російської федерації до і після повномасштабного вторгнення становить фундаментальне підґрунтя для подальшого аналізу впливу руйнування культових споруд на ефективність російських пропагандистських наративів. Ця частина дослідження дозволяє встановити базові точки відліку суспільних настроїв, відносно яких можна вимірювати зміни, спричинені фізичним руйнуванням релігійних об'єктів.

Статистичні дані, отримані з соціологічних досліджень надають необхідний методологічний інструментарій для кількісної оцінки трансформації суспільних настроїв. Зафіксована різка зміна ставлення до Росії створює контекст для вивчення того, як руйнування церков впливає на втрату ефективності традиційних російських наративів про «братні народи» та «спільне православ'я».

Аналіз базується на соціологічних даних, зібраних Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) до та після повномасштабного вторгнення Росії в Україну. У дослідженні використані дані опитувань, проведених у листопаді 2021 року [15] та травні 2022 року [5]. Опитування проводились методом телефонних інтерв'ю з використанням комп'ютера (САТІ) на основі випадкової вибірки мобільних телефонних номерів з подальшим статистичним зважуванням.

Ставлення українців до росії до початку повномасштабного вторгнення/ Аналіз соціологічних даних за листопад 2021 року демонструє неоднозначне ставлення українців до росії напередодні повномасштабного вторгнення. За даними КМІС, 39% українців висловлювали позитивне («добре» або «дуже добре») ставлення до Росії, тоді як 47% ставились негативно («погано» або «дуже погано») (КМІС, 2021). При цьому спостерігалися значні регіональні відмінності: на Заході позитивно ставились до Росії лише 26% респондентів, у Центрі — 35%, на Півдні — 49%, а на Сході — 52%[15].

Важливо розуміти, що в цей період українці чітко диференціювали своє ставлення до російської держави, її керівництва та звичайних росіян. Дослідження показало, що 76% українців мали добре ставлення до звичайних росіян, але лише 13% позитивно оцінювали російське керівництво (КМІС, 2021). Така ситуація пояснювалася наявністю родинних зв'язків між українцями та росіянами — 43% опитаних підтвердили наявність близьких родичів у Росії [15].

Трансформація ставлення після 24 лютого 2022 року. Повномасштабне вторгнення Росії кардинально змінило ставлення українців до Росії. За даними опитування КМІС, проведеного у травні 2022 року, лише 2% громадян України зберегли позитивне ставлення до Росії, тоді як кількість тих, хто висловлював негативне ставлення, зросла до 92% [5].

Особливо показовим є аналіз змін на індивідуальному рівні. КМІС провів методичний експеримент, повторно опитавши 513 респондентів, які брали участь у дослідженні на початку лютого 2022 року. Результати продемонстрували, що 80% тих, хто раніше мав позитивне ставлення до Росії, змінили його на негативне після початку повномасштабного вторгнення. Серед тих, хто мав невизначене ставлення, 97% перейшли до негативного [5].

Особливо важливо підкреслити, що регіональні відмінності, які були значними до війни, практично нівелювались після вторгнення. На Півдні України 90% респондентів висловили негативне ставлення до Росії, на Сході — 85% (для порівняння, у лютому 2022 року на Півдні та Сході 45% і 53% відповідно мали позитивне ставлення до Росії) [5].

Аналіз релігійного дискурсу, викладений у попередньо наданих дослідженнях, показує, що представники УПЦ МП намагались впливати на ставлення українців до росії через релігійну риторику навіть після початку повномасштабного вторгнення. Основними наративами були: ідея «братських народів», негативне ставлення до війни як такої (без чіткого визначення агресора), заклики до перемовин, а також позиціонування УПЦ МП як жертви переслідування.

Проте соціологічні дані свідчать про те, що ці наративи втратили ефективність після 24 лютого 2022 року, оскільки навіть у регіонах, де традиційно був сильний вплив УПЦ МП (Схід і Південь), відбулося різке зростання негативного ставлення до росії.

Релігійні переконання, погляди та цінності українців в контексті війни. Релігійні інституції, які традиційно відігравали важливу роль у соціальному та культурному житті України, опинилися перед новими викликами, пов'язаними з війною та спробами російської федерації використовувати релігійний чинник як інструмент гібридної агресії. Повномасштабне вторгнення Росії в Україну в лютому 2022 року стало потужним фактором, що вплинув на рівень релігійності українського суспільства. За даними Центру Разумкова, частка громадян, які визнають себе віруючими, зросла з 68% наприкінці 2021 року до 74% у листопаді 2022 року, що свідчить про посилення звернення до релігії в умовах екзистенційної загрози [7]. Однак у 2023-2024 роках спостерігається поступове зниження цього показника до довоєнного рівня (68% у 2024 році), що може вказувати на стабілізацію

релігійних поглядів після початкового шоку від повномасштабного вторгнення.

Регіональні відмінності у рівні релігійності зберігаються: найвищий рівень спостерігається на Заході (85% вважають себе віруючими), найнижчий — на Сході (55%). Проте важливо відзначити, що порівняно з 2000 роком частка віруючих у Центральному, Південному та Східному регіонах зросла, тоді як у Західному залишилась стабільною, що свідчить про певне зближення регіонів за цим показником [7].

Трансформація конфесійного самовизначення українців. Одним із найзначніших наслідків російсько-української війни стала кардинальна зміна в церковно-конфесійному самовизначенні українців, особливо серед православних вірян. За даними КМІС, станом на вересень 2024 року 70% українців вважають себе православними, серед яких 56% зараховують себе до Православної Церкви України (ПЦУ), 7% — до православних «без конкретизації», і лише 6% — до Української Православної Церкви Московського Патріархату (УПЦ МП) [6].

Порівняно з довоєнним періодом відбулося стрімке зростання кількості вірян, які ідентифікують себе з ПЦУ (з 42% у 2021 році до 56% у 2024 році), та драматичне падіння частки прихильників УПЦ МП (з 18% у 2021 році до 6% у 2024 році) [6]. Ця динаміка свідчить про потужний вплив російської агресії на релігійні преференції українців та значне зниження ефективності російських релігійних наративів.

Загальна тенденція зміни релігійної самоідентифікації підтверджується й даними Центру Разумкова, які фіксують зниження після 2014 року загальної частки тих, хто відносить себе до православних (з 70% у 2014 році до 55% у 2024 році), та зростання частки греко-католиків (з 8% до 12%) [7]. Ці зміни можна інтерпретувати як частину ширшого процесу трансформації української національної ідентичності та переосмислення історичних та культурних зв'язків з росією.

Ставлення до церковного єднання та законодавчих ініціатив. На тлі повномасштабної війни значно посилюється запит українського суспільства на консолідацію релігійного простору. За даними КМІС, 61% українців підтримують ідею, щоб в Україні існувала лише одна Православна Церква, не підтримують таку ідею лише 16% [6].

Українці демонструють високий рівень підтримки законодавчих ініціатив, спрямованих на обмеження діяльності релігійних організацій, пов'язаних із Росією. За даними Центру Разумкова, переважна більшість (74%) українців підтримують положення закону «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій», згідно з яким забороняється діяльність в Україні Російської православної церкви. Ще вищий

рівень підтримки (79%) має положення, згідно з яким релігійна організація, яка діє в Україні, не може мати керівний центр у державі, яка здійснює збройну агресію проти України [7].

Схожі результати демонструє й дослідження КМІС: 80% українців підтримують Закон, який дозволяє забороняти діяльність релігійних організацій, пов'язаних із Росією [6]. Ці дані свідчать про високий рівень суспільного консенсусу щодо необхідності обмеження релігійних інституцій, які можуть використовуватися як інструменти російського впливу.

Російська православна церква традиційно використовувала ряд наративів для просування своїх інтересів в Україні, серед яких: ідея «братських народів», теза про Росію як «захисника православ'я», концепція «русского мира», а також позиціонування УПЦ МП як «канонічної церкви» на противагу «розкольникам». Однак ефективність цих наративів була значно підрвана внаслідок російської агресії.

Релігійність та суспільна консолідація. Трансформації релігійних поглядів та переконань українців відбуваються в контексті загальної консолідації суспільства перед російською агресією. Емоційний вимір ставлення до війни, досліджений КМІС у травні 2022 року, показує, що домінуючими емоціями українців стали гнів/обурення/ненависть/відраза (53%), гордість за Україну/армію (52%) і тривога/страх/жах (38%) [5].

Ці емоційні реакції впливають і на релігійну сферу, стимулюючи критичне переосмислення зв'язків з релігійними організаціями, асоційованими з агресором. Навіть у регіонах, де традиційно був сильний вплив УПЦ МП (Схід і Південь), відбулося різке зростання негативного ставлення до Росії та релігійних інституцій, пов'язаних з нею.

Російсько-українська війна стала каталізатором суттєвих трансформацій у релігійній сфері України. Спостерігається значне послаблення впливу УПЦ МП, зростання підтримки ПЦУ, а також високий суспільний запит на консолідацію релігійного простору та обмеження діяльності релігійних організацій, пов'язаних із Росією.

Ефективність російської пропаганди в релігійній сфері значно знизилася внаслідок війни, що проявляється в різкому зменшенні кількості прихильників УПЦ МП та відторгненні ключових російських релігійних наративів. Це відбувається в контексті загальної зміни ставлення українців до росії, яке стало переважно негативним після повномасштабного вторгнення.

Загалом, релігійна сфера України демонструє значну стійкість та здатність до трансформації в умовах війни, що сприяє консолідації українського суспільства та зміцненню національної ідентичності.

Аналіз змін кількості релігійних громад ПЦУ та УПЦ МП в контексті російської агресії. Аналізуючи дані про кількість релігійних громад Православної Церкви України (ПЦУ) та Української Православної Церкви Московського Патріархату (УПЦ МП), можна простежити важливі тенденції, особливо під час повномасштабної російської агресії.

Станом на 1 січня 2024 року УПЦ МП налічувала 10 586 парафій порівняно з 8 075 парафіями ПЦУ [16]. Проте аналіз динаміки за роками показує стабільне зменшення кількості громад УПЦ МП:

- 1 січня 2021: УПЦ МП мала 12 069 парафій [18];
- 1 січня 2023: кількість парафій УПЦ МП зменшилась до 11 439 [17];
- 1 січня 2024: кількість парафій УПЦ МП скоротилася до 10 586 [16].

За цей самий період ПЦУ демонструвала стабільне зростання:

- 1 січня 2021: ПЦУ мала 6 981 парафію;
- 1 січня 2023: кількість парафій ПЦУ зросла до 7 645;
- 1 січня 2024: кількість парафій ПЦУ збільшилась до 8 075 [16; 17; 18].

Це означає зменшення на 1 483 парафії для УПЦ МП і збільшення на 1 094 парафії для ПЦУ між 2021-2024 роками. Слід зауважити, що це офіційні дані Державної служби України з етнополітики та свободи совісті.

Перехід парафій від УПЦ МП до ПЦУ відбувався нерівномірно за роками:

- 2019 рік: Перша хвиля переходів після створення ПЦУ та отримання Томосу про автокефалію — загалом близько 500 парафій;
- 2020-2021 роки: Період відносної стабільності з незначною кількістю переходів — менше 20 парафій на рік;
- 2022 рік: Різке збільшення кількості переходів після початку повномасштабного російського вторгнення — понад 600 парафій за рік;
- 2023 рік: Продовження активного переходу парафій — близько 450 парафій;
- 2024 рік: Стабільний перехід парафій, але вже з меншою інтенсивністю — близько 150 парафій [19].

Загальна кількість парафій, що перейшли від УПЦ МП до ПЦУ з лютого 2022 року до квітня 2025 року, сягнула 1 341, а загалом за 2019-2025 1894 громади змінили підпорядкування на перейшли до ПЦ. У. Тут слід зауважити, що це дані здобуті з відкритих джерел, тобто ЗМІ [19].

Різниця між даними з різних джерел, зокрема офіційної інформації Державної служби України з етнополітики та свободи совісті та неофіційних джерел (повідомленнях у ЗМІ), пояснюється складною та тривалою процедурою юридичного оформлення зміни підпорядкування громад та

великою кількістю громад які важко відслідкувати в інформаційному просторі. Навіть аналіз офіційних джерел показує пене розбалансування даних. Адже зменшення на 1 483 парафії для УПЦ МП і збільшення на 1 094 парафії для ПЦУ між 2021-2024 роками, ставить питання куди поділися 389 громад. Які вийшли з УПЦ, однак не додалися до ПЦ. У. Власне це пов'язано з процедурою юридичного оформлення документів.

Зв'язок із руйнуванням культових споруд. Різке прискорення переходів парафій у 2022 році безпосередньо корелює з початком повномасштабного вторгнення Росії та подальшим руйнуванням релігійних будівель. Російські окупаційні війська зруйнували численні культурні та релігійні об'єкти, включаючи православні храми.

Руйнування церков стало потужним каталізатором для релігійних громад, які переосмислили свою церковну приналежність. Коли громади ставали свідками знищення своїх святинь російськими військами, тоді як їхнє релігійне керівництво зберігало зв'язки з Москвою, багато з них вирішили приєднатися до ПЦУ. Ця тенденція узгоджується з ширшими змінами у ставленні українців до Росії, що зафіксовано в соціологічних опитуваннях. Фізичне руйнування релігійних будівель надало відчутні докази, які суперечили наративу про «братні народи», який просувала Російська православна церква, значно підживляючи ефективність російської релігійної пропаганди.

Дані свідчать, що хоча початковий сплеск переходів у 2022 році був безпосередньою реакцією на вторгнення Росії та руйнування релігійних об'єктів, продовження переходу парафій протягом 2023-2025 років, хоч і повільнішими темпами, представляє глибшу, більш стійку зміну в українській релігійній ідентичності.

Зміни у внутрішньому устрої УПЦ МП — ставлення до РПЦ та російської держави. Однак, слід зауважити, що статистичні дані хоч і свідчать про втрату впливу російської церкви, проте необхідно визнати, що вона залишається найбільшою в Україні за кількістю громад. Відповідно для цього мають бути підстави, а саме нові підходи до осмислення політичної ситуації, зміна підпорядкування, та чітка позиція щодо російської агресії, що має зберегти лояльність існуючих прихожан. Адже як свідчать соціологічні опитування, абсолютна більшість українців негативно ставиться до росії та російських громадян і абсолютна меншість відносять себе до російського православ'я (УПЦ МП). Тому необхідно пояснити цей парадокс: як сталося, що церква до якої себе відносять 6 % громадян, одночасно є найбільшою в Україні за кількістю парафій. Також треба звернути увагу як на зміну позиції кліриків УПЦ МП, яка є щирою, так і на кон'юнктурні рішення задля збереження впливу.

Отже, аналізуючи сучасний стан релігійного середовища України, можна спостерігати парадоксальну ситуацію: попри те, що абсолютна більшість українців негативно ставиться до Росії та її громадян (92% згідно з даними КМІС за травень 2022 року), Українська православна церква (Московського патріархату) залишається найбільшою релігійною організацією в Україні за кількістю парафій — 10 586 станом на 1 січня 2024 року [16].

Цей парадокс можна пояснити кількома чинниками. По-перше, існує суттєва різниця між офіційним членством громадян у церкві (ідентифікація себе з певною конфесією) та фактичною кількістю релігійних громад. За даними Центру Разумкова, лише 6% українців ідентифікують себе як вірні УПЦ (МП), тоді як 56% вважають себе прихильниками ПЦУ [7]. Така диспропорція між кількістю парафій і фактичною прихильністю населення вказує на інституційну інертність релігійних організацій, коли юридична реєстрація громад не встигає за змінами у суспільній свідомості.

По-друге, починаючи з 2022 року, УПЦ (МП) здійснила низку кроків, спрямованих на переосмислення свого зв'язку з РПЦ та ставлення до російської агресії. 27 травня 2022 року на Соборі УПЦ було ухвалено рішення про «повну самостійність і незалежність» від Московського патріархату та внесено зміни до статуту, де прибрано згадування про залежність від Москви. Також Собор висловив незгоду з позицією Патріарха Московського і всієї Русі Кирила щодо війни в Україні [20]. Ці формальні кроки, однак, не призвели до повного розриву канонічних зв'язків з РПЦ, адже для проголошення автокефалії потрібне визнання інших помісних православних церков.

Третім чинником є неоднорідність позицій всередині самої УПЦ (МП). Частина духовенства зайняла проукраїнську позицію і відверто засуджує російську агресію [23, с. 75]. Яскравим прикладом може слугувати одеський митрополит Агафангел, який назвав дії росії «справжнім геноцидом українського народу» та гостро засудив російський ракетний удар по Спасо-Преображенському собору в Одесі, який стався 23 липня 2023 року [21].

Такі заяви демонструють, що в середовищі УПЦ (МП) відбувається світоглядний розкол: частина духовенства щиро змінює своє ставлення до Росії і РПЦ, усвідомлюючи неможливість залишатися в ідеологічному полі «руського мира» в умовах відкритої агресії проти України. Водночас певна частина кліру залишається на старих позиціях або займає вичікувальну позицію.

Варто зазначити, що в умовах війни відбувається своєрідна «українізація» позиції УПЦ (МП), що проявляється у посиленні патріотичної риторики, спробах дистанціюватися від РПЦ і наголошенні на своїй історичній

єдності з українською духовною традицією. Так, 25 листопада 2022 року Собор єпископів УПЦ ухвалив рішення «продовжувати роботу щодо підвищення повної самостійності і незалежності УПЦ» [22].

Однак формальні зміни часто мають кон'юнктурний характер і спрямовані на збереження інституційного впливу в українському суспільстві. Це проявляється в уникненні чітких формулювань щодо повного розриву з РПЦ, відсутності офіційного визнання РФ державою-агресором у документах УПЦ та використанні риторики «братовбивчої війни» замість чіткого визнання російської агресії проти України.

Таким чином, зміни у внутрішньому устрої та ідеологічній позиції УПЦ (МП) мають суперечливий і неоднозначний характер. З одного боку, відбувається формальне дистанціювання від Москви, з іншого — зберігаються канонічні зв'язки з РПЦ. Частина духовенства щиро переосмислює своє ставлення до російської агресії, тоді як інша частина змінює риторику з міркувань самозбереження в умовах кардинальної зміни суспільних настрів в Україні.

Цей процес відбувається на тлі активного переходу парафій від УПЦ (МП) до ПЦУ, який особливо інтенсифікувався після повномасштабного вторгнення Росії. Це свідчить про глибинні трансформаційні процеси в українському православ'ї, які відбуваються під впливом війни і зміни суспільно-політичного контексту в Україні.

Висновки

Руйнування культових споруд внаслідок російської агресії в Україні має глибокий і багатоаспектний вплив на релігійне життя українців та ефективність російських пропагандистських наративів. Аналіз емпіричних даних дозволяє сформулювати низку важливих висновків.

Систематичне руйнування релігійних об'єктів в Україні з 2022 року має цілеспрямований характер і не може бути пояснене лише побічними наслідками бойових дій. Масштаб руйнувань (понад 600 релігійних об'єктів), їх географічний розподіл та характер пошкоджень вказують на системність цих дій як частину стратегії знищення культурної та духовної спадщини України. Особливо показовими є випадки цілеспрямованого знищення історичних релігійних споруд без очевидної військової необхідності, як-от Вознесенський храм у селі Лук'янівка.

Руйнування культових споруд стало потужним каталізатором трансформаційних процесів у релігійній сфері України. Спостерігається парадоксальний ефект: замість ослаблення української національної ідентичності, на що розраховували російські стратеги, відбулося її значне посилення через консолідацію релігійного простору. Це яскраво проявляється у різкому зростанні кількості парафій, що перейшли від УПЦ МП до ПЦУ після

лютого 2022 року (загалом 1341 громада), що безпосередньо корелює з початком повномасштабного вторгнення та інтенсифікацією руйнувань культових споруд.

Російські пропагандистські наративи, зокрема концепції «руського міра», «братських народів» та позиціонування Росії як «захисника православ'я», зазнали нищівної поразки в українському суспільному дискурсі. Соціологічні дані засвідчують драматичне падіння рівня підтримки УПЦ МП серед українців (з 18% у 2021 році до 6% у 2024 році) та стрімке зростання прихильності до ПЦУ (з 42% до 56%). Це свідчить про фундаментальну переорієнтацію релігійної ідентичності українців у контексті війни.

Доцільно відзначити формування потужного суспільного консенсусу щодо необхідності консолідації православного простору України та обмеження діяльності релігійних організацій, пов'язаних із Росією. 61% українців підтримують ідею єдиної Православної Церкви в Україні, а 80% схвалюють законодавство, що обмежує діяльність релігійних організацій, пов'язаних з державою-агресором. Такий високий рівень консенсусу є безпосереднім наслідком суспільного переосмислення ролі церкви в умовах екзистенційної загрози.

Важливим аспектом досліджуваної проблеми є складна і неоднозначна трансформація позиції УПЦ МП, яка одночасно намагається дистанціюватися від Москви формально, зберігаючи при цьому канонічні зв'язки з РПЦ. Цей процес характеризується неоднорідністю — частина духовенства щиро змінює своє ставлення до російської агресії, тоді як інша частина керується кон'юнктурними міркуваннями в умовах радикальної зміни суспільних настроїв. Парадоксальна ситуація, коли УПЦ МП залишається найбільшою за кількістю парафій церквою в Україні, попри мінімальну підтримку серед населення, пояснюється інституційною інертністю релігійних організацій та складністю процедури юридичного оформлення зміни підпорядкування громад.

Виявлено значну регіональну конвергенцію у ставленні до Росії та російської агресії. Якщо до війни спостерігалися суттєві відмінності між регіонами України за цим показником, то після повномасштабного вторгнення ці відмінності практично нівелювалися. Це свідчить про формування загальнонаціонального консенсусу щодо сприйняття Росії як агресора, що знаходить відображення і в релігійній сфері.

Проведене дослідження доводить, що руйнування культових споруд як елемент російської стратегії війни мало протилежний до очікуваного ефект: замість послаблення національної ідентичності та розколу українського суспільства, воно сприяло посиленню національної єдності, консолідації релігійного простору та формуванню стійкого імунітету до російських пропагандистських наративів. Це підтверджує теоретичні концепції про те,

що в умовах екзистенційної загрози релігійна ідентичність може виступати потужним чинником національної мобілізації та резистентності.

Перспективним напрямком подальших досліджень є вивчення довгострокових наслідків трансформації релігійного ландшафту України та його впливу на формування постконфліктної національної ідентичності, а також розробка методик кількісної оцінки впливу фізичних руйнувань на ефективність пропагандистських наративів у різних суспільних групах.

Список посилань

1. Релігія в огні: Три роки війни у цифрах: звіт за проектом «Релігія в огні» (24 лютого 2022 року — 2 лютого 2025 року) / ГО «Майстерня академічного релігієзнавства». Київ, 2025. 9 с.
2. Васін М. Вплив російського вторгнення на релігійні громади в Україні / Інститут релігійної свободи. Київ: Пугач О. В., 2024. 28 с.
3. Сідченко С. О., Залкін С. В., Хударковський К. І. Основні етапи інформаційної кампанії Російської Федерації в ході збройної агресії проти України станом на вересень 2022 року. Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони. 2022. № 2(44). С. 87-96.
4. Белімов В. В., Сідченко С. О., Ревін О. В., Залкін С. В., Хударковський К. І. Інформаційний кейс основних наративів і подій російської пропаганди у період з червня по вересень 2024 року. Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України. 2024. № 3(56). С. 75-83. <https://doi.org/10.30748/nitps.2024.56.01>.
5. Динаміка ставлення населення до росії та емоційний фон унаслідок війни: результати телефонного опитування, проведеного 13-18 травня 2022 року / Київський міжнародний інститут соціології. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1112&page=1> (дата звернення: 17.04.2025).
6. Релігійна самоідентифікація українців, ставлення до створення єдиної Православної Церкви та до Закону про заборону окремих релігійних організацій: пресреліз / Київський міжнародний інститут соціології; підгот. А. Грушецький. Київ, 2024. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1443&page=1> (дата звернення: 17.04.2025).
7. Рівень релігійності, довіра до Церкви, конфесійний розподіл та міжцерковні відносини в українському суспільстві (жовтень 2024р.) / Центр Разумкова. Київ, 2025. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-religiinosti-dovira-do-tserkvy-konfesiinyi-rozpodil-ta-mizhtserkovni-vidnosyny->

- v-ukrainskomu-suspilstvi-lystopad-2023r (дата звернення: 17.04.2025).
8. Church in Honor of the Pochaiv Icon of the Mother of God, Bucha, Kyiv oblast. Religion in Fire: веб-сайт. URL: https://en.religiononfire.mar.in.ua/wiki/Church_in_Honor_of_the_Pochaiv_Icon_of_the_Mother_of_God,_Bucha,_Kyiv_oblast (дата звернення: 17.04.2025).
 9. Ascension Church, Lukashivka, Chernihiv Oblast. Religion in Fire: веб-сайт. URL: https://en.religiononfire.mar.in.ua/wiki/Ascension_Church,_Lukashivka,_Chernihiv_Oblast (дата звернення: 17.04.2025).
 10. Church of the Ascension of the Lord, Lukianivka, Kyiv oblast. Religion in Fire: веб-сайт. URL: https://en.religiononfire.mar.in.ua/wiki/Church_of_the_Ascension_of_the_Lord,_Lukianivka,_Kyiv_oblast (дата звернення: 17.04.2025).
 11. Religion in Fire: веб-сайт. URL: https://en.religiononfire.mar.in.ua/wiki/Main_Page (дата звернення: 17.04.2025).
 12. Vasin M. The impact of the Russian invasion on faith-based communities in Ukraine. Kyiv: Institute for Religious Freedom, 2024. 27 с. URL: https://irf.in.ua/files/publications/2024.03-IRF_Ukraine-report-ENG-web.pdf (дата звернення: 17.04.2025).
 13. Храми під вогнем: веб-сайт. URL: <https://www.temples-under-fire.com/> (дата звернення: 17.04.2025).
 14. Гадьо Н. Релігійне питання як один з стовпів російської пропаганди під час війни в Україні. Журналістика майбутнього: виклики, тенденції, перспективи: зб. матеріалів конф. Львів, 2022. С. 293-296.
 15. Ставлення населення України до Росії та населення Росії до України, листопад 2021 року / Київський міжнародний інститут соціології. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1078> (дата звернення: 17.04.2025).
 16. Звіт про мережу релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2024 року / Державна служба України з етнополітики та свободи совісті. Статистичні матеріали. URL: <https://dess.gov.ua/religion/> (дата звернення: 17.04.2025).
 17. Звіт про мережу релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2023 року / Державна служба України з етнополітики та свободи совісті. Статистичні матеріали. URL: <https://dess.gov.ua/religion/> (дата звернення: 17.04.2025).

18. Звіт про мережу релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2021 року / Державна служба України з етнополітики та свободи совісті. Статистичні матеріали. URL: <https://dess.gov.ua/religion/> (дата звернення: 17.04.2025).
19. Динаміка переходу парафій від УПЦ (МП) до ПЦУ (2018-2025). Вікіпедія: вільна енциклопедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Перехід_церковних_громад_до_ПЦУ (дата звернення: 17.04.2025).
20. УПЦ МП заявила про «незалежність і самостійність» від Москви. Що це значить. BBC Україна: веб-сайт. 27.05.2022. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-61601459> (дата звернення: 17.04.2025).
21. Соломко І. В ООН процитували Агафангела: «Російська ракета за вказівкою керівництва РФ влучила в собор». Радіо Свобода. 2023. — 28 липня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/tserkva-viyna-sobor-odesa/32523989.html> (дата звернення: 17.04.2025).
22. СоборєпископівУПЦухваливрішеннящодоподальшоїрозбудови незалежності церкви. Релігійно-інформаційна служба України: веб-сайт. 26.11.2022. URL: https://risu.ua/sobor-yepiskopiv-upc-uhvaliv-rishennya-shchodo-podalshoyi-rozbudovi-nezalezhnosti-cerkvi_n133679 (дата звернення: 17.04.2025).
23. Ленъов А. А. Амбівалентний характер соціального служіння й волонтерської діяльності УПЦ під час російсько-української війни. Культурологічний альманах. 2024. № 4(12). С. 70-79. DOI: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.4.9>

References

1. Workshop for Academic Religious Studies. (2025). Religion on fire: Three years of war in numbers: Report on the project «Religion on fire» (February 24, 2022 — February 2, 2025). Kyiv. 9 p. [in Ukrainian]
2. Vasin, M. (2024). The impact of the Russian invasion on religious communities in Ukraine. Kyiv: Puhach O. V. 28 p. [in Ukrainian]
3. Sidchenko, S. O., Zalkin, S. V., & Khudarkovskyi, K. I. (2022). Main stages of the information campaign of the Russian Federation during the armed aggression against Ukraine as of September 2022. Modern Information Technologies in the Sphere of Security and Defense, 2(44), 87-96. [in Ukrainian]
4. Belimov, V. V., Sidchenko, S. O., Revin, O. V., Zalkin, S. V., & Khudarkovskyi, K. I. (2024). Information case of the main

- narratives and events of Russian propaganda in the period from June to September 2024. *Science and Technology of the Air Force of Ukraine*, 3(56), 75-83. <https://doi.org/10.30748/nitps.2024.56.01> [in Ukrainian]
5. Kyiv International Institute of Sociology. (2022). Dynamics of the population's attitude towards Russia and the emotional background due to the war: Results of a telephone survey conducted on May 13-18, 2022. <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1112&page=1> [in Ukrainian]
 6. Hrushetskyi, A. (2024). Religious self-identification of Ukrainians, attitude to the creation of a united Orthodox Church and to the Law on the prohibition of certain religious organizations: Press release. Kyiv International Institute of Sociology. <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1443&page=1> [in Ukrainian]
 7. Razumkov Centre. (2025). Level of religiosity, trust in the Church, confessional distribution and inter-church relations in Ukrainian society (October 2024). <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-religiinosti-dovira-do-tserkvy-konfesiinyi-rozpodil-ta-mizhtserkovni-vidnosyny-v-ukrainskomu-suspilstvi-lystopad-2023r> [in Ukrainian]
 8. Religion in Fire. (n.d.). Church in honor of the Pochaiv icon of the Mother of God, Bucha, Kyiv oblast. https://en.religiononfire.mar.in.ua/wiki/Church_in_Honor_of_the_Pochaiv_Icon_of_the_Mother_of_God,_Bucha,_Kyiv_oblast
 9. Religion in Fire. (n.d.). Ascension Church, Lukashivka, Chernihiv Oblast. https://en.religiononfire.mar.in.ua/wiki/Ascension_Church,_Lukashivka,_Chernihiv_Oblast
 10. Religion in Fire. (n.d.). Church of the Ascension of the Lord, Lukianivka, Kyiv oblast. https://en.religiononfire.mar.in.ua/wiki/Church_of_the_Ascension_of_the_Lord,_Lukianivka,_Kyiv_oblast
 11. Religion in Fire. (n.d.). Main page. https://en.religiononfire.mar.in.ua/wiki/Main_Page
 12. Vasin, M. (2024). The impact of the Russian invasion on faith-based communities in Ukraine. Kyiv: Institute for Religious Freedom. 27 p. <https://irf.in.ua/files/publications/2024.03-IRF-Ukraine-report-ENG-web.pdf>
 13. Temples Under Fire. (n.d.). <https://www.temples-under-fire.com/> [in Ukrainian]
 14. Hadyo, N. (2022). Religious issue as one of the pillars of Russian propaganda during the war in Ukraine. In *Journalism of the future:*

- Challenges, trends, prospects: Collection of conference materials (pp. 293-296). Lviv. [in Ukrainian]
15. Kyiv International Institute of Sociology. (2021). Attitudes of the Ukrainian population towards Russia and the Russian population towards Ukraine, November 2021. <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1078> [in Ukrainian]
 16. State Service of Ukraine for Ethnopolitics and Freedom of Conscience. (2024). Report on the network of religious organizations in Ukraine as of January 1, 2024. <https://dess.gov.ua/religion/> [in Ukrainian]
 17. State Service of Ukraine for Ethnopolitics and Freedom of Conscience. (2023). Report on the network of religious organizations in Ukraine as of January 1, 2023. <https://dess.gov.ua/religion/> [in Ukrainian]
 18. State Service of Ukraine for Ethnopolitics and Freedom of Conscience. (2021). Report on the network of religious organizations in Ukraine as of January 1, 2021. <https://dess.gov.ua/religion/> [in Ukrainian]
 19. Wikipedia. (n.d.). Dynamics of the transition of parishes from the UOC (MP) to the OCU (2018-2025). https://uk.wikipedia.org/wiki/Перехід_церковних_громад_до_ПЦУ [in Ukrainian]
 20. BBC Ukraine. (2022, May 27). UOC MP declared «independence and autonomy» from Moscow. What does it mean. <https://www.bbc.com/ukrainian/news-61601459> [in Ukrainian]
 21. Solomko, I. (2023, July 28). Agafangel was quoted at the UN: «Russian missile struck the cathedral on the instructions of the Russian leadership». Radio Liberty. <https://www.radiosvoboda.org/a/tserkva-viyna-sobor-odesa/32523989.html> [in Ukrainian]
 22. Religious Information Service of Ukraine. (2022, November 26). The Council of Bishops of the UOC made a decision regarding the further development of the church's independence. https://risu.ua/sobor-yepiskopiv-upc-uhvaliv-rishennya-shchodo-podalshoyi-rozbudovi-nezalezhnosti-cerkvi_n133679 [in Ukrainian]
 23. Lenyov, A. A. (2024). Ambivalent nature of social service and volunteer activities of the UOC during the Russian-Ukrainian war. Cultural Almanac, 4(12), 70-79. <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.4.9> [in Ukrainian]

Oleksander Kostiuk

*Ph. D in Philosophy, Associate Professor, Doctoral Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)
<https://orcid.org/0000-0003-1907-6307>
e-mail: sasha0079@gmail.com*

**DESTRUCTION OF RELIGIOUS BUILDINGS AND THEIR
IMPACT ON RELIGIOUS SELF-IDENTIFICATION**

Abstract

The study examines the correlation between the destruction of religious buildings and the effectiveness of Russian propaganda narratives in the context of the Russian-Ukrainian war. It analyzes the scale of destruction of religious objects in Ukraine during 2022-2024, identifies the main Russian propaganda narratives aimed at weakening Ukraine's national resilience, and evaluates Ukrainian society's response to church destructions.

The research establishes the systematic nature of religious objects' destruction (over 643 damaged buildings), demonstrating the deliberate nature of these actions as part of a strategy to destroy Ukraine's cultural and spiritual heritage. The study reveals that the destruction of religious buildings had a paradoxical effect: instead of weakening Ukrainian national identity, it significantly strengthened it through the consolidation of the religious space. The study proves that key Russian propaganda narratives, such as the concepts of the «Russian world,» «fraternal peoples,» and Russia's positioning as a «defender of Orthodoxy,» have suffered a crushing defeat in Ukrainian public discourse. The formation of a strong social consensus on the need to consolidate Ukraine's Orthodox space and limit the activities of religious organizations associated with Russia has been identified. The research proves that the destruction of religious buildings has become a catalyst for transformational processes in Ukraine's religious sphere, contributing to strengthening national unity and forming a stable immunity to Russian propaganda narratives.

Keywords: religious buildings; propaganda narratives; Russian-Ukrainian war; Orthodox Church; national identity; religious self-identification; cultural heritage.

Стаття надійшла до редакції 15.03.25

©Костюк О. В., 2025

Мельник Віктор Мирославович

*Кандидат політичних наук, асистент кафедри політології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
(м. Київ, Україна)*

<https://orcid.org/0000-0001-5640-0351>

e-mail: melnyk1996ethnology@gmail.com

**ВІД RES PUBLICA ДО STATO: АНТИЧНО-РИМСЬКА І
СЕРЕДНЬОВІЧНА ТЕРМІНОЛОГІЯ «ДЕРЖАВНОСТІ» ТА
ЇХНІ РАННЬОМОДЕРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ**

Резюме

Охарактеризовано значення понять status і stato у давньоримській політичній думці, з'ясовано історичні засади їхньої генези, диференційовано специфічні конотації, яких набували означені терміни в періоди Античності, Середньовіччя, раннього Нового часу. Зауважено, що іменник status початково не мав стосунку до «держави», але позначав приналежність індивіда до конкретної суспільної верстви, характеризувався соціально-економічним змістом, зберігаючи його впродовж пізньої Античності та Середньовіччя. На цьому тлі звертається увага на функціонування колегій у якості прототипів середньовічних цехів.

Артикульовано, що обидва європейські терміни (status і stato) не мали за часів Античності та Середньовіччя значення, тотожного сучасному розумінню «держави». Подібним поясненням варто наділити інший латинський термін — res publica. При цьому, особливу роль у формуванні засадничих понять давньоримської політико-правової думки відіграли мовні та світоглядні запозичення в етрусків.

Підкреслено: Римська імперія за доби принципату та доби домінації формально позиціювала себе «республікою» не лише за формою правління, але й ототожнювала саме поняття «держави» (грецькою — «політії») з терміном res publica. Варто зауважити, що римська політична культура загалом негативно оцінювала давньогрецьку ідею «монархії», а отже римська державність ніколи не класифікувалася в якості монархічної або

автократичної. Цікаво, що інститути Римської імперії (та її візантійського продовження) номінально формувалися за допомогою демократичних процедур (типовий приклад — вибори імператора, схвалення імператорських рішень Сенатом).

Характеризуються «обмежений сюзеренітет» королів, герцогів, графів та «необмежений сюзеренітет» імператорів і римських понтифіків у Середні віки. Пояснюється значення термінів *State* і *État* у британській і французькій політичній думці протопарламентського періоду. Контекстуально розглядається підхід Жана Бодена щодо тлумачення «суверенітету». Обґрунтовується теза про тотожність «суверенітету» в термінології Жана Бодена поняттю «державність». Деталізується внесок Ніколо Макіавеллі у теорію держави. Акцентовано, що активне використання італійського поняття *stato* замість класичного *res publica* було наслідком популяризації макіавеллізму в європейських інтелектуальних колах. Насамкінець утверджується позиція про те, що термін *stato* за ранньомодерної доби набув конотації «секулярної держави» на противагу *res publica*, що репрезентувала ідею римської імперської традиції (*translatio imperii*) як передусім традиції християнської.

Ключові слова: status, держава, форма державного правління, республіка, принципат, Античність, Римська імперія, Середньовіччя, імператор, Римський Папа, сюзеренітет, васалітет, суверенітет, макіавеллізм.

Вступ

Оригінальна назва трактату «*Les six livres de la République*» (1576) Жана Бодена [1] в сучасних слов'янських перекладах частіше звучить як «Шість книг про державу», хоча коректне дослівне відтворення мало би підкреслити насамперед традиційне для середньовічного *Pax Christiana* поняття *Res Publica* («республіка») [2]. Проте, не слід забувати: семантичні особливості понятійного апарату того часу дозволяють прямо ототожнити античну і середньовічну «республіку» з модерною «державою» [3, р. 19-22].

До прикладу, написаний через сімнадцять років після укладення знакового для ранньомодерних політичних уявлень Като-Камбрезійського мирного договору 1559 р. [4, s. 857-876], твір Ж. Бодена [1] позначав усі можливі форми та прояви державності якраз терміном «республіка» [5, р. 135-154]. У цьому контексті лексичну тотожність «державна = республіка» слід розуміти згідно з прямим латинським значенням *res publicae* — «спільна справа», «колективна річ» [6].

Краще осмислена сучасними політичними теоріями лексична одиниця *Stato* остаточно набула провідного значення, співвідносного з *Res Publica* [7], лише після підписання 15 травня та 24 жовтня 1648 р. мюнстерської й оснабрюкської частин Вестфальського мирного договору [8]. Вплив

нової термінології у політико-правовому світогляді Нового часу вже простежується на прикладі Піренейського мирного договору (Tratado de los Pirineos), що 7 листопада 1659 р. підбив підсумки франко-іспанської війни за Фландрію, Руссільйон та Каталонію (1635-1659) [9].

У перекладі з латинської та, відповідно, італійської мов, поняття *Stato* (італійська множина — *Stati*) первісно означало «становище» або «стан». Водночас, кореневий для *Stato* стародавній латинський іменник *Status* перекладається як «перебування», «стояння», «положення», «статус». Кінцева конотація слова *Status* може осмислюватися лексемами «статика», «незмінність», «непорушність» [10].

Лінгвісти виводять походження іменника *Status* від прадавнього латинського дієслова *Stare*, корінь якого — «*sta*» — вказує на спільне індоєвропейське походження з дієсловом «стояти» (англійською — *to stand*, німецькою — *stehen*). Відтак, у сучасній італійській мові іменник *Stato* досі означає не тільки «державу», «державність», але і цілком побутові термінологіями — «становище», «стан». До прикладу, словосполучення «стан духу» італійською перекладається як *stato d'animo*.

В будь-якому разі, моя позиція ґрунтується на підході лінгвістичної антропології, оскільки саме латинсько-італійське означення «держави» словом *Stato* зумовило появу зрозумілих усім сучасних аналогів: англійського *State*, французького *État*, німецького і нідерландського *Staat*, східно-романського (румунського) *Stat*, іспанського та португальського *Estado* і навіть чеського та словацького *Stát*. Отже, увесь латинізований Християнський Світ, що тією чи іншою мірою контролювався Римсько-Католицькою Церквою впродовж XIII-XV ст., запозичив модифікований термін *Status*. І це спровокувало докорінну зміну уявлень про «державність» шляхом конотативного переходу від «спільної справи» (*res publica*) до «стабільності» (*stato*). Зрештою, саме таким видається пояснення феномену «національної держави» (німецькою — *Nationalstaat*, латиною — *Status nationalis*), котрий зародився в процесі політичної кризи Римсько-Католицької Церкви і підтримувався розмаїтими протестантськими рухами XVI-XVII ст. [11].

Ключова мета представленого дослідження — проаналізувати еволюцію значень латинського терміна *status* та похідного італійського поняття *stato* на тлі римсько-імперських уявлень про «державність», в умовах середньовічного континуїтету та на прикладі ключових ранньомодерних підходів (Ж. Боден, Н. Макіавеллі).

Методи дослідження

Для досягнення поставленої мети використовувалася методологія, що охоплює низку підходів і методів. Так, епістемологічний підхід дозволив узагальнити ідеї про *status* і *stato* через призму «знання про

знання», де політична культура доби Римської імперії, Середньовіччя та раннього Нового часу виступає цілісною системою, органічно продовжуючи напрацювання попередніх епох. Історіографічний метод визначив специфіку роботи з літературними джерелами, орієнтовану на органічне поєднання творчого доробку представників германістичного, романістичного, синтетичного напрямків. Лінгвоантропологічний метод зумовив історико-етимологічні пояснення ключових понять проведеного дослідження. Структурно-функціональний метод сприяв диференціації найголовніших рис римського республіканізму та системи сюзеренітету-васалітету. Системний метод застосовувався для виявлення загальних тенденцій, притаманних постримській політико-правовій думці християнської Європи.

Результати дослідження

Генеza понять «status» і «stato» та чинники римського спадку. Безсумнівно, генезу поняття Status слід пов'язувати з періодом політичного розквіту племінного об'єднання етрусків на Апеннінському півострові (IX-VI ст. до н. е.) [12]. Загальновідомо, що формування самостійної політичної одиниці Urbs Roma стало можливим унаслідок федеративного об'єднання трьох «триб» (племен): етрусської, латинської та сабінянської. Злиття діалектів різних центральноіталійських племінних угруповань конституювало унікальну латинську мову та змусило перших мешканців Міста Рима запозичити багато сакрально-релігійних і політичних термінів у високо розвиненої культури етрусків [13]. Навіть саме латинське поняття «цивілізація» мало етруське походження. У будь-якому разі, загальноживані політико-правничі терміни Стародавнього Риму — Senatus, Imperium, Potestas, Fas, Ius — однозначно були запозичені римлянами в етрусків [14, р. 35-49].

За часів Regnum Romanum (754-509 pp. до н. е.) поняття Status, ймовірно, застосовувалося для проголошення постійності (стабільності) верховної влади Римського Народу (Populus Romanus). Таке значення органічно перейшло в систему політичного ладу Римської Республіки — Res Publica Populi Romani (509-27 pp. до н. е.) [15].

Республіканська епоха Стародавнього Риму вирізнялася спробами процедурної сакралізації «імперіуму» Римського народу (тобто верховенства влади, приналежності спільноті вільних римських громадян). Тоді слово Status використовувалося в публічних церемоніях ius fetiale — молитвах і словесних заклинаннях, спрямованих на утвердження магічної незмінності й вічності верховної влади [16]. Отже, Римський Народ, як джерело і носій влади imperium, шляхом утвердження успішності власної верховної влади у колективній свідомості, самоідентифікувався в якості уособлення статичності та непорушності політичного розвитку. Означені етико-філософські

якості зводилися римськими ораторами та філософами до рангу найвищих чеснот римської цивілізації (підкреслюю, що йдеться про спроможність Римського Народу досягати стабільності й незмінності у політичному курсі «республіки»). Відповідно, статичність і незмінність, незалежні від усіх зовнішніх обставин, були суттю популярного стоїчного світогляду [17].

Таким чином, усі соціальні групи Римського Народу, що виступав джерелом і носієм влади *imperium*, мали свій власний особливий *status* [18]. До прикладу, вільні римляни володіли статусом громадян у межах *Urbs Roma*, чиновники і політики — статусом магістратів або сенаторів, багаті спадкові аристократи — статусом патриціїв, тоді як вихідці з нижчих соціальних груп характеризувалися статусом плебеїв. Протистояння між патриціями та плебеями на початковому етапі Римської Республіки не стільки відображало майнову боротьбу, скільки закономірну конфронтацію статусів, а отже, було класовим за своєю сутністю. Наприклад, аристократ, який володів великими сільськогосподарськими угіддями, отримував соціально-економічний статус латифундиста [13].

Дозволю собі ще раз наголосити, що в більшості слов'янських мов дослівний переклад терміна «статус» справедливо означає «становище» або «стан». Йдеться про екстрапольовану назовні форму буття, звідки й виникла специфічна публічно-правова конотація цього терміна. Відтак, статичність життєвого положення індивіда, відображена місцем людини у соціальній ієрархії спільноти, визначала статус окремих громадян і громадських об'єднань у Римі [18]. Із міжособистісних статусів виникли римські колегії — попередники середньовічних цехів. Такі професійні угруповання повноправних громадян склали первинну «статусність» груп римського населення («колегіальність»). Згодом ці об'єднання потрапили в клієнтську залежність від окремих аристократів-патронів, що зробило їх активними учасниками політичної боротьби та безпосередніми прототипами політичних партій (латиною: *pars* — частина, *partes* — частини) [14].

Із системи патрон-клієнтських зв'язків, закріпленої на рівні *Ius Patronatus*, постали перші партійні «статуси», надані окремим групам громадян [19]: маріанці (прихильники диктатора Гая Марія, 107–99 рр. до н. е.), сулланці (прихильники диктатора Сулли, 82–79 рр. до н. е.), помпеянці (прибічники Гнея Помпея, консула в 70, 55, 52 рр. до н. е.), цезаріанці (прибічники диктатора Гая Юлія Цезаря, 49–44 рр. до н. е.). Внаслідок поширення патрон-клієнтських відносин у глибоко стратифікованому римському суспільстві — з поділом на ремісничі, торговельні та аграрні статуси — перераховані політичні *partes*, названі на честь своїх лідерів, замінили давнє протистояння поміж чітко вираженими соціально-економічними статусами — патриціями й плебеями [15].

Трансформація функцій урядових магістратур, відповідальних за здійснення влади *imperium* або *potestas*, що сталася за правління першого принцепса-імператора Октавіана Августа (27 р. до н. е. — 14 р. н. е.) вплинула й на розуміння «політичного статусу» новонародженої Римської імперії [20]. Так, період принципату в *Imperium Romanum* (27 р. до н. е. — 284 р. н. е.) остаточно закріпив розуміння статусу як юридичного положення особи. Поняття статус відкрито асоціювалося з «юридичною особою», формуючи теоретичне підґрунтя уявлень про правову суб'єктність [17]. Щоб стати учасником правовідносин, кожна особа мусила володіти визначеним типом правосуб'єктності. Це поняття швидко поширилося з приватного у сферу публічного римського права [18].

В «Місті Рим» (*Urbs Roma*) правосуб'єктними визнавалися лише ті особи, що наділялися суб'єктністю на підставі постанов Сенату і правових рішень магістратів [14]. Як приклад, усі вільні громадяни володіли правосуб'єктністю в сфері укладання цивільних угод. Водночас, ремісничі колегії не могли укладати торговельні угоди, які належали до виключної компетенції купецьких об'єднань. Купці не мали права втручатися в справи ремісників, а разом вони не мали достатніх повноважень, аби контролювати представників галузі сільського господарства. Обмеження стосувалися також аристократії, оскільки незважаючи на приналежність патриціїв і латифундистів до вищої верстви, їм офіційно заборонялося займатися торгівлею та реалізовувати будь-які купецькі ініціативи [13]. Скажімо, за республіканських і принципатних часів, купецька діяльність належала винятково до компетенції вершників і самих купців, тоді як аристократам заборонялося прямо здійснювати фінансові операції. Хоча на практиці багато хто з них займався лихварством і спекуляціями опосередковано, однак суспільна думка суворо засуджувала такі дії кандидатів на посади консулів, магістратів, сенаторів.

Після встановлення публічно-правового режиму домінуючого поняття *status* дедалі частіше використовувалося задля характеристики суто політичних відносин [21]. До прикладу, племена федератів-варварів мали «федератський статус», що вказував на їхній юридичний зв'язок із римськими імператорами [22]. Залежні «царі» та «королі» володіли клієнтським статусом, що зобов'язував їх слухатися римського імператора в якості свого патрона. Відповідно, визначення «статусу федератів» або «статусу імператорського клієнта» мало на меті зафіксувати статичність і незмінність публічно-правових відносин між Римом і залежним правителем [23]. Завдяки правовому режиму *lex foedus*, умовний «варвар» отримував інструмент участі в публічному житті Риму: він не мав громадянства, але володів федератством, що робило його римським підданим [24]. Як і у випадку з

ремісничими чи аграрними колегіями, вільнонароджений у громаді федератів автоматично набував такого статусу й передавав його власним дітям.

Принцип володіння статусом свідчив про його вічність, спадковість та незмінність [13]. Статус можна було змінити лише за рішенням домінуса-імператора або згідно з постановою Римського Сенату. Самочинна зміна власного статусу громадянином або соціальною групою видавалася неможливою [14; 17]. «Статус» підлягав настільки сильному юридичному регулюванню, що навіть ті політичні об'єднання, які після дезінтеграції Західної частини Римської імперії у V ст., втратили постійний зв'язок із офіційним Новим Римом (Константинополем), продовжували *de jure* вважатися офіційними федератами та підлеглими східноримського імператора [25]. Для підтвердження можна згадати як королівство англів у Британії, так і королівство свевів у Лузитанії.

Отже, поняття «статус» позначало стабільність і вічність дії римського права. «Статус» визначав обсяг правової суб'єктності громадян та залежних від Імперії осіб. Таким чином, Римська імперія до 395 р. володіла «статусом» єдиної цивілізованої і християнської держави у Всесвіті («Ойкумені»), що автоматично робило її також єдиною державою в усьому *Pax Christiana* і, за допомогою комплексу ідей римського месіанізму, дозволяло позиціонувати себе претендентом на єдину та унікальну державність у всьому світі [26]. Принаймні після остаточної християнізації всіх людей на Землі («в Ойкумені») не могло залишитися тих, хто б не прийняв влади римського імператора в тій чи іншій формі. Імперія прирівнювалася до поширення нової світової релігії, робилася залежною від політичних ідей, сформульованих християнськими проповідниками. Поза межами Імперії християнство втрачало потужну інституційну опору, що змушувало вищих духовних осіб ототожнювати *Imperium Romanum* із *Pax Christiana*, а *Pax Christiana* — з *Pax Romana*. Християнізація та романізація йшли пліч-о-пліч [27]. Відповідно, у періоди доміну та східного (візантійського) континенту Римська імперія спромоглася ідентифікувати свій *status* у якості «єдиної християнської держави» [28].

Римська імперія та її республіканський статус. Окрім усього зазначеного, римляни (зокрема і східні римляни — візантійці) наділяли самі себе статусом єдиної повноцінної цивілізації у світі. Будь-яка інша форма «державності» вважалася априорі неможливою, оскільки могла виникнути виключно в варварському середовищі. Всі інші політії розглядалися як недостойні найменування «держави» [26]. При цьому, в термінології римлян сучасне поняття «держави» відповідало кожній із трьох характеристик власне римського політичного утворення — *Res Publica Populi Romani*, *Urbs Roma*, *Imperium Romanum* [3]. У той же час, ці три синоніми сучасної «держави» (*stato*) вживалися у Римській імперії виключно щодо неї самої.

Де-юре статусом «держави» чи «республіки» не наділялися ані ворожа Персія, ані Індія (об'єкт значного торговельного інтересу для римлян), ані Китай (віддалений експортер шовку та інших предметів розкоші для римських жінок). Відповідно, у власному баченні системи міжнародних відносин, status повноцінної державності як «республіки», «міста» чи «імперії» з гордістю носила винятково Римська імперія.

Ця ситуація у сфері суспільної свідомості та імперської ідеології почала поступово змінюватися впродовж IV-VI ст., коли на дипломатію наклало серйозний відбиток так зване «Велике переселення народів» [25]. Масштабні міграції, політична дезінтеграція створеної Феодосієм Великим (379-395) Західної частини Римської імперії, масоване надання *lex foedus* варварським племенам і цілим народностям, що поселялися в межах Імперії, призвели до зміни римсько-візантійських уявлень про світовий правопорядок. Ключові військові союзники надалі отримували більше почесностей від східноримських (візантійських) імператорів, вважалися тепер більш правосуб'єктними, здобували ознаки політичної самостійності [29, р. 1-8]. Імперія доби доміну мусила більше зважати на загрози з боку сильних ворогів і на значення великих торгово-економічних партнерів, що супроводжувалося розширенням географії римсько-візантійської дипломатії. Інтенсифікація посольських місій і тексти укладених угод свідчать на користь цього твердження.

На початку VII ст. відбулася капітальна зміна поглядів на світ, в рамках яких Римська імперія все ще продовжувала вважатися єдиною та унікальною державою, але вже тільки в системі Християнського Світу, виокремленого завдяки широким географічним контактам із Ойкумени. Відповідно, поза *Rex Christiana*, римська міжнародно-правова доктрина «визнавала» існування цілком самостійних цивілізаційних сил (Ірану, Індії, Китаю). Зрештою, такий підхід привів у VII-VIII ст. східноримських імператорів та залежних від них варварських «королів» до визнання Арабського Халіфату [30].

Вся ця система «визнання» рівноправності та рівноцінності, з урахуванням факту існування «держав» високого рівня та слабо організованих «квазідержавних» утворень, була початковою стадією еволюції уявлень про «міжнародно-правовий статус». Очевидно, що з погляду римського публічного права, простого декларування власної «державності» видавалося недостатнім для реального отримання такого status. Кожна державність мала бути визнаною юридичним і дипломатичним шляхом — через обмін посольствами та взаємне прийняття у публічній політичній риторичі. Справедливо буде зазначити, що подібні концепції розроблялися також китайською, індійською, іранською політичними думками, перетворюючи

інститут «міжнародно-правового визнання» на універсальну передумову того, щоб держава вважалася державою [3, р. 16–31].

У сучасній юриспруденції система «міжнародно-правового статусу» держави безпосередньо впливає на зміст і форми її «міжнародної правової суб'єктності» [31]. Отже, різні правові системи правознавства пішли прокладеним римлянами шляхом, за яким саме status визначає юридичну суб'єктність [11, р. 222–238].

Зазначені термінологічні міркування народилися в лоні римського приватного права, визначивши «статус» громадянина і, ширше, уявлення про соціальну сутність людини у Римській Республіці та Римській імперії [32]. Оскільки римське приватне право повністю визначало семантику й термінологію римського публічного права, то категорії статусу й суб'єктності громадян або професійних колегій поступово стали визначальними також для статусу й суб'єктності самої держави, а на додачу ще й для її внутрішньої та зовнішньої політики.

«Статус» Риму розкривався через уявлення про його вічність, незмінність, стабільне тисячолітнє панування [28]. Завдяки цій екзистенційній конотації «статусу» в римському публічному праві, термін *Stato* набув ключового значення: «статичне володарювання», «постійне панування», «стабільна влада». Ніхто не сперечатиметься, що кожна «держава» претендує саме на стабільність власної влади. З погляду античної філософії, стабільність дорівнювала успішності, правильності та раціональності [20]. Так, римський месіанізм, що офіційно проголошував розумність римської цивілізації, вважав стабільність, принесену римськими арміями завойованим провінціям і народам, найвищим благом, яке всі люди — і вільні, і невільні — повинні були захищати в рамках *Res Publica Populi Romani*, тобто «спільної справи Римського Народу».

Отже, сенси понять «спільне благо» і «спільна справа», закладені в фундамент латинського словосполучення *res publica*, в системі римського права розкриваються як суспільний обов'язок докласти активних зусиль задля збереження стабільності (*stato*) в існуючому суспільно-політичному стані (*status*).

Сюзеренно-васальна система і суспільні статуси. У сфері римського *ius privatum* паралельно формувалася концепція стабільності (сталості) юридичної особи, котра артикулювала правосуб'єктною лише ту особу, що не змінювала своєї сутності.

Будь-яка зміна правового стану людини визнавалася незаконною, якщо вона здійснювалася без санкції відповідного магістрату [17]. Людина не могла сама звільнити себе з рабства, не могла перестати бути колоном, не могла займатися торгівлею зерном, якщо була патрицією [18]. Будь-який

вихід із стабільності як статусу класифікувався порушенням закону і підлягав покаранню. Декларативність юридичних осіб цілковито заперечувалася, всі юридичні особи зобов'язувалися отримувати визнання Сенату і магістратів. Тільки офіційне визнання могло б дозволити їм претендувати на захист своїх прав у судовому порядку.

Становлення феодальної суспільно-політичної системи «сюзеренітет-васалітет» (*suzeraineté-vassalité*) відбувалося не всупереч римській ідеї державності, а в її контексті, репрезентованому за Середньовіччя імператорами Східної Римської імперії, Священної Римської імперії германської нації та Римським Папством [11, р. 222-238]. Ці три претенденти на єдину й виняткову державність у *Rex Christiana* намагалися заручитися офіційною васальною підтримкою з боку великих феодалів — королів, герцогів і графів. Отож, завдяки визнанню «римської» сутності всього Християнського Світу (*Rex Christiana*), номінальна *Imperium Romanum* продовжувала своє існування [28].

В якості «юридичних осіб», королі, герцоги і графи мали певний обсяг сюзеренних і васальних прав, які складали їхню особисту правову суб'єктність [33]. Таку суб'єктність слід вважати «обмеженим сюзеренітетом», оскільки влада короля над герцогом стабільно обмежувалася «необмеженим сюзеренітетом» імператорів і Папи. Велика хартія вольностей 1215 р., видана англійським королем Іоанном I Безземельним (1199-1216), та скликання Генеральних штатів у 1302 р. французьким королем Філіппом IV Красивим (1285-1314) уперше спробували обґрунтувати автономію королівської влади щодо імператорсько-папських політичних прерогатив інструментарієм підтримки з боку всіх соціальних верств з-посеред сформованих у тодішніх Франції та Англії суспільств [34].

Сучасні історики права та політичні теоретики називають це політичне обґрунтування автономії «станово-представницькою монархією», оскільки перші англійські та французькі прообрази парламентів скликалися задля демонстрації «єднання» суспільних сил [35]. Подібні протопарламенти наповнювалися представниками різних станів-статусів, які староанглійською і старофранцузькою мовами називалися *State* і *État* відповідно. Обидві лексеми характеризували стани, що підтримували королівство в представницьких магістратурах. *Stato* набуло нового соціального звучання, позначивши суспільні структури та їхню диференціацію, символізуючи соціальну стратифікацію населення тієї чи іншої християнської країни [36]. А втім, найуживанішим синонімом держави в межах *Rex Christiana* все ще залишався термін *Res Publica*, що зумовило вторинну політико-термінологічну роль поняття *Stato* аж до започаткування Мартіном Лютером протестантської Реформації у 1517 р. [37].

Смислове навантаження політико-правових термінів кардинально змінилося завдяки трактатам Нікколо Макіавеллі (1469–1527) та Жана Бодена (1530–1596).

Світський *souveraineté* замість імперського *suzeraineté*. Жан Боден (1530–1596) запропонував поняття *souveraineté* не просто як аналог римського *imperium*, а саме як авторське бачення системи «державності» («республіки») [1]. Володіння суверенітетом Жан Боден прирівнював до державності і, відповідно, сама держава (*res publica*) цілком могла називатися *souveraineté*. Водночас боденівське розуміння «суверенітету» походило з правових обґрунтувань сюзеренно-васальної системи та враховувало рівень теоретичної розробленості «необмеженого сюзеренітету». Власне, «суверенітет» Бодена підміняв собою сюзеренітет римських імператорів і Римського Папства, вимагаючи надати світським королям Європи всю повноту необмежених повноважень імператорів або Папи [38].

«Суверенітет» прирівнювався Жаном Боденом до поняття, котре сьогодні можна охарактеризувати як «державність» (*statehood*), тоді як «держава» (*res publica*) прирівнювалася до «королівства». Як і у випадку з давньоримською термінологічною триєдністю *Res Publica Populi Romani*, *Urbs Roma* та *Imperium Romanum*, Жан Боден вживав поняття «суверенітет», «імперіум», «республіка», «королівство» для позначення однієї і тієї самої структури, майже як синоніми [39]. Як історичний термін для позначення «держави» він усе ще використовував «*res publica*», але натомість активно популяризував ідею про тотожність «суверенної влади» (зокрема, суверенної влади короля) та повноважень рівня *imperium* (тобто імператорства у Священній Римській імперії германської нації чи понтифікату в Римсько-Католицькій Церкві).

Отже, сам Жан Боден та його французькі й нідерландські послідовники намагалися вбачати джерела влади світських королів Європи в аналоговій моделі давньоримського та пізнішого папського «імперіуму» [40]. За своїм політико-правовим значенням, *souveraineté* виконував цю аналогову функцію. На мій погляд, нове поняття, відповідаючи вимогам Нового часу, просто приховувало амбіції світських правителів — не тільки позбавити імператорів і Римського Папу зумовлених релігією повноважень, але «проковтнути» ці повноваження, зробити їх своїми. Королівська влада, таким чином, рухалася у бік абсолютизму і автократизації, що не могли надалі терпіти додаткових втручань з боку будь-яких імператорів або церковних ієрархів (того ж римського понтифіка). Християнський Світ потрапив у важку соціально-політичну кризу. Зрештою, офіційні інституції традиційного *Rex Christiana* — Папство і Священна Римська імперія — змогли прийняти трансформовану політико-правову реальність та її

нову термінологію лише після 24 жовтня 1648 року, коли було укладено останню Вестфальську угоду [7].

Макіавеллізм: розмежування «республіки» і «принципату». Ідеї Жана Бодена ніколи не знайшли б такого політико-правового сприйняття, якби не макіавеллістські концепції, взяті на ідеологічне «озброєння» світськими правителями Європи [41]. Акцентую: Нікколо ді Бернардо Макіавеллі (1469-1527) уперше запропонував поняття *Stato* як щось сутнісно важливіше, ніж *Res Publica*. Так, макіавеллівське *Stato* зміщувало акцент у бік «постійності» та «вічності» державно-політичних утворень, нівелюючи початкові соціально-економічні конотації, пов'язані з латинською кореневою лексемою *Status*. Мабуть, дослівний переклад макіавеллістського *Stato* словом «державна» найбільш достовірний, оскільки сам теоретик хотів під *Stato* розглядати «те, що тримається завжди і за всіх обставин», «те, що є усталеним» [42].

Філософ зазначав: «Всі панства, всі власті, які панували і панують над людьми, були і є або республіками, або єдиновладно керованими принципатами» [43]. Отже, за Макіавеллі, всі *Stati* поділяються на *Repubbliche* та *Principati*. Недарма назва його трактату в оригіналі 1513 р. звучала як *De Principatibus* («Про принципати»), а опублікована в 1532 р. версія мала назву *Il Principe* («Принцепс»). Розуміючи, що до початку XVI ст. італійські діалекти встигли значно відмежуватися від пізньоантичної латини, все ж бачимо: у назві найвідомішого та фундаментального для ранньомодерної Європи твору Нікколо Макіавеллі містяться суто римські політико-правові терміни імперського періоду [44].

Написаний, але не виданий за життя текст філософ назвав *De Principatibus* (1513); видавці змінили назву на *Il Principe* (1532). В обох випадках мова велася про римський титул принцепса та форму державного режиму ранньої Імперії — принципат. Саме ці визначення (принципат, влада принцепса) Макіавеллі обрав як базові для найменування тієї форми правління, яку сьогодні історики, юристи та політичні науковці частіше за все називають монархічною [43].

«Принципат» як форма державного правління, тотожна «монархії», визначається Макіавеллі у вигляді «держави (*Stato*), керованої одноособно». Принципату протиставляється республіка — форма державного правління, за якої влада розподіляється між учасниками громадянського колективу. Цим своїм твердженням Макіавеллі вже в першому розділі трактату рішуче поривав із домінуючою практикою вживання єдиного поняття «республіка» для вираження сенсу «держави». Він показав, що «республіка», включаючи Римську Республіку 509-27 рр. до н. е., може розглядатися виключно через призму форми державного правління [42].

Втім, і поняття «принципат» як означення монархічного правління не позбавлене суперечностей, адже в епоху принципату (27 р. до н. е. — 284 р. н. е.) Римська імперія формально зберігала демократичні інституції принцепс-імператор офіційно обіймав усі найвищі республіканські магістратури, проходив процедуру демократичного обрання і затвердження Сенатом [18]. Відтак, справжній римський принципат був започаткований Октавіаном Августом (роки правління: 27 р. до н. е. — 14 р. н. е.) з метою збереження ілюзії неперервності республіканських інститутів у римському суспільстві, світогляд і філософія якого понад усе цінували стабільність, стійкість і незмінність [15].

Однак деякі розбіжності між літературною латиною та «вulgаризованими» народними діалектами дозволили Макіавеллі знехтувати республікансько-демократичним походженням принципату як форми політичного режиму на користь його суто адміністративної інтерпретації [42]. В італійських діалектах пізнього Середньовіччя терміном *principe* позначали сеньйорів середнього й вищого рівня, іноді герцогів чи графів, які управляли порівняно невеликими феодами. Зрештою, *il principe* утвердилося як форма ввічливого звертання до титулованого феодала. Також «принцями» прозвали спадкоємців феодальних династій. Згодом лексема *prince* поширилася з Італії на всі романізовані регіони Західної Європи.

У середньовічній Італії *principe* і *princers* позначали особу-сеньйора, що мав справжню владу та політичну суб'єктність. Це значення, хоча і на локальному рівні, але відтворювало важливі аспекти конотації терміна *princers* за Римської імперії, позначаючи фігуру з реальною владою і політичною дієздатністю, тоді як юридична суб'єктність такої фігури потребувала інституційної підтримки Сенату та інших республіканських магістратур [45].

На думку Макіавеллі, важливо не те, що написано у нормативних документах, а те, як система управління вибудовується в реальному житті. Справжній «принцепс», як і в Римській імперії, має боротися не за фіктивну та номінальну владу, що надається юридичними документами, а виключно за ту владу, яку він зможе застосовувати постійно та на практиці. Ось чому юридичні інструменти, згідно з макіавеллістською логікою, непридатні для вивчення та характеристики політичної влади. Через таку спробу розмежувати владу формальну («юридичну») та владу фактичну («політичну»), деякі політичні мислителі іменують флорентійського філософа «першим політичним науковцем». А втім, детальне вивчення всіх трактатів Макіавеллі пояснює його позицію як неухильний політичний реалізм, який не може посилатися на ідеальні системи чи утопічні проекти. Отже, весь дискурс поділу наук про державу на юридичні, що вивчають ідеальний образ держави та політичні, що вивчають реальний образ держави,

можна вважати макіавеллістською логікою, притаманною дуалістичному Новому часу [41].

Звісно, трактат Макіавеллі «Il Principe» покликаний дати комплекс практичних порад європейським монархам щодо зміцнення режиму їхньої особистої влади. Проте, з погляду розвитку політико-правової теорії, Макіавеллі зробив ключовий крок до сучасності — він поставив поняття «Stato» на вищий щабель порівняно з поняттям «Res Publica». Дуже поступово, але завдяки цьому макіавеллістському інтелектуальному поштовху, «республіка» стала простим різновидом «держави» [42]. Раніше ж «республіка» і була «державою» у повному сенсі цього слова [3].

Завдяки праці Макіавеллі, почався притаманний сучасній теорії держави поділ основних форм державного правління на «республіканську» та «монархічну» [46]. Отже, своїм маленьким трактатом флорентієць визначив вектори розвитку цілої політико-правової теорії Нового часу. Сюди належить і макіавеллістська спроба обґрунтувати право фактичного повновладдя світських монархів [42]. Жан Боден у 1576 р., хоч і протиставив свою теорію суверенітету позиції Нікколо Макіавеллі, але, по суті, розвинув ідею королівської абсолютної влади аналогічно — як влади світських принцепсів [47, р. 17-34].

Тим не менше, незважаючи на доволі розмаїту критику, завдяки доступному широкому загалу стилю трактату «Il Principe» (в т. ч. типологічному порівнянню правителів із левом і лисицею), позиція Макіавеллі стала загальновідомою. А те, що загальновідоме, згідно із соціально-психологічною закономірністю, досить швидко стає загальноприйнятим, а подекуди, що особливо прикро, — і «правильним». Слова Макіавеллі, написані з позиції політичного теоретика, що відкинув юридичну природу владних повноважень, зрівнювали всіх правителів у їхньому «статусі», що дозволяло розробити єдину політичну концепцію Stato як будь-якого осередку територіально організованої стабільної влади. Поступово макіавеллізм почав жити своїм власним життям, незалежним від первісних установок автора. Всупереч волі самого Макіавеллі, його напрацювання перетворилися на теоретичний фундамент для ідеологічних ворогів Папства та римсько-імперської ідеї — протестантських феодалів і світських королів [про наслідки для XIX ст. див.: 48, р. 1123-1152].

Висновки

Проведений огляд дозволяє сформулювати низку принципових політико-історичних тенденцій:

1. Сучасне поняття stato, розповсюджене в європейських мовах і, відповідно, сприйняте міжнародним правом, є похідним від латинського іменника status, що перекладається як «положення». Особливості

формування термінології римського права дозволяють говорити про ймовірність етрусського походження цього поняття та віднести його до найдавнішого пласту латинських лексичних запозичень. Впродовж «царського» та «республіканського» періодів давньоримської історії поняття *status* позначало стабільність і незмінність організованого порядку на початковій території трьох триб (етрусської, сабінянської, латинської).

2. Сакралізована система *ius fetiale* в Стародавньому Римі ідеалізувала словосполучення «Римський Народ» і наполягала на тому, що суб'єктність римського політичного утворення реалізується органами влади («магістратурами») на підставі прямого чи опосередкованого доручення від «Римського Народу». В контексті *ius fetiale*, римський політичний лад не мав традиції монархічної самоідентифікації і мав нахил до реального чи уявного колективізму. «Общинний» характер римської політики унаочнюється її офіційними найменуваннями, що використовувалися нормативними актами — *Urbs Roma*, *Res Publica Populi Romani*, *Imperium Romanum*. Про важливу роль наративу усупільнення в римській політичній культурі свідчить також використання поняття *status* для визначення приналежності індивідів до інституту громадянства, соціальної верстви, виробничої колегії тощо.

3. Після встановлення *Res Publica* в 509 р. до н. е. та її трансформації в Імперію після реформи Октавіана Августа в 27 р. до н. е., римська політична думка позиціонувала термін «республіка» в якості специфічної категорії, відповідної сучасній «державі». Поняття *status* мало важливу конотацію, відображаючи стабільність, непорушність та вічність політичної організації римлян. *Status Romanus* його носія передбачав унікальність та неповторність, схильність до месіанства. За доби доміанату ця конотація органічно доповнилася християнським світовідчуттям і вплинула на візантійські ідеї політичної богообраності Римської імперії як *Imperium Romanum Christianum*.

4. Середньовічна диференціація західного та східного християнства, що відбувалася на фундаменті адміністративного поділу Римської імперії на Східну (Візантію) та Західну частини, не знищила ідеологему політичної єдності колишніх мешканців римського політичного простору. Насправді *Imperium Romanum Christianum* видавалася юридичною реальністю середньовічним християнам. Цьому сприяли різноманітні прояви континуїтету, що проявлявся продовженням функціонування інституту імператорів (не лише візантійського на Сході, але й західного — спершу з-посеред Каролінгів, а потім з числа німецьких королів), а також намаганням Римського Папства перейняти частину імператорських повноважень.

5. Модель середньовічного континуїтету Імперії стала можливою внаслідок специфічного трактування поняття *status*, яке знайшло втілення

в юридичній системі сюзеренітету-васалітету. Так, імператори (Візантії та Священної Римської імперії) вважали себе істинними римськими імператорами та претендували на сюзеренітет над усіма світськими володарями (передусім королями, а також герцогами і графами) в межах колишніх римсько-імперських провінцій. Зростання аналогічних амбіцій демонстрували також Римські Папи, котрі зрештою задекларували ідею здійснення сюзеренітету над самими імператорами. В свою чергу, васалами імператорів вважалися королі, васалами королів виступали герцоги, васалами герцогів постулювалися графи. Поняття «сюзерен» і «васал» пронизувало правовідносини цілого *Rex Christiana* та відображало особливості статусу тогочасних учасників політичних процесів. Упродовж XIII-XIV ст. Французьке й Англійське королівства, протестуючи супроти юрисдикційних претензій Священної Римської імперії та почасти Римського Папства, стали місцями розповсюдження понять *State* і *État*, що вживалися для позначення «верств» («суспільних станів») у нових представницьких інституціях (наприклад, у французьких Генеральних штатах).

6. Французький політико-правовий теоретик Жан Боден сформулював поняття *souveraineté* як аналог римського *imperium* (верховної влади) та як авторський синонім «державності». Концепція «суверенітету» мусила замінити співзвучну та близьку за значенням концепцію «сюзеренітету». Адепти Жана Бодена небезпідставно вважали «сюзеренітет» складовим елементом папських та імператорських претензій на верховну владу над королівствами, тоді як ідея «суверенітету» наполягала на праві цих партикулярних королівств Європи самостійно розпоряджатися контролюваними територіями. Безумовно, самостійність вимагала політики централізації, що була ворогом системи сюзеренітету-васалітету.

7. Флорентійський теоретик Ніколо Макіавеллі диференціював поняття «республіка» та «принципат», визначив передумови сучасного вчення про форму держави, запропонував послуговуватися похідним від латинського *status* італійським терміном *stato* там, де раніше домінуючу роль відігравала «республіка». Відмова популярних політичних наративів від «республіки» та перехід до ідеалізації «монархій» у Західній Європі свідчили про бажання позбутися провідної юридичної та суспільно-ідеологічної ролі Римсько-Католицької Церкви. В цьому контексті, сучасне міжнародно прийняте означення «держави» (*stato*) залишається продуктом абсолютистської секуляризації, найкраще втіленої у поствестфальських мареннях про «національну державу».

Список посилань / References

1. Bodin, Jean. (1993). *Les six livres de la République. Un abrégé du texte de l'édition de Paris de 1583*. Paris: Librairie générale française, Le Livre de poche. 607 p.

2. Bodin, Jan. (1958). *Sześć ksiąg o Rzeczypospolitej*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. LXXVI+646 s.
3. Melnyk, Viktor. (2022). Official titles of Roman-Byzantine and Persian political entities as an information source about the form of the state and its international legal personality discourse. *Law and State Management*, 2, 16 – 31. <https://doi.org/10.32840/pdu.2022.2.2>
4. Babel, Rainer. (2021). *Der Frieden von Cateau-Cambrésis 1559*. In Verena Arnke, Markus Rohrschneider, Iris Schmidt-Voges, Susanne Westphal, & Joachim Whaley (Eds.), *Handbuch Frieden im Europa der Frühen Neuzeit / Handbook of Peace in Early Modern Europe* (pp. 857 – 876). Berlin, Boston: De Gruyter Oldenbourg. <https://doi.org/10.1515/9783110591316-042>
5. Becker, Anna. (2013). Jean Bodin on oeconomics and politics. *History of European Ideas*, 40(2), 135 – 154. <https://doi.org/10.1080/01916599.2013.796163>
6. Moatti, Claudia. (2020). Chapter 6: The notion of *res publica* and its conflicting meanings at the end of the Roman Republic. In *Libertas and Res Publica in the Roman Republic* (pp. 118 – 137). Leiden: Brill. https://doi.org/10.1163/9789004441699_008
7. Schröder, Peter. (1999). The constitution of the Holy Roman Empire after 1648: Samuel Pufendorf's assessment in his *Monzambano*. *The Historical Journal*, 42(4), 961 – 983. <https://doi.org/10.1017/S0018246X99008754>
8. Kampmann, Christoph. (2021). The Treaty of Westphalia as peace settlement and political concept: From a German security system to the constitution of international law. In Marc Weller, Mark Retter, & Andrea Varga (Eds.), *International Law and Peace Settlements* (pp. 64 – 85). Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108627856.005>
9. Valladares Ramírez, Rafael. (1989). *El Tratado de Paz de los Pirineos: una revisión historiográfica (1888 – 1988)*. Espacio, tiempo y forma. Serie IV, Historia moderna, 2, 125 – 138.
10. Glare, P. G. W. (Ed.). (2012). *Oxford Latin Dictionary*. Vol. I: A – L & Vol. II. Oxford: Oxford University Press. 2400 p.
11. Winkel, Laurens. (2004). The Peace Treaties of Westphalia as an instance of the reception of Roman law. In Randall Lesaffer (Ed.), *Peace Treaties and International Law in European History: From the Late Middle Ages to World War One* (pp. 222 – 238). Cambridge: Cambridge University Press.

12. Pallottino, Massimo. (1978). *La langue étrusque. Problèmes et perspectives*. Paris: Les Belles Lettres. 80 p.
13. Maškin, N. A. (2002). *Istorija starog Rima* (9-o izd.). Beograd: Naučna. 590 s.
14. Capogrossi Colognesi, Luigi. (2014). *Law and power in the making of the Roman Commonwealth* (L. Kopp, Trans.). Cambridge: Cambridge University Press. XXXII+370 p.
15. Loewenstein, Karl. (1973). *The governance of Rome*. Dordrecht: Springer. XXXI+502 p.
16. Walbank, Frank W. (1949). Roman declaration of war in the third and second centuries. *Classical Philology*, 44(1), 15 – 19.
17. du Plessis, Paul J. (2020). *Borkowski's textbook on Roman law* (6th ed.). Oxford – New York: Oxford University Press. XVI+427 pp.
18. Mousourakis, George. (2007). *A legal history of Rome*. London – New York: Routledge. XI+282 pp.
19. Greenhalgh, Paul. (1981). *Pompey, the Republican prince*. London: Weidenfeld and Nicolson. XVI+320 pp.
20. Ligandro, Orazio. (2015). "Restitutio rei publicae" tra teoria e prassi politica. Augusto e l'eredità di Cicerone. *Annali del seminario giuridico dell'università degli studi di Palermo*, 58, 57 – 130.
21. Ibbetson, David. (2015). Chapter 3: Sources of law from the Republic to the Dominate. In David Johnston (Ed.), *The Cambridge Companion to Roman Law* (pp. 25 – 44). Cambridge: Cambridge University Press.
22. Stickler, Timo. (2007). The Foederati. In Paul Erdkamp (Ed.), *The Blackwell Companion to the Roman Army* (pp. 495 – 514). Oxford: Blackwell.
23. Melnyk, Viktor. (2024). The Roman Empire and the legal status of the Visigoths: The context of the Lower Danube war of 365 – 369. *Multidisciplinary Reviews*, 7 (Special issue), 1 – 8.
24. Sivan, Hagith. (1987). On Foederati, hospitalitas, and the settlement of the Goths in A.D. 418. *The American Journal of Philology*, 108(4), 759 – 772.
25. Musset, Lucien. (1965). *Les Invasions: Les vagues germaniques*. Paris: Presses Universitaires de France. 330 p.
26. Elder, Olivia. (2022). Citizens of the wor(l)d? Metaphor and the politics of Roman language. *The Journal of Roman Studies*, 112, 79 – 104.

27. Heather, Peter. (2022). *Christendom: The triumph of a religion*. Dublin: Allen Lane. XXIV+676 pp.
28. Heather, Peter. (2013). *The restoration of Rome: Barbarian popes and imperial pretenders*. London: Macmillan. XVIII+470 pp.
29. Melnyk, Viktor. (2024). The conquest of Italy by the Ostrogoths in 488 – 493 AD as a formal restoration of the power of the Eastern Roman Empire. *Salud, Ciencia y Tecnología — Serie de Conferencias*, 3, 1 – 8.
30. Luttwak, Edward N. (2009). *The grand strategy of the Byzantine Empire*. Cambridge, MA, and London: The Belknap Press of Harvard University Press. XIV+498 pp.
31. Strobeyko, Adam. (2022). The person of the state: The anthropomorphic subject of the law of nations. *Journal of the History of International Law — Revue d'histoire du droit international*, 25(1), 36 – 69.
32. Berger, Adolf. (1953). *Encyclopedic dictionary of Roman law* (Transactions of the American Philosophical Society). Philadelphia: American Philosophical Society. 480 pp.
33. Le Goff, Jacques. (2003). *L'Europe est-elle née au Moyen Âge?* Paris: Seuil. 352 p.
34. Schmidt, Tilmann. (1989). *Der Bonifaz-Prozess: Verfahren der Papstanklage in der Zeit Bonifaz' VIII und Clemens' V*. Köln – Wien: Böhlau. VIII+473 s.
35. Wolffe, Bertram P. (1971). *The royal demesne in English history: The Crown Estate in the governance of the realm from the Conquest to 1509*. London: George Allen and Unwin Ltd. 324 p.
36. Salter, Alexander William, & Young, Andrew T. (2023). *The medieval constitution of liberty: Political foundations of liberalism in the West*. University of Michigan Press. XIV+296 p.
37. Şencan, Selin. (2025). Renaissance humanism and Martin Luther: The birth of nation-states. *Dialog. A Journal of Theology*, 64, 45 – 52.
38. Pasquino, Pasquale. (2021). A genealogy of the concept of sovereignty and its metamorphoses. *History of European Ideas*, 1 – 7. <https://doi.org/10.1080/01916599.2021.1914935>
39. Franklin, Julian H., & Goldie, Mark. (1991). Sovereignty and the mixed constitution: Bodin and his critics. In James H. Burns (Ed.), *The Cambridge History of Political Thought 1450 – 1700* (pp. 298 – 328). Cambridge: Cambridge University Press.

40. Mortimer, Sarah. (2021). Sovereignty beyond natural law: Adam Blackwood's Catholic royalism. *History of European Ideas*, 48(6), 682 – 697. <https://doi.org/10.1080/01916599.2021.1975151>
41. Almási, Gábor. (2016). Experientia and the Machiavellian turn in religio-political and scientific thinking: Basel in 1580. *History of European Ideas*, 42(7), 857 – 881. <https://doi.org/10.1080/01916599.2016.1161531>
42. Donaldson, Peter S. (1989). *Machiavelli and mystery of state*. Cambridge: Cambridge University Press. XIV+227 p.
43. Machiavelli, Niccolò. (1994). *De principatibus* (Giorgio Inglese, Ed.). Roma: Istituto Storico Italiano per il Medio Evo. X+326 pp.
44. Byatt, Lucinda M. C. (2024). Politico vivere in Niccolò Machiavelli and Donato Giannotti: Monarchy, republicanism and mixed government in Florence. *History of European Ideas*, 50, 1 – 22. <https://doi.org/10.1080/01916599.2024.2354027>
45. Ardito, Alissa M. (2015). *Machiavelli and the modern state: The Prince, the Discourses on Livy, and the extended territorial republic*. Cambridge: Cambridge University Press. XII+327 p.
46. Metin, Abdullah, & Ünal, Serkan. (2023). Classifying forms of government on a global scale. *Asian Journal of Comparative Politics*, 8(2), 487 – 515.
47. Miglietti, Sara. (2018). Sovereignty, territory, and population in Jean Bodin's *République*. *French Studies*, 72(1), 17 – 34.
48. Burns, Gene. (1990). The politics of ideology: The papal struggle with liberalism. *American Journal of Sociology*, 95(5), 1123 – 1152.

Viktor Melnyk

PhD in Political Science, Assistant Professor

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

<https://orcid.org/0000-0001-5640-0351>

e-mail: melnyk1996ethnology@gmail.com

**FROM RES PUBLICA TO STATO: ANCIENT ROMAN AND
MEDIEVAL TERMINOLOGIES OF THE CONCEPT OF THE
STATE AND THEIR EARLY MODERN TRANSFORMATIONS**

Abstract

This study explores the semantic evolution of the terms *status* and *stato* within Roman political thought, tracing their historical genesis and differentiating the specific connotations these terms acquired across Antiquity, the Middle Ages, and the Early Modern period. It is emphasized that the noun *status* initially bore no relation to the notion of the “state”, instead denoting an individual’s affiliatio with a particular social stratum and carrying primarily socio-economic connotations that persisted through Late Antiquity and the medieval period. Against this background, the paper draws attention to the role of Roman *collegia* as prototypes for medieval guilds.

The analysis asserts that neither *status* nor *stato* possessed the meaning associated with the modern concept of the state in Antiquity or the Middle Ages. This applies equally to the Latin term *res publica*, which — despite its central role in Roman political-legal vocabulary — should not be equated with the contemporary understanding of statehood. Particular emphasis is placed on the influence of Etruscan linguistic and philosophical borrowings in shaping foundational concepts of Roman political theory.

The Roman Empire, during both the Principate and Dominate, formally identified itself as a *res publica* not only in terms of governmental form but also in its conceptual equivalence to the Greek *politeia*. Roman political culture, moreover, held a distinctly negative view of the Greek notion of monarchy, resulting in a rejection of monarchical or autocratic classifications of Roman statehood. Notably, many imperial institutions — including those of the

Byzantine continuation – retained nominally democratic procedures, such as the election of emperors and senatorial ratification of imperial decrees

The paper further delineates the notion of “limited sovereignty” held by kings, dukes, and counts, in contrast to the “absolute sovereignty” claimed by emperors and Roman pontiffs in the medieval context. It then examines the semantic development of state and état in pre-parliamentary British and French political thought, contextualizing Jean Bodin’s seminal contribution to the theory of sovereignty. Bodin’s conceptualization of sovereignty is argued to be functionally synonymous with the idea of statehood. The work of Niccolò Machiavelli is also examined in detail, with special attention to his role in popularizing the term stato in place of the classical res publica. Ultimately, the article contends that, in the Early Modern period, stato came to signify a secular statehood distinct from the Christian-imperial legacy embedded in res publica, associated with the ideology of translatio imperii.

Keywords: status, state, form of government, republic, Principate, Antiquity, Roman Empire, Middle Ages, emperor, Pope, suzerainty, vassalage, sovereignty, Machiavellianism.

Стаття надійшла до редакції 29.03.25

© Мельник В. М., 2025

Sergii Karakay

Phd-student of Department of Politology, Faculty of Philosophy

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

<https://orcid.org/0009-0006-6162-3166>

email: sergii_karakay@ukr.net

THEORETICAL APPROACHES TO THE ANALYSIS OF THE INNOVATIVE FUNCTION OF ENTREPRENEURSHIP IN SOCIO-POLITICAL PROCESSES

Abstract

The article provides a comprehensive analysis of theoretical approaches to studying the innovative function of entrepreneurship in the context of contemporary socio-political processes. The research is based on the interpretation of classical and modern theoretical concepts that reveal the nature of entrepreneurial innovations and their role in social transformations. The theoretical and methodological foundation comprises an interdisciplinary synthesis of economic, sociological, and political science approaches, allowing to reveal the multidimensional nature of the studied phenomenon. Special attention is paid to the analysis of institutional theories that explain the mechanisms of interaction between entrepreneurial innovations and processes of institutional change. Based on the systematization of theoretical approaches, a conceptual model for studying the innovative function of entrepreneurship has been developed, which includes institutional, communicative, and integration levels of analysis. The proposed model reveals the mechanisms of entrepreneurial innovations' influence on the formation of new social practices and political institutions through structural, functional, normative, and communicative dimensions.

The study substantiates that in modern conditions, the innovative function of entrepreneurship extends beyond the purely economic sphere, becoming an important factor in socio-political transformations and institutional changes. The special role of entrepreneurial innovations in forming new mechanisms of social interaction and political communication has been identified, which becomes

particularly significant in the context of global challenges. The research results demonstrate that the effectiveness of implementing the innovative function of entrepreneurship largely depends on the institutional context and the ability of entrepreneurial structures to consider socio-political aspects of their activities. The proposed conceptual model creates a theoretical foundation for further empirical research on the role of entrepreneurial innovations in processes of social modernization and the development of mechanisms for their support and regulation.

Keywords: entrepreneurship, innovations, socio-political processes, institutional changes, political institutions, theoretical approaches, social transformations.

Introduction

The innovative function of entrepreneurship in the modern world acquires a fundamentally new significance in the context of global societal transformations. The rapid development of technologies, geopolitical conflicts, and economic crises create an environment where entrepreneurial innovations extend far beyond the economic sphere, directly influencing socio-political processes. The emergence of new forms of entrepreneurial activity in the context of digitalization and the rise of a post-industrial society transforms traditional mechanisms of social interaction and political communication.

Existing conceptual models for studying the innovative function of entrepreneurship do not fully account for its impact on political modernization and social transformation. The theoretical comprehension of these processes becomes particularly significant in the context of the growing role of entrepreneurial innovations in addressing contemporary civilizational challenges and shaping new mechanisms of socio-political modernization.

Degree of Scientific Development. The socio-philosophical and socio-political conceptualization of entrepreneurship has been explored in the works of numerous Ukrainian and foreign scholars. Among Ukrainian researchers, a significant contribution to understanding the role of entrepreneurship in societal development was made by V. Kremen [1], who considered entrepreneurial activity as a crucial driver of progress and an effective means of organizing not only economic but also social life in general. Issues of social responsibility and justice in entrepreneurial activity were thoroughly examined by A. Pryiatelchuk [2], who explored the specifics of the relationship between business and societal expectations. I. Kudria [3] enriched the understanding of entrepreneurship's role through the lens of its influence on the formation of civil society and democratic values.

In foreign scholarship, a fundamental contribution to the theoretical understanding of the innovative function of entrepreneurship was made by J.

Schumpeter [4], D. North [5], P. Drucker [6], among others, whose concepts laid the theoretical and methodological foundations for understanding entrepreneurship as a factor in socio-political transformations. However, despite the significant body of research in this field, theoretical approaches to analyzing the innovative function of entrepreneurship in the context of contemporary socio-political processes require further exploration.

Unresolved Issues Addressed in the Article. A significant body of research has been conducted on the phenomenon of entrepreneurship in the context of specific spheres of social life – economic, social, and political. Particular attention has been devoted to studying the role of entrepreneurial innovations in economic modernization and technological development. However, the relationship between the innovative function of entrepreneurship and institutional changes in contemporary society remains insufficiently explored. The role of entrepreneurial innovations in shaping new mechanisms of social interaction and political communication requires deeper theoretical consideration.

Research Objective and Tasks. The objective of this study is to systematize and analyze theoretical approaches to understanding the innovative function of entrepreneurship in the context of contemporary socio-political processes.

To achieve this objective, the following tasks must be addressed:

Conduct a comprehensive analysis of key theoretical concepts concerning the innovative nature of entrepreneurship and its role in societal transformations, particularly in the context of institutional changes;

Systematize and analyze theoretical approaches to understanding the mechanisms through which entrepreneurial innovations transform into drivers of socio-political modernization.

Research Methods

The methodological foundation of the study is based on an interdisciplinary synthesis of economic, sociological, and political science approaches. This enables an exploration of the multidimensional nature of the innovative function of entrepreneurship within socio-political processes. The analysis draws upon both classical and contemporary theoretical concepts that explain the relationship between entrepreneurial innovation and institutional change. Particular attention is given to institutional theories that examine the interaction between entrepreneurial innovations and processes of social modernization. The proposed conceptual model includes institutional, communicative, and integrative levels of analysis, which makes it possible to uncover the mechanisms through which entrepreneurship influences the formation of new social practices and political institutions via structural, functional, normative, and communicative dimensions.

Research results

In examining theoretical approaches to analyzing the innovative function of entrepreneurship in socio-political processes, it is essential to first define the key concepts and their interrelations.

According to J. Schumpeter, the innovative function of entrepreneurship is the ability of entrepreneurs to create new combinations of production factors, leading not only to economic but also to social transformations [7]. Innovations, in this context, are not merely technological advancements but encompass comprehensive changes in the organization of social interaction.

Political institutions, according to institutional theory, are formalized structures that ensure the exercise of political power and governance. They are characterized by the presence of specific rules, norms, and sanctions that regulate political behavior and interactions among political actors [8]. In contrast, political institutional arrangements represent informal, traditional mechanisms for regulating political relations, based on established customs and unwritten rules of political conduct [9].

Notably, in this study, theoretical approaches are understood as systems of conceptual models and analytical tools that explain the mechanisms by which entrepreneurial innovations influence socio-political processes. Of particular importance is the institutional approach, which considers entrepreneurship as a driver of institutional change [10].

Socio-political processes are defined as the sequential change in the state of society and its political system, occurring under the influence of internal and external factors [11]. In the context of the innovative function of entrepreneurship, modernization processes and the transformation of political institutions, as well as the formation of new mechanisms of social interaction and political communication, are of particular significance

An analysis of theoretical concepts regarding the innovative nature of entrepreneurship should begin with J. Schumpeter's fundamental research, as he was the first to systematically substantiate the role of entrepreneurial innovations in social transformations. In his work «The Theory of Economic Development,» he views the entrepreneur as an innovator whose activities extend beyond the purely economic sphere [7, pp. 74-75].

Building on this concept, D. North proposed examining the innovative function of entrepreneurship in the context of institutional changes. He argued that entrepreneurial innovations not only create new combinations of production factors but also transform the institutional structure of society [5]. In his interpretation, entrepreneurs serve as key agents of institutional change, as they are capable of identifying new opportunities and creating organizational structures for their realization. Consequently, entrepreneurial initiative forms the

foundation for the development of new institutional conditions that contribute not only to economic efficiency but also to social stability [5]

K. Polanyi significantly enriched the understanding of the relationship between entrepreneurial innovations and socio-political transformations. In his work «The Great Transformation,» he demonstrated that economic activity, including entrepreneurial innovations, is deeply embedded in social structures and political relations [11]. Particularly important is his conclusion that market mechanisms cannot function effectively without appropriate institutional support and social regulation.

Modern researchers, developing Polanyi's ideas, emphasize that the formation of new social institutions occurs through the complex interaction of various social groups and interests [12]. Moreover, the effectiveness of institutional innovations largely depends on the ability of entrepreneurial structures to consider the social context and integrate their activities in accordance with societal needs and interests.

Institutional theory places special emphasis on distinguishing between formal and informal institutions in the context of entrepreneurial innovations. Formal institutions include political and economic rules and organizations, whereas informal institutions encompass behavioral patterns, moral norms, and societal values [13]. This distinction is critically important for understanding the mechanisms through which entrepreneurial innovations influence social transformations.

An important contribution to the understanding of the innovative nature of entrepreneurship is the concept of S.M. Lipset, who expanded the theoretical framework by incorporating cultural and social factors [14]. He demonstrated that entrepreneurial innovations not only promote economic modernization but also create prerequisites for democratic transformations by fostering the development of the middle class and civil society.

R. Putnam, in his research on civic traditions, proposed a theoretical perspective on the role of entrepreneurial innovations in the development of social capital. He illustrated how entrepreneurial networks serve as a foundation for forming horizontal social connections [15, p. 18]. His key conclusion is that regions with well-developed entrepreneurial networks exhibit better governance and political adaptability.

In the context of globalization and digitalization, theoretical approaches to analyzing the innovative function of entrepreneurship have been enriched by an understanding of the networked nature of modern socio-economic relations. Entrepreneurial networks are viewed not only as economic structures but also as platforms for social interaction and political communication. In crisis situations,

they often become centers for coordinating civic activities, mobilizing resources to address local issues [10].

Further developing the analysis of theoretical concepts on the innovative nature of entrepreneurship, it is essential to consider the Marxist tradition, which reveals the dialectical nature of entrepreneurial activity. K. Marx, in his fundamental study of capitalist production, demonstrated that the innovative function of entrepreneurship is inextricably linked to the evolution of exchange forms and the development of socio-economic relations [9, p. 87]. His critical insight is that economic innovations emerge not as the realization of a priori ideas but as the result of the objective development of social relations.

E. Giddens' structuration theory offers another important perspective on analyzing the innovative function of entrepreneurship through the concept of the duality of social structure. According to him, entrepreneurs, as social actors, simultaneously reproduce and transform existing social structures through their innovative practices [16]. In this context, the reflexivity of social processes plays a crucial role, enabling entrepreneurs to consciously shape new models of social interaction.

A significant theoretical contribution is also found in P. Drucker's concept, which views entrepreneurship as systematic innovative activity with a strong potential for social transformation. In his view, entrepreneurial innovations are not the result of accidental «eureka» moments but stem from a deliberate process of analyzing opportunities and implementing them [6]. He particularly emphasizes that an entrepreneurial approach allows for innovative solutions to social problems even in conditions of limited resources.

Further development of theoretical understanding of the innovative function of entrepreneurship is associated with studies of social solidarity and integration. Particularly important in this context is the concept of E. Durkheim, who considered economic activity as a fundamental mechanism for the formation of organic solidarity in society [17]. His idea that the division of labor creates a system of interdependencies that integrates society allows for a deeper understanding of the social role of entrepreneurial innovations.

P. Sorokin's theory of social mobility enriches the understanding of the innovative function of entrepreneurship through the analysis of its role in the processes of social stratification. He showed that entrepreneurial activity is one of the most effective mechanisms of vertical social mobility, especially in periods of social transformations [18]. This function acquires particular importance in the context of overcoming crisis phenomena and preventing social conflicts

In the context of post-industrial development, an important contribution to the theoretical understanding of the innovative function of entrepreneurship was made by D. Bell, who considered entrepreneurial initiative as a key factor of

social innovation [19]. His concept is especially relevant for understanding the role of entrepreneurial innovation in the processes of political modernization and renewal of institutional practices.

The current stage of development of theoretical approaches to the analysis of the innovative function of entrepreneurship is characterized by increased attention to its role in the processes of socio-political modernization. A significant contribution to this understanding was made by R. Inglehart, showing how entrepreneurial activity contributes to the transition from materialistic to post-materialistic values [20]. His conclusion that the development of entrepreneurship stimulates the affirmation of the values of self-expression and civic activity is especially important.

V. Baumol's theoretical concept significantly enriches the understanding of the institutional aspects of the innovative function of entrepreneurship. He showed that the nature of entrepreneurial innovation largely depends on the institutional environment and the structure of incentives created by social institutions [21].

In the light of modern theoretical approaches, the innovative function of entrepreneurship appears as a complex socio-political phenomenon that ensures not only economic development, but also institutional transformations of society. In this case, the ability of entrepreneurial innovations to create new mechanisms of social integration and political communication is of particular importance, especially in conditions of systemic crises and transformations.

Conclusions and prospects for further research

The conducted study of theoretical approaches to the analysis of the innovative function of entrepreneurship in socio-political processes allows us to draw a number of important conclusions. First, the innovative function of entrepreneurship turns out to be much broader than purely economic boundaries, acting as an important mechanism of socio-political transformations. Second, the analysis of classical theoretical concepts demonstrates the evolution of understanding the role of entrepreneurial innovations from a factor of economic development to a key element of institutional changes and social modernization. Third, in modern conditions, the ability of entrepreneurial innovations to create new forms of social interaction and political communication is of particular importance.

Prospects for further research are associated with empirical verification of the proposed conceptual model and in-depth study of specific mechanisms of the influence of entrepreneurial innovations on socio-political processes in the context of global transformations. Also an important direction of future research is the analysis of the specifics of the implementation of the innovative

function of entrepreneurship in various socio-political contexts and institutional environments.

References

1. Kremen, V.H. (2010). Liudyna i osvita u vymirakh ekonomichnoi tsyvilizatsii [Man and education in the dimensions of economic civilization]. *Dzerkalo tyzhnia*, 40. (in Ukrainian)
2. Pryiatelchuk, A.O. (2012). Spetsyfika sotsialnoi spravedlyvosti i vidpovidalnosti u biznesi [Specifics of social justice and responsibility in business]. *Hileia*, 63(8), 400-405. (in Ukrainian)
3. Kudria, I. (2012). Rol relihiinoi etyky v ekonomichnii diialnosti (M. Veber) [The role of religious ethics in economic activity (M. Weber)]. *Hileia*, 63(8), 279-283. (in Ukrainian)
4. Schumpeter, J.A. (2008a). *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York: Harper Perennial Modern Classics.
5. Nort, D. (2000). Instytutsii, instytutsiina zmina ta funktsionuvannia ekonomiky [Institutions, Institutional Change and Economic Performance]. Kyiv: Osnovy. (in Ukrainian)
6. Drucker, P.F. (2015). *Innovation and Entrepreneurship: Practice and Principles*. New York: Routledge.
7. Schumpeter, J.A. (2008b). *The Theory of Economic Development: An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle*. New Brunswick: Transaction Publishers.
8. Karmazina, M., Shurbovana, O. (2006). «Instytut» ta «instytutsiia»: problema rozrznennia poniat [«Institute» and «institution»: the problem of distinguishing concepts]. *Politychnyi menedzhment*, 4, 10-19. (in Ukrainian)
9. Marks, K. (1933). *Kapital. Krytyka politychnoi ekonomii*. Tom pershyi. Knyha I: Protses produktsii kapitalu [Capital. A Critique of Political Economy. Volume One. Book I: The Process of Production of Capital]. Kharkiv: Partvydav «Proletar». (in Ukrainian)
10. Novy, A. (2020). The political trilemma of contemporary social-ecological transformation — lessons from Karl Polanyi's *The Great Transformation*. *Globalizations*, 17(1), 1-22.
11. Polanyi, K. (2001). *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*. Boston: Beacon Press.
12. Aulenbacher, B., Bärnthaler, R., Novy, A. (2019). Karl Polanyi, *The Great Transformation*, and Contemporary Capitalism. *Österreich Z Soziol*, 44, 105-113.

13. Davis, L.E., North, D.C., Smorodin, C. (1971). Institutional Change and American Economic Growth. Cambridge: Cambridge University Press.
14. Lipset, S.M. (1981). Political Man: The Social Bases of Politics. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
15. Putnam, R.D., Leonardi, R., Nanetti, R.Y. (1994). Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy. Princeton: Princeton University Press.
16. Giddens, A. (1984). The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration. Berkeley: University of California Press.
17. Durkheim, E. (2014). The Division of Labor in Society. Ed. by S. Lukes. New York: Free Press.
18. Sorokin, P. (1927). Social Mobility. New York: Harper & Brothers.
19. Bell, D. (1973). The Coming of Post-Industrial Society. New York: Basic Books.
20. Inglehart, R. (1997). Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies. Princeton: Princeton University Press.
21. Baumol, W.J. (1990). Entrepreneurship: Productive, unproductive, and destructive. Journal of Political Economy, 98(5), 893-921.

Список посилань

1. Кремень В. Г. Людина і освіта у вимірах економічної цивілізації. Дзеркало тижня. 2010. № 40.
2. Приятельчук А. О. Специфіка соціальної справедливості і відповідальності у бізнесі. Гілея. 2012. Вип. 63 (№ 8). С. 400-405.
3. Кудря І. Роль релігійної етики в економічній діяльності (М. Вебер). Гілея. 2012. Вип. 63 (№ 8). С. 279-283.
4. Schumpeter J.A. Capitalism, Socialism and Democracy. New York: Harper Perennial Modern Classics, 2008a. 431 p.
5. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. К.: Основи, 2000. 198 с.
6. Drucker P.F. Innovation and Entrepreneurship: Practice and Principles. New York: Routledge, 2015. 368 p.
7. Schumpeter J.A. The Theory of Economic Development: An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle. New Brunswick: Transaction Publishers, 2008b. 255 p.

8. Кармазіна М., Шурбована О. «Інститут» та «інституція»: проблема розрізнення понять. Політичний менеджмент. 2006. №4. С. 10-19.
9. Маркс К. Капітал. Критика політичної економії. Том перший. Книга I: Процес продукції капіталу. Харків: Партвидав «Пролетар», 1933. 880 с.
10. Novy A. The political trilemma of contemporary social-ecological transformation — lessons from Karl Polanyi's The Great Transformation. Globalizations. 2020. Vol. 17, No. 1. P. 1-22.
11. Polanyi K. The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time. Boston: Beacon Press, 2001. 317 p.
12. Aulenbacher B., Bärnthaler R., Novy A. Karl Polanyi, The Great Transformation, and Contemporary Capitalism. Österreich Z Soziol. 2019. Vol. 44. P. 105-113.
13. Davis L.E., North D.C., Smorodin C. Institutional Change and American Economic Growth. Cambridge: Cambridge University Press, 1971. 282 p.
14. Lipset S.M. Political Man: The Social Bases of Politics. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1981. 612 s.
15. Putnam R.D., Leonardi R., Nanetti R.Y. Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy. Princeton: Princeton University Press, 1994. 258 p.
16. Giddens A. The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration. Berkeley: University of California Press, 1984. 402 p.
17. Durkheim E. The Division of Labor in Society / Ed. by S. Lukes. New York: Free Press, 2014. 322 p.
18. Sorokin P. Social Mobility. New York: Harper & Brothers, 1927. 559 p.
19. Bell D. The Coming of Post-Industrial Society. New York: Basic Books, 1973. 507 p.
20. Inglehart R. Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies. Princeton: Princeton University Press, 1997. 453 p.
21. Baumol W.J. Entrepreneurship: Productive, unproductive, and destructive. Journal of Political Economy. 1990. 98(5). P. 893-921.

Сергій Павлович Каракай

Аспірант кафедри політології

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

(м. Київ, Україна)

<https://orcid.org/0009-0006-6162-3166>

email: sergii_karakay@ukr.net

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ ІННОВАЦІЙНОЇ ФУНКЦІЇ ПІДПРИЄМНИЦТВА В СОЦІАЛЬНО- ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ

Резюме

У статті здійснено комплексний аналіз теоретичних підходів до дослідження інноваційної функції підприємництва в контексті сучасних соціально-політичних процесів. Дослідження базується на інтерпретації класичних та сучасних концепцій, що розкривають природу підприємницьких інновацій та їх роль у суспільних трансформаціях. Теоретико-методологічною основою виступив міждисциплінарний синтез економічних, соціологічних та політологічних підходів, що дозволило розкрити багатовимірність досліджуваного феномену. Особливу увагу приділено аналізу теорій, які пояснюють взаємозв'язок між підприємницькими інноваціями та процесами інституційних змін. На основі систематизації теоретичних підходів розроблено концептуальну модель дослідження інноваційної функції підприємництва, яка включає інституційний, комунікативний та інтеграційний рівні аналізу. Запропонована модель розкриває механізми впливу підприємницьких інновацій на формування нових соціальних практик та політичних інститутів через структурний, функціональний, нормативний та комунікативний виміри.

Обґрунтовано, що в сучасних умовах інноваційна функція підприємництва виходить за межі суто економічної сфери, стаючи важливим чинником соціально-політичних трансформацій та інституційних змін. Виявлено особливу роль підприємницьких інновацій у формуванні нових механізмів соціальної взаємодії та політичної комунікації, що набуває особливого

значення в контексті глобальних викликів сучасності. *Результати дослідження* демонструють, що ефективність реалізації інноваційної функції підприємництва значною мірою залежить від інституційного контексту та здатності підприємницьких структур враховувати соціально-політичні аспекти своєї діяльності. Запропонована концептуальна модель створює теоретичне підґрунтя для подальших емпіричних досліджень ролі підприємницьких інновацій у процесах суспільної модернізації та розробки механізмів їх підтримки і регулювання.

Ключові слова: підприємництво, інновації, соціально-політичні процеси, інституційні зміни, політичні інститути, теоретичні підходи, суспільні трансформації.

Стаття надійшла до редакції 29.03.25

© Каракай С. П., 2025

Куліш Роман Юрійович

Аспірант кафедри політології

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)

<https://orcid.org/0000-0001-9858-956X>

e-mail: pan.roman.kulish@gmail.com

ВІД ІНТЕГРАЦІЇ ДО МОБІЛІЗАЦІЇ: ЕВОЛЮЦІЯ ПОПУЛІЗМУ В ПРЕЗИДЕНТСЬКИХ КАМПАНІЯХ УКРАЇНИ (1991-2004)

Резюме

У статті досліджено еволюцію популізму у передвиборчих програмах, використаних під президентських виборчих кампаній в Україні впродовж 1991 — 2004 років. Встановлено, що популізм у них стабільний за інтенсивністю, але мінливий за формою інструмент комунікації, що адаптується до політичного контексту кожного виборчого циклу. Визначено, що: у програмах 1991 року популізм використовується стихійно як інструмент суспільної інтеграції; 1994 року — демонструється зсув до параноїдальної мобілізації в умовах політичної нестабільності та невизначеності; 1999 року — популістські стратегії набувають чітко вираженого антагоністичного характеру; 2004 року — риторика пом'якшується, наближаючись до технократичного стилю.

Продemonстровано, що трансформація та розвиток популізму тісно пов'язані з еволюцією інституту президентства в Україні, який, внаслідок радянської політичної спадщини, залишився сакральним символом єдності та надії. Доведено, що популізм, не лише віддзеркалював очікування електорату, а й виконував функцію адаптації кандидатів до пострадянського уявлення про владу як персоналізовану, всесильну та відокремлену від інституційної політики.

Ключові слова: популізм, політична комунікація, виборчі кампанії, передвиборчі програми, Україна, президентські вибори, інституціоналізація влади

Вступ

Популістська риторика ґрунтується на уявленні про «народ» як єдиного, однорідного та морально бездоганного актора політичного процесу [1-3]. Ця супергрупа подається як носій єдиної «загальної волі», інтереси якої в межах заяви виглядають узгодженими, але за спроби конкретної артикуляції неминуче виявляють взаємосуперечності [4-5]. Попри цю концептуальну крихкість, популістські наративи активно транслюються через політичну комунікацію, однією з форм якої є передвиборчі програми.

У контексті української політики популізм постає не тимчасовим трендом, а стійкою рисою політичної комунікації. Водночас бракує осмисленої стратегії реагування на нього. Парадоксально, але найчастіше заклики до боротьби з популізмом лунають саме з вуст його представників. За таких умов для формування стратегій співіснування або протидії популізму слід передусім з'ясувати, як він закріплюється в публічному дискурсі та якими типами повідомлень легітимізується.

Адже саме політична комунікація є первинним полем, на якому популізм трансформується з абстрактної ідеї на конкретну мовну форму. Встановити його динаміку можливо шляхом аналізу етапів розвитку риторичних практик, у яких він набуває вияву. У цьому сенсі передвиборчі програми є надзвичайно продуктивним матеріалом: вони зафіксовані, публічно доступні, охоплюють широкий спектр соціально-політичних питань і призначені для одночасного звернення до всього електорату. У випадку України особливу аналітичну цінність мають програми кандидатів у Президенти, адже інститут президентства, з огляду на інерцію радянської політичної культури та надзвичайно широкі повноваження глави держави, посідає домінантне місце в національній уяві про владу [6, с. 173].

Дослідження зосереджується на аналізі президентських передвиборчих програм у період 1991 — 2004 років, оскільки саме цей етап є ключовим для формування української політичної комунікації після здобуття незалежності в умовах інституційної нестабільності.

Методи дослідження

Методологічна рамка дослідження побудована на трикомпонентному підході — кількісному контент-аналізі історичному методі та дискурс-аналізі, що поєднує кількісну верифікацію, якісну інтерпретацію та загальну оцінку інтенсивності популістських практик у передвиборчих програмах кандидатів у Президенти України (1991 — 2004), які набрали понад 10% голосів у першому турі.

Для кількісного аналізу виокремлено дві основні ознаки популізму: Лексеми, що позначають супергрупу (напр., «народ», «українці», «країна» як метонімія, тощо); Заклики до передачі політичних повноважень цій

супергрупі, насамперед через прямі інструменти демократії (референдуми, петиції, народне вето, ініціативи тощо). Історичний метод застосовано для реконструкції політичного контексту кожного електорального циклу. Він дозволив інтерпретувати, чому саме ті чи інші популістські елементи з'являлись у програмах кандидатів та як вони відповідали на запити суспільства. Дискурс-аналіз використовувався, щоб встановити, як популістські елементи функціонують у риториці: яку роль відіграють у побудові меседжу, як формують опозиції та яке місце займають у комунікативній стратегії кандидата.

Результати дослідження

1991 рік. У межах проаналізованого періоду найбільш низький рівень популістської насиченості зафіксовано в передвиборчих програмах кандидатів 1991 року — Леоніда Кравчука та В'ячеслава Чорновола. У 9 з 10 випадків згадки про супергрупу мають радше риторичний, ніж політичний характер, виконуючи функцію емоційного апелятиву. При цьому повністю відсутні заклики до делегування громадянам політичних повноважень або передачі їм інструментів прямої демократії — ключової ознаки популізму у вужчому сенсі.

Апеляція до «народу» в цих програмах радше виконує функцію символічного призначення виборця, ніж відображає адресне звернення до конкретної соціальної групи. Звернення до, наприклад, селянського походження українців, вказують на загальну націотворчу риторику, властиву періоду здобуття незалежності, а не на популізм у функціональному сенсі.

Це пояснюється винятковими умовами, у яких формувалися ці документи. По-перше, президентська кампанія 1991 року стала першим в історії незалежної України змаганням за пост глави держави, у той час як сам державний апарат перебував у процесі глибокої трансформації. Політична комунікація ще не була диференційована за типами — передвиборча програма, як специфічний жанр із притаманною йому прагматикою впливу, лише починала формуватися [7, с. 68].

По-друге, законодавчі засади президентської влади залишалися розмитими: станом на 1 грудня 1991 року (день голосування) інститут Президента України було врегульовано лише загальними положеннями Закону «Про Президента України» від 5 липня 1991 року та чинною тоді Конституцією УРСР із відповідними змінами. У зв'язку з цим кандидати не оперували чітко визначеним спектром повноважень, що унеможливлювало апеляцію до делегування їх «народу» як політичній субстанції.

По-третє, у політичному дискурсі на той момент ще не склалася усталена традиція персоніфікованої відповідальності політиків перед виборцем. Елементи політичного маркетингу були майже відсутні; не існувало

ані сталої традиції цільових звернень до конкретних соціальних сегментів, ані гнучкого інструментарію для виявлення суспільних запитів.

Крім того, економічна структура українського суспільства у 1991 році ще не зазнала остаточного переходу до ринкових відносин. Соціальна стратифікація за матеріальними критеріями залишалася недостатньо оформленою, а отже й поляризація суспільства за цими ознаками — мало-вираженою. Відповідно, ключовим запитом суспільства було не вирішення побутових чи економічних проблем, а створення та інституціоналізація держави, що й домінує в риторичі програм 1991 року.

Таким чином, поодинокі звернення до супергрупи в програмах Кравчука та Чорновола не можуть розглядатися як прояви популізму у значенні, закладеному в цьому дослідженні. Йдеться не про свідому стратегію мобілізації через уніфікований образ «народу», а про консенсусне наративне конструювання української політичної суб'єктності — зумовлене відсутністю чіткої диференціації електорату та недорозвиненістю політичного маркетингу.

1994 рік. Позачергові президентські вибори 1994 року стали першими в історії незалежної України, що відбулися на тлі глибокої політичної та економічної кризи. У цьому контексті популістський дискурс, хоча й залишається обмеженим у кількісному вимірі, набуває нових смислових відтінків. Якщо у 1991 році політичні програми зосереджувалися на самій ідеї державотворення, то в 1994 році риторика вже структурується навколо збереження суверенітету, подолання катастрофічних наслідків управлінської неефективності, а також довіри до спроможності нової політичної сили відновити порядок.

У програмі Леоніда Кучми, який переміг у другому турі голосування, переважає раціоналізована державницька риторика з акцентом на необхідності розбудови інституцій, утвердження верховенства права та стимулювання економічного зростання. Звернення до супергрупи зустрічається лише один раз — кількісно це співвідноситься з рівнем 1991 року. Подібно до попередніх кампаній, відсутні будь-які прямі заклики до делегування політичних повноважень громадянам чи запровадження механізмів прямої демократії. Водночас, у програмі відчутна інтонація загальнонаціональної тривоги — своєрідна параноя щодо можливого розпаду державності.

Популізм не проявляється у класичному вигляді конфронтації між «народом» і «елітою», але елементи опозиційності щодо чинної державної верхівки присутні у формі критики бездіяльності та безвідповідальності уряду. Програма Кучми демонструє еволюцію популістського інструментарію: якщо у 1991 році кандидати окреслювали виклики, то у 1994-му претендент заявляє про власну здатність їх подолати. Всеохопний стиль викладу зберігається, однак змінюється його природа: замість опису

майбутнього — вже пропонується план дій. Це відображає зміну суспільного запиту: суспільство, поляризоване економічною нестабільністю, страйками та гіперінфляцією, потребувало від кандидата на посаду Президента не лише візії, а гарантії стабілізації.

Програма Кучми також вказує на інституційний злам у сприйнятті влади: наявність суб'єкта, здатного виступати центром рішень. І хоча у 1994 році конституційна рамка президентської влади залишалася нечіткою, вже у другій половині 1996 року ситуація змінилася радикально: Верховна Рада ухвалила Конституцію України, яка формалізувала повноваження глави держави. Це мало двоякий наслідок. З одного боку, Конституція встановила юридичні підстави для реалізації передвиборчих обіцянок. Президент отримав змогу ініціювати призначення прем'єр-міністра, затверджувати склад уряду (за поданням прем'єра) та навіть скасовувати урядові акти. Таким чином, він фактично здобув значний вплив на виконавчу гілку влади. З іншого боку, саме завдяки цим повноваженням президентська посада стала точкою акумуляції не лише очікувань, але й звинувачень — відтепер кожна невдача уряду могла бути інтерпретована як провал президента [8, с. 50].

Отже, кампанія 1994 року знаменувала перехід від декларативного націєтворчого популізму до інструментального державницького популізму з елементами політичної відповідальності. Водночас вона виявила обмеженість тодішньої популістської риторики в умовах структурного переформування влади та соціального запиту на порядок, а не участь.

1999 рік. На президентських виборах 1999 року Леонід Кучма вдруге балотувався на пост глави держави, вже як чинний Президент України. Його передвиборча риторика істотно відрізняється від наративів головних опонентів — Петра Симоненка, Олександра Мороза та Наталії Вітренко. Кампанія Кучми позначена значно менш вираженим антагонізмом і загалом демонструє відхід від класичних популістських кліше, зокрема — від надмірної персоніфікації образу «ворожої еліти» та гіперболізованого протиставлення «народу» і «влади».

У своїй програмі Кучма лише побіжно звертається до супергрупи — тричі, що дещо більше, ніж у 1994 році (одне звернення), однак він повністю уникає ідеї делегування політичних повноважень цій супергрупі або апеляцій до прямої народної участі у вирішенні системних проблем. Замість цього, кандидат послуговується риторикою політичної спадкоємності та стабільності: програма фокусується на продовженні обраного курсу, зокрема в напрямках економічного розвитку, підтримки освіти та державного управління. Ретроспективна частина програми виконує подвійну функцію — легітимації кандидата через апеляцію до успішного досвіду та закріплення його як центру політичної відповідальності. Зокрема,

Кучма звертається до історичної пам'яті виборців, відтворюючи атмосферу колапсу початку 1990-х років: «Згадаймо початок 90-х років: важкі часи гіперінфляції, катастрофічне падіння виробництва, небачене знецінення трудових доходів і грошових заощаджень. Країна жила тривожним передчуттям економічного розвалу і громадянських заворушень, втрати державного суверенітету. У 1994 році ви підтримали мою програму відвернення національної катастрофи»[9]. Це апелювання до страху, однак воно не має конфронтаційної спрямованості — страх використовується як аргумент на користь стабільності, а не як інструмент мобілізації проти «іншого». Таким чином, перед нами своєрідний «попстпопулізм стабілізації», у якому образ народу не конструюється як об'єкт боротьби, а лише як носій раціонального вибору на користь продовження курсу.

На противагу цьому, передвиборчі програми головних опозиційних кандидатів — Петра Симоненка, Олександра Мороза та Наталії Вітренко — є зразком класичного попудізму з чіткою антагоністичною структурою: супергрупа (особлення народу) протиставляється не просто неефективній еліті, а ворожій, паразитичній і корумпованій владі, яка діє в інтересах зовнішніх або внутрішніх «інших». Петро Симоненко дев'ять разів звертається до супергрупи, при цьому один раз прямо називає її «трудоим народом». Цей лінгвістичний вибір не лише підкреслює класовий підхід, але й посилює протиставлення з «ною буржуазією» та «продажним чиновництвом». Президент і його команда фігурують у програмі як активна загроза для народу: «П'ятирічне володарювання нинішнього Президента України переконливо показало всю облуду та згубність курсу так званих «радикальних ринкових реформ». Інакше й бути не могло. Адже проводиться цей курс не в інтересах трудового народу, а заради збагачення нової буржуазії, продажного чиновництва, зарубіжних фінансових олігархів»[9, с. 202].

Аналогічну риторику демонструє Олександр Мороз, шість разів звертаючись до супергрупи. Його послання має характер не просто критики, а звинувачення у фізичному знищенні народу, що переводить попудістське протиставлення у площину екзистенційної загрози: «За час правління нинішнього Президента Україна втратила майже все. Миритися з руйнацією своєї Батьківщини, фізичним знищенням мільйонів громадян — аморально»[9, с. 182]. Цей тип риторики тяжіє до катастрофізму й морального максималізму — ще однієї характерної риси попудізму, що націлена на мобілізацію за принципом «з нами — життя, без нас — смерть».

Наталія Вітренко, хоча й не атакує Кучму напряду з тією ж інтенсивністю, переносить акцент на зовнішньополітичний вимір. У її баченні причиною деструктивних процесів в Україні виступають не дії конкретного лідера, а впливи міжнародних структур, передусім МВФ. Програма

пронизана антиглобалістською риторикою, що також є варіацією популізму: «Народ України повністю відчув на собі наслідки реформ, що здійснюються за рецептами Міжнародного валютного фонду. На наших очах зруйновані заводи і вивезена худоба, розкрадені виробничі ресурси і перетворені на суцільні базари міста...»[9, с. 144]. До супергрупи Вітренко звертається чотири рази, при цьому один раз прямо згадує делегування повноважень — виборність суддів. Це єдиний випадок серед провідних кандидатів 1999 року, коли пропонується інституціоналізувати участь супергрупи в політичному процесі, хоча й у вузькому контексті судової реформи.

Загалом, вибори 1999 року демонструють посилення популістського антагонізму в опозиційних програмах та перехід чинного Президента до риторики інституційного спадкоємства і державницького консерватизму. Це вказує не лише на зміни у стилі політичної комунікації, а й на трансформацію очікувань електорату: стабільність протиставляється обуренню, інституціоналізм — деструктивній критиці, а «відповідальний лідер» — «справжньому виразнику народу».

Напередодні президентської виборчої кампанії 2004 року внутрішньополітичний та геополітичний контекст України характеризувався наявністю низки глибоких кризових процесів. У 2001 році внаслідок оприлюднення обставин убивства журналіста Георгія Гонгадзе в країні розгорнулася масштабна кампанія громадянського спротиву — «Україна без Кучми», що ознаменувала серйозну кризу легітимності виконавчої влади. У 2003 році виникла реальна загроза військового конфлікту з Російською Федерацією внаслідок спроби зведення дамби з території Краснодарського краю до українського острова Тузла — намагання, що порушувало визнані двосторонні домовленості щодо державного кордону. Втім, незважаючи на ці ескалаційні епізоди, передвиборчі програми провідних кандидатів у Президенти не містили прямих звинувачень на адресу чинної державної еліти, а також не апелювали до параноїдального мислення чи риторики «зради».

Цей стриманий дискурс пояснюється не лише політичною конфігурацією перегонів, але й особистостями головних претендентів на посаду — Віктора Ющенка та Віктора Януковича. Обидва мали досвід керівництва урядом і таким чином фактично були частиною тієї ж політичної системи, яку могли б публічно критикувати, що робило потенційний антагонізм до державної еліти самозаперечливим. Крім того, на час кампанії президентська інституція все ще володіла широкими повноваженнями (зміни до Конституції України, що обмежували повноваження Президента, набули чинності лише у 2006 році), тому програми залишалися універсальними за змістом, охоплюючи майже всі сфери державного управління. Соціально-економічна ситуація також не сприяла мобілізації на ґрунті

протестного популізму: у 2004 році в Україні було зафіксовано рекордне за роки незалежності зростання ВВП — на рівні 12%. У цьому контексті професійне походження обох кандидатів та сприятливі макроекономічні показники фактично звузили для них поле легітимної популістської маневреності, обмеживши можливості звернення до супергрупи як до електорального рятівного образу.

Проте певні відтінки популізму у програмах усе ж таки присутні, хоча і в поміркованій, технократичній або психоаналітичній формі. Віктор Ющенко, позиціонуючи себе передусім як фахівця з економіки, вдається до риторики технократичного популізму — апеляції до професійної компетентності як джерела політичної легітимності. У програмі він акцентує на власних досягненнях на посаді прем'єр-міністра, зокрема, ліквідації бартерних схем у розрахунках між підприємствами та усуненні заборгованостей із виплат заробітної плати. Звернення до супергрупи в нього з'являється лише один раз, у контексті переліку суспільних хвороб, викликаних неправильною політикою: «Приниження людської гідності. Бідність і безробіття. Розкрадання державної власності і державного бюджету. Репресивні податки, що не дають підприємствам працювати, а людям — отримувати гідну зарплату. Зловживання владою. Обмеження прав і свобод простих громадян. Масова корупція і хабарництво, на чому тримається нинішня влада» [10, с. 369].

Натомість Віктор Янукович уникає акцентування на власному статусі в державній еліті або демонстрації технократичної компетентності, демонструє схильність до психоаналітичного популізму — спроби створити позитивний, майже ідеалізований образ супергрупи. У його програмі «народ» постає як героїчний суб'єкт із високим моральним капіталом: «Волелюбний, сильний духом, працьовитий народ України на шляху незалежності та демократії подолав гостру системну кризу, досяг високих темпів економічного зростання і здійснює найскладніші соціальні та політичні перетворення. Україна визнана міжнародною спільнотою» [10, с. 377]. Програма Януковича також пронизана лексемами колективної дії — численними зверненнями у першій особі множини, які апелюють до отождолення виборця з кандидатом через спільну участь у досягненні цілей. Однак, як і в Ющенка, звернення до супергрупи носить одиничний характер і не супроводжується закликами до делегування повноважень чи революційного оновлення політичної системи.

Висновки

У період між 1991 та 2004 роками популізм в українській політичній комунікації пройшов шлях від інтуїтивного засобу інтеграції до інструменту персоналізованої мобілізації виборця. У програмах 1991 року популізм зводився до абстрактних звернень до народу, що слугували легітимацією

нової політичної реальності. У 1994 році він набув параноїдального забарвлення, відображаючи суспільну невизначеність і страх перед внутрішніми та зовнішніми загрозами. У 1999 році популістська риторика стала структурованішою: вона базувалася на чітких антагонізмах і дихотоміях, спрямованих на демобілізацію опонентів та збереження статус-кво. Кампанія 2004 року демонструє технократизацію популізму — поєднання апеляції до народу з риторикою ефективного управління.

При цьому інтенсивність використання популістських елементів у передвиборчих програмах залишалась стабільною. Зміни відбувалися переважно на рівні форми, тону та способу артикуляції народності. Така динаміка свідчить не про зникнення популізму, а про його адаптацію до нових запитів і викликів.

Ключову роль у цій трансформації відіграє інститут президентства, що в українському контексті зберігає сакралізовану природу, успадковану від радянської політичної культури. Президент продовжує сприйматися як втілення державності, джерело рішень і гарантія справедливості, що зумовлює персоналізацію політичної комунікації та сприятливе середовище для популізму як риторичної стратегії.

Список посилань

1. Laclau E. On populist reason. London: Verso. 2005. 288 p.
2. Taggart P. Populism. Buckingham: Open University Press. 2000. 128 p.
3. Mudde C. The populist zeitgeist. Government and Opposition. 2004. 39(4). P. 541-563. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1477-7053.2004.00135.x>.
4. Canovan M. Trust the people! Populism and the two faces of democracy. Political Studies. 1999. 47(1). P. 2-16. DOI: <https://doi.org/10.1111/1467-9248.00184>.
5. Rosanvallon P. The demands of liberty: Civil society in France since the Revolution. Translated by A. Goldhammer. Cambridge: Harvard University Press, 2007. 354 p.
6. Ukrainians: Unexpected Nation. Yale University Press. 2015. 416 p.
7. Kuzio T. Ukraine: State and nation building. London: Routledge. 1998. 313 p.
8. D'Anieri P. Understanding Ukrainian politics: Power, politics and institutional design. Armonk, N.Y.: M.E. Sharpe. 2007. 297 p.
9. Вибори Президента України 1999: Інформаційно-аналітичне видання / за ред. М. М. Рябець. Київ: Центральна виборча комісія. 1999. 396 с.

10. Вибори Президента України 2004 року. Електоральна статистика: Інформаційно-аналітичне видання / гол. ред. Я. В. Давидович, заст. гол. ред. М. І. Ставнійчук, М. І. Мельник та ін. Київ: Центральна виборча комісія. 2005. 600 с.

References

1. Laclau, E. (2005). On populist reason. Verso, 288 p.
2. Taggart, P. (2000). Populism. Open University Press, 128 p.
3. Mudde, C. (2004). The populist zeitgeist. *Government and Opposition*, 39(4), 541 – 563. <https://doi.org/10.1111/j.1477-7053.2004.00135.x>
4. Canovan, M. (1999). Trust the people! Populism and the two faces of democracy. *Political Studies*, 47(1), 2 – 16. <https://doi.org/10.1111/1467-9248.00184>
5. Rosanvallon, P. (2007). The demands of liberty: Civil society in France since the Revolution (A. Goldhammer, Trans.). Harvard University Press, 354 p.
6. Ukrainians: Unexpected Nation. (2015). Yale University Press, 453 p.
7. Kuzio, T. (1998). Ukraine: State and nation building. Routledge, 313 p.
8. D'Anieri, P. (2007). Understanding Ukrainian politics: Power, politics and institutional design. M.E. Sharpe, 297 p.
9. Riaets, M. M. (Ed.). (1999). Presidential elections of Ukraine 1999: Information and analytical publication. Central Election Commission, 396 p [in Ukrainian].
10. Davydivych, Y. V. (Chief Ed.), Stavniichuk, M. I., & Melnyk, M. I. (Eds.). (2005). Presidential elections of Ukraine 2004: Electoral statistics: Information and analytical publication. Central Election Commission, 600 p [in Ukrainian].

Roman Kulish

PhD student in the Department of Political Science

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

<https://orcid.org/0000-0001-9858-956X>

e-mail: pan.roman.kulish@gmail.com

FROM INTEGRATION TO MOBILISATION: THE EVOLUTION OF POPULISM IN THE PRESIDENTIAL CAMPAIGNS OF UKRAINE (1991-2004)

Abstract

The article examines the evolution of populism in the electoral platforms used during presidential election campaigns in Ukraine between 1991 and 2004. It finds that populism remained consistent in intensity but varied in form, serving as a flexible tool of communication that adapted to the political context of each electoral cycle. The analysis shows that: in 1991, populism was employed spontaneously as a means of social integration; in 1994, it shifted towards paranoid mobilisation amid political instability and uncertainty; in 1999, populist strategies took on a distinctly antagonistic tone; and by 2004, the rhetoric had softened, approaching a technocratic style.

The study demonstrates that the transformation and development of populism were closely linked to the evolution of the presidency in Ukraine, which, due to its Soviet political legacy, remained a sacralised symbol of unity and hope. It argues that populism not only reflected the electorate's expectations but also served as a mechanism for adapting candidates to the post-Soviet notion of power as personalised, omnipotent, and detached from institutional politics.

Keywords: populism, political communication, election campaigns, election programs, Ukraine, presidential elections, institutionalisation of power.

Стаття надійшла до редакції 02.04.25

© Куліш Р. Ю., 2025

Чорноус Анна Володимирівна

Кандидат політичних наук, науковий співробітник

Сектору суспільних наук Науково-організаційного відділу

Президії Національної академії наук України

<https://orcid.org/0009-0003-3186-5074>

e-mail: chornous.vifp@gmail.com

ПОЛІТИЧНИЙ МІФ ЯК ІНСТРУМЕНТ ВИБОРЧИХ КОМПАНІЙ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ТРАНСФОРМАЦІЯ ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Резюме

У статті розглядається роль політичного міфу в умовах воєнного стану України та його вплив на трансформацію електоральної свідомості. Метою дослідження є аналіз політичного міфу як інструменту виборчих кампаній у період збройного конфлікту, коли міфологеми, пов'язані з героїзмом, захистом та національною єдністю, набувають особливої сили. Політичний міф не лише мобілізує електорат, а й впливає на формування нових ідентичностей, легітимізує владу та змінює механізми політичної поведінки громадян. Підкреслюється, що в умовах війни виборчі кампанії все більше набувають рис сакрального ритуалу, в якому емоційна складова та символи національної єдності заміщають раціональні ідеї та програми. Політичний міф відіграє важливу роль у стабілізації суспільства, знижуючи рівень тривожності та допомагаючи формувати нову систему політичних ідентичностей. Вагомим є акцент на нових героях — волонтерах, медиках, лідерах громад, які стали основою нової політичної реальності в умовах воєнного часу. У дослідженні зазначено, що політичний міф у цей період не лише визначає виборчі настрої, але й здатний створювати нові соціальні структури та ролі у політичному процесі, що підвищує значення локальних ініціатив та лідерів. В той же час особливого значення набуває необхідність обережного використання політичного міфу для підвищення рівня політичного плюралізму та уникнення розвитку авторитарних практик.

Ключові слова: політичні міфи, електоральна поведінка, воєнний стан, політична свідомість, пропаганда, національна ідентичність, громадянське суспільство.

Вступ

В умовах воєнного стану в Україні політичний міф набуває особливої актуальності як інструмент впливу на електоральну свідомість. Виборчі кампанії, що проводяться в умовах збройного конфлікту, характеризуються посиленням символічної політики, де міфологеми «героя», «захисника», «зовнішнього ворога» стають ключовими елементами політичної комунікації. Ці міфи не лише мобілізують електорат, але й формують нові ідентичності, легітимізують владу та впливають на політичну поведінку громадян. У цьому контексті дослідження політичного міфу як інструменту виборчих кампаній є вкрай необхідним для розуміння трансформацій електоральної свідомості українського суспільства.

Метою дослідження є аналіз політичного міфу як інструменту виборчих кампаній в умовах воєнного стану та дослідження його впливу на трансформацію електоральної свідомості українського суспільства.

Методи дослідження

Аналіз політичного міфу як інструменту виборчих кампаній в умовах воєнного стану передбачає комплексне застосування різних наукових підходів і методів, таких як контент-аналіз, системний та порівняльний методи. Так, метод контент-аналізу був використаний для вивчення політичних меседжів, візуальних символів та наративів, присутніх у виборчій комунікації, соціальних мережах та офіційних заявах політиків під час воєнного стану. За допомогою системного методу сучасний політичний міф було проаналізовано як важливий інструмент виборчих кампаній в умовах воєнного стану. Порівняльний метод використано для зіставлення електоральної поведінки та дискурсивних стратегій до початку повномасштабної війни та в її умовах.

Таке поєднання методів забезпечило глибоке розуміння трансформацій, що відбуваються у сфері політичної комунікації та електоральної поведінки під впливом сучасних викликів, які постали перед українським суспільством у період війни.

Результати дослідження

Проблематика політичного міфу як інструменту виборчих кампаній активно досліджується сучасними українськими науковцями. О. Максимчук і С. Бондар [1] підкреслюють роль медіа у поширенні політичних міфів під час криз. О. Барчан [2] аналізує активізацію міфів у період війни та їх вплив на колективну свідомість. Дослідники також звертають

увагу на роль політичної міфології у формуванні ідентичності та електоральної поведінки в умовах воєнного стану.

Політичний міф як інструмент виборчої кампанії є не лише елементом комунікаційної стратегії, а механізмом, що дозволяє структурувати суспільну реальність, легітимізувати політичні дії та мобілізувати електорат навколо символічних фігур, подій чи ідей. В українському контексті політичні міфи завжди відігравали особливу роль — у періоди нестабільності, соціальних потрясінь чи загроз національній ідентичності їхній вплив посилювався в рази [2, с. 129].

До початку повномасштабної війни політичні кампанії в Україні тяжіли до використання переважно прагматичних меседжів — реформ, антикорупції, стабілізації економіки. Електоральні настрої будувалися здебільшого на очікуванні покращення життєвого рівня, а отже, й образи політиків формувалися в межах «менеджерського» чи «реформаторського» міфу. Політики прагнули постати як ефективні адміністратори, сильні організатори, здатні «навести лад». У той самий час використовувалися й типові для перехідних суспільств образи: «борець із системою», «людина з народу», «нове обличчя» — тобто політичні міфи, які апелюють до недовіри до влади як явища.

З початком війни парадигма електоральної комунікації докорінно змінилася. Місце раціонального обговорення проблем поступово зайняла сакралізована, символічна, емоційно заряджена риторика. У таких умовах політичний міф став універсальним інструментом, який допомагає суспільству осмислити нову реальність, знайти в ній сенс і орієнтири. Особливо це помітно у процесі формування образів політичних лідерів [3]. Вищевказане дає підстави стверджувати, що у період загрози існуванню держави лідер перестає бути лише політиком — він стає героєм, воїном, символом нації.

Війна кардинально змінила запити електорату. На перший план вийшла потреба в безпеці, захисті, національній гідності. Виборець шукає не стільки програму реформ, скільки внутрішню впевненість у тому, що його держава вистійть. Цей запит автоматично породжує нову хвилю політичних міфів: про незламність нації, єдність народу, героїзм армії, святую місію боротьби. Виборчі кампанії у таких умовах — це вже не змагання ідей, а боротьба за уособлення національної стійкості, віри та надії [1, с. 52].

Окрім лідерських фігур, особливої ваги набули й колективні міфи — наприклад, уявлення про народ як єдину силу, що бореться проти зла. Формується чітка дихотомія: «ми» проти «них», «добро» проти «зла». Це умовне спрощення реальності шляхом розподілу: це «+», а інше — «-» дає призводить до можливості виокремлення власного електорату, що, в свою чергу, дозволяє швидко мобілізувати виборців, особливо в

умовах, коли час на прийняття рішень обмежений, а суспільство емоційно виснажене.

Політичний міф у воєнний період не лише виконує мобілізаційну функцію, але й стабілізаційну. У ситуації, коли держава живе в умовах воєнного стану, обмежень, втрат, евакуацій, необхідно зберігати внутрішню стійкість. Саме тут у гру *вступає* міф: він створює уявлення про те, що все має сенс, що боротьба не марна, що за втратами стоїть велика мета — перемога, свобода, майбутнє для дітей [1, с. 54]. В цих умовах слід очікувати, що політичні кампанії активніше апелюватимуть до емоційних тем — захисту родини, героїзму загиблих, відновлення правди, боротьби з корупцією та демонстрації минулих заслуг лідерів.

Соціальні мережі, телебачення, офіційні канали комунікації активно підтримують цей міфологізований дискурс. Ключові події війни миттєво перетворюються на символи — наприклад, героїчна оборона Маріуполя, подвиги військових, патріотичні виступи у міжнародних інституціях. Такі образи не лише інформують — вони цементують колективну свідомість, формують нову електоральну ідентичність, де громадянин — це не лише споживач державних послуг, а учасник великої історичної місії.

Окремим напрямом трансформації політичного міфу є поява нового типу героїв — волонтерів, медиків, донорів, педагогів, які стали частиною фронту всередині країни. Це сприяє розширенню політичного уявлення про участь у виборах: тепер виборець голосує не лише як споживач політичної програми, а як частина громадянської армії. Політики, які будують свою кампанію на такому підході, мають значно вищі шанси на успіх [4].

Однак, разом із позитивною мобілізацією, політичний міф у воєнний час несе й ризики: надмірна сакралізація лідерів, придушення критичного мислення, зростання нетерпимості до іншої думки, маніпуляції страхом. Коли політична боротьба зводиться до боротьби символів, зникає простір для дискусії, альтернатив, аналітики. Це створює передумови для зміцнення авторитарних практик, навіть у демократичному контексті.

Виборчі кампанії в умовах воєнного стану, таким чином, втрачають традиційну логіку демократичного змагання і дедалі більше нагадують сакральний ритуал — акт підтвердження віри у лідера, ідею, спільне майбутнє. Це змінює як формати кампаній (менше дебатів — більше емоційних звернень), так і роль виборця (менше аналізу — більше солідарності) [4].

Таким чином, є підстави стверджувати, що політичний міф став центральним нервом електоральної свідомості воєнного часу. Він виступає як канал комунікації, інструмент легітимації, джерело національного духу. Його сила — не тільки у здатності об'єднати, пояснити, підняти, але й у потенційному ризику перетворення виборчої демократії на емоційну

одностайність без альтернативи. Саме тому ключовим завданням сучасного суспільства є баланс: використання політичного міфу як ресурсу мобілізації, але не як засобу знищення політичного плюралізму.

За результатами опитування Київського міжнародного інституту соціології (КМІС), проведеного у грудні 2023 року, 94% громадян України вважають, що перемога у війні є головним державним пріоритетом, і лише 4% вважають, що слід зосередитись на внутрішніх соціально-економічних питаннях [5]. Цей показник яскраво демонструє домінування національно-мобілізаційного наративу в масовій свідомості. Відповідно, є досить підстав вважати, що виборчі кампанії, які ґрунтуватимуться на тематиці перемоги, стійкості, жертвності, мають значно вищий потенціал для залучення електорату.

Крім того, згідно з дослідженням соціологічної групи «Рейтинг», проведеним у листопаді 2023 року, 87% опитаних позитивно оцінювали діяльність Збройних сил України, і 81% — Президента України, при тому що підтримка парламенту або уряду коливається у межах 40 — 50% [6]. Це свідчить про сакралізацію окремих політичних і державних інституцій, що стали символами боротьби, та посилення ролі персоналізованого політичного міфу — міфу про «лідера-воїна», «національного захисника», що стає важливим фактором у майбутній виборчій боротьбі.

Особливої уваги заслуговує зміна у віковій структурі електоральної активності. Згідно з даними Центру Разумкова [7], найвищий рівень політичної мобілізації спостерігається серед вікової групи 30-49 років (76%), що пов'язано з активною участю цього покоління у волонтерському русі, територіальній обороні, інформаційній протидії. Молодь (18-29 років) демонструє нижчі показники політичної активності (53%), натомість має високий рівень довіри до соціальних мереж як основного джерела політичної інформації — понад 67% назвали їх своїм головним каналом отримання новин.

Ці дані мають важливе значення для розуміння трансформації електоральної свідомості. По-перше, вони свідчать про зростання значення неформальних джерел інформації (блогерів, TikTok-активістів, Telegram-каналів), що дозволяють формувати політичні міфи поза межами офіційної політичної риторики. По-друге, це означає, що традиційні інструменти політичної агітації — дебати, телебачення, партійні структури — втрачають ефективність у порівнянні з емоційною та візуальною подачею через цифрові платформи.

Крім того, у 2024 році в ході дослідження Національного демократичного інституту (NDI) було зафіксовано, що 78% громадян схильні довіряти політикам, які особисто брали участь у бойових діях або підтримували армію в конкретних проектах, тоді як лише 28% позитивно сприймають

«традиційних політиків» без воєнного бекграунду [8]. Це означає, що суспільство в умовах воєнного стану вимагає не стільки представництва, скільки особистого прикладу — новий політичний герой має бути учасником подій, а не лише коментатором.

У контексті впливу воєнного стану на виборчий процес, варто також зазначити, що Центральна виборча комісія в останньому офіційному повідомленні наголошувала: близько 7 млн виборців знаходяться за кордоном або переміщені внутрішньо, що створює безпрецедентну ситуацію для реалізації виборчого права та суттєво змінює географію політичної підтримки [9]. Цей фактор посилює роль політичного міфу як зв'язку між виборцем і державою: у ситуації фізичної дистанції політичний меседж має нести емоційний заряд та символічну силу, яка здатна об'єднати розділене простором суспільство.

Воєнний стан як юридичний і соціальний режим істотно трансформує не лише політичне поле, а й саму структуру громадянського суспільства. В умовах загрози фізичному існуванню держави та нації активізується горизонтальна солідарність, зростає роль волонтерських ініціатив, місцевих громад, неформальних об'єднань. Саме ці утворення, хоч формально й не є політичними гравцями, стають джерелом нових суспільних лідерів, авторитетів та символів. У такій ситуації виборча кампанія починає будуватися не лише довкола традиційних політичних партій чи інститутів, а й довкола громадських нарративів [10].

Вищенаведені процеси і стани суспільства призводять до появи нового типу кандидатів — не професійних політиків, а лідерів думок, активістів, ветеранів, які мають реальний досвід служіння суспільству в критичних обставинах. Їхня легітимність ґрунтується не на партійній історії, а на персональному внеску в оборону, волонтерство, допомогу іншим. Таким чином, воєнний стан змінює критерії політичної довіри — важливішим за досвід стає моральний авторитет, за програму — особиста історія, за політичну ідеологію — продемонстрована готовність до самопожертви.

Інформаційний простір при цьому стає полем битви не тільки за контроль над фактами, а й за контроль над емоціями. Протягом повномасштабної війни інформація втратила свою «нейтральну» природу: кожен факт, навіть суто побутовий, моментально політизується, інтерпретується через призму «свій-чужий». У таких умовах політичний міф не лише підкріплює вибір — він виправдовує будь-яку дію, дозволяє легше приймати складні рішення, раціоналізує жертви. Це — своєрідний інструмент психологічного захисту, як для виборця, так і для політика [2, с. 122–123].

Додатково трансформується і структура електоральної поведінки. Класична мотивація голосування — соціально-економічна вигода, політична ідентичність або оцінка попередньої діяльності — поступається

новим мотиваціям: збереження єдності, довіра до «свого», підтримка того, хто вистояв або підтримував у складний час. Формується феномен лояльності до представників влади чи лідерів громад, не зважаючи на помилки або суперечності, оскільки сам факт «залишитися з людьми під час війни» виступає потужним аргументом у виборі. У такий спосіб електоральна свідомість переходить від раціонального вибору до символічної лояльності [4].

Виборчі кампанії в цих умовах дедалі більше нагадують не обмін ідеями, а вияв публічної підтримки спільного курсу. Дебати, критика, аналітична оцінка поступаються емоційній підтримці, моральному схваленню, публічному прояву солідарності. У цьому контексті навіть просте питання «Хто з нас?» починає грати вирішальну роль, витісняючи дискусії про тарифи, децентралізацію чи економічне зростання. Кандидати, які не включають у свою комунікацію символічні та моральні аспекти, опиняються на маргінесі політичного простору [1, с. 49–50].

Ще однією ключовою зміною є збільшення впливу локального рівня на електоральну поведінку. В умовах війни територіальні громади стали базовими одиницями виживання: саме там організовується захист, гуманітарна допомога, відновлення інфраструктури. Відповідно, зростає і значення місцевих лідерів — голів ОТГ, старост, керівників комунальних служб. Виборець, який відчув конкретну допомогу на місці, набагато охочіше голосує за «свого», навіть якщо центральні політичні сили просувають інших кандидатів. Це підвищує роль персональних політичних міфів, де міфотворення відбувається не через загальнонаціональні канали, а через особисту присутність, дії, символи на рівні громади [11].

Узагальнюючи, можна стверджувати, що політичний міф в умовах воєнного стану виконує низку трансформованих функцій:

- консолідаційна -допомагає об'єднати суспільство навколо спільних символів та мети;
- легітимаційна — надає моральну вагу політичним діям навіть у нестандартних умовах;
- компенсаторна — знижує рівень тривожності в суспільстві через емоційне пояснення подій;
- мобілізаційна — спонукає до участі у виборах, волонтерстві, підтримці державних структур;
- ідентифікаційна — допомагає громадянам відчувати себе частиною великої історичної спільноти.

Таким чином, в умовах воєнного стану політичний міф перестає бути просто елементом електоральної гри — він стає фундаментальною

частиною політичної реальності, що формує і поведінку громадян, і саму логіку функціонування політичної системи.

Висновки

Політичний міф у контексті воєнного стану перетворюється з допоміжного елементу політичної комунікації на центральний механізм структурування електоральної свідомості. Він не лише інтерпретує дійсність, а й формує нову систему цінностей, засновану на символах героїзму, жертвності, національної єдності та сакралізації лідерства. Зазначено, що в умовах екзистенційної загрози державі, політичні кампанії набувають рис ритуалу: виборець більше не оцінює програму чи ідеологію — він обирає образ, символ, моральний авторитет. Це посилює емоційний вимір політики, знижує рівень критичного мислення та відкриває простір для маніпуляцій. Політичний міф виконує ключову стабілізаційну функцію: він об'єднує суспільство, легітимізує нестандартні рішення влади, компенсує страх та втрати, формує відчуття причетності до великої мети. У цьому контексті виборчий процес трансформується — стає не стільки конкурсом програм, скільки емоційним актом підтримки колективної ідентичності.

Встановлено, що зростання ролі політичного міфу потребує критичної рефлексії: за надмірної міфологізації політичного простору можливе згортання плюралізму, зниження відкритості до альтернативних поглядів та формування передумов для авторитарних практик. Отже, потребою сучасного суспільства стає збереження балансу між мобілізаційним потенціалом політичного міфу та необхідністю збереження демократичних механізмів у публічному дискурсі.

Список посилань

1. Максимчук О. В., Бондар С. С. Роль мас-медіа у формуванні політичних міфів. Актуальні проблеми політики. 2020, № 65. С. 49 — 55. [Електронний ресурс]: URL: <https://dspace.udpu.edu.ua/handle/123456789/13101>.
2. Барчан О. В. Деструктивність сучасного політичного міфу в Україні: загальні аспекти. Науковий вісник Ужгородського університету: Серія: Філологія. Соціальні комунікації, 2010. № 22, С. 129 — 133. [Електронний ресурс]: URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/6763>.
3. Краснощоків А. О. Використання міфів в виборчих кампаніях: бакалаврська робота. Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса. 2022. [Електронний ресурс]: URL: <https://dspace.onua.edu.ua/items/bb9f7ebe-81b3-4e52-913d-b64322a436a4>.

4. Чорноус А. В. Політичний міф як засіб виборчих кампаній. [Електронний ресурс]: URL: <https://uacademic.info/ua/document/0415U000780>.
5. Київський міжнародний інститут соціології (КМІС). Частка українців, які вважають, що справи розвиваються у правильному напрямі, знизилася до 54%. 2023. [Електронний ресурс]: URL: <https://interfax.com.ua/news/political/955114.html>.
6. Соціологічна група «Рейтинг». Загальні настрої українців під час війни (листопад-грудень 2024). 2024. [Електронний ресурс]: URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/gen_opinion122024.html.
7. Центр Разумкова. Рівень політичної активності за віковими групами в Україні у 2023 році. 2023. [Електронний ресурс]: URL: <https://razumkov.org.ua>.
8. Національний демократичний інститут (NDI). Довіра до політиків з військовим досвідом в Україні у 2024 році. 2024. URL: <https://www.ndi.org>.
9. Центральна виборча комісія України (ЦВК). Офіційне повідомлення про кількість виборців за кордоном та внутрішньо переміщених осіб у 2024 році. 2024. [Електронний ресурс]: URL: <https://www.cvk.gov.ua>.
10. Шайгородський Ю. Ж. Політика: взаємодія реальності і міфу. Київ: Знання України. [Електронний ресурс]: URL: https://ipiend.gov.ua/publication/shajhorodskyj-iu-zh-polityka-vzaiemodiia-realnosti-i-mifu/?utm_source=chatgpt.com.
11. Інститут масової інформації. Українські медіа значно втратили довіру у 2023 році — опитування КМІС. 2023. [Електронний ресурс]: URL: <https://imi.org.ua/news/ukrayinski-media-znachno-vtratyly-doviru-u-2023-rotsi-opytuvannya-kmis-i57786>.

References

1. Maksymchuk, O. V., Bondar, S. S. (2020). The role of mass media in shaping political myths. *Actual Problems of Politics*, No. 65, pp. 49 — 55. Available at: <https://dspace.udpu.edu.ua/handle/123456789/13101> (accessed April 12, 2025).
2. Barchan, O. V. (2010). Destructiveness of modern political myth in Ukraine: general aspects. *Scientific Bulletin of Uzhhorod University: Series: Philology. Social Communications*, No. 22, pp. 129 — 133. Available at: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/6763> (accessed April 12, 2025).

3. Krasnoshchokov, A. O. (2022). The use of myths in electoral campaigns: bachelor's thesis. Odessa: National University «Odessa Law Academy.» Available at: <https://dspace.onua.edu.ua/items/bb9f7ebe-81b3-4e52-913d-b64322a436a4> (accessed April 12, 2025).
4. Chornous, A. V. (2025). Political myth as a tool in electoral campaigns. Available at: <https://uacademic.info/ua/document/0415U000780> (accessed April 12, 2025).
5. Kyiv International Institute of Sociology (KIIS). (2023, December 19). The share of Ukrainians who believe that things are developing in the right direction has decreased to 54%. Available at: <https://interfax.com.ua/news/political/955114.html>.
6. Sociological Group «Rating». (2024, December 5). General moods of Ukrainians during the war (November-December 2024). Available at: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/gen_opinion122024.html.
7. Razumkov Center. (2023). Level of political activity by age groups in Ukraine in 2023. Available at: <https://razumkov.org.ua>.
8. National Democratic Institute (NDI). (2024). Trust in politicians with military experience in Ukraine in 2024. Available at: <https://www.ndi.org>.
9. Central Election Commission of Ukraine (CEC). (2024). Official statement on the number of voters abroad and internally displaced persons in 2024. Available at: <https://www.cvk.gov.ua>.
10. Shayhorodskyi, Y. Zh. (n.d.). Politics: interaction of reality and myth. Kyiv: Knowledge of Ukraine. Available at: https://ipiend.gov.ua/publication/shajhorodskyj-iu-zh-polityka-vzaiemodiia-realnosti-i-mifu/?utm_source=chatgpt.com (accessed April 12, 2025).
11. Institute of Mass Information. (2023). Ukrainian media significantly lost trust in 2023 — KMIS survey. Available at: <https://imi.org.ua/news/ukrayinski-media-znachno-vtratyly-doviru-u-2023-rotsi-opytuvannya-kmis-i57786>.

Anna Chornous

Candidate of Political Sciences,

*Researcher of the Sector of Social Sciences of the Scientific
and Organizational Department, Presidium of the NAS of Ukraine*

<https://orcid.org/0009-0003-3186-5074>

e-mail: chornous.vifp@gmail.com

POLITICAL MYTH AS A TOOL IN ELECTORAL CAMPAIGNS DURING MARTIAL LAW: TRANSFORMATION OF ELECTORAL CONSCIOUSNESS IN UKRAINIAN SOCIETY

Abstract

The article examines the role of political myth in the context of martial law in Ukraine and its influence on the transformation of electoral consciousness. The aim of the study is to analyze political myth as a tool in electoral campaigns during periods of armed conflict, when mythological themes related to heroism, defense, and national unity gain particular significance. Political myth not only mobilizes the electorate but also influences the formation of new identities, legitimizes power and changes mechanisms of political behavior. It's emphasized that during wartime electoral campaigns increasingly take on characteristics of a sacred ritual, where the emotional component and symbols of national unity replace rational ideas and programs. At the same time, political myth plays a role in stabilizing society, reducing anxiety levels and helping to create a new system of political identities. In particular, the focus on new heroes — volunteers, medics, community leaders — who have become the foundation of the new political reality during wartime conditions is important. The research shows that during this period, political myth not only shapes electoral moods but also creates new social structures and roles within the political process, enhancing the significance of local initiatives and leaders. The article's conclusions underline the need for cautious use of political myth to avoid undermining political pluralism and the development of authoritarian practices.

Keywords: political myths, electoral behavior, martial law, political consciousness, propaganda, national identity, civil society.

Стаття надійшла до редакції 02.04.25

© Чорноус А. В., 2025

Волошин Єгор Олександрович

Аспірант, кафедра політичних наук

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)

<https://orcid.org/0009-0006-8398-3795>

e-mail: yehorvoloshyn@knu.ua

ПОНЯТТЯ СУСПІЛЬНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ В ПОЛІТОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ

Резюме

Проаналізовано феномен суспільної консолідації як комплексного процесу об'єднання та згуртування суспільства. Досліджено етимологію поняття «консолідація» та систематизовано різні підходи до його визначення в соціогуманітарних науках. Розмежовано суміжні поняття в політологічному дискурсі. Виявлено структурні рівні та види суспільної консолідації. Досліджено взаємозв'язок суспільної консолідації з іншими видами консолідації (політичною, демократичною, національною, етнічною). Окреслено роль суспільної консолідації у забезпеченні стабільного державного розвитку, формуванні громадянського суспільства та вирішенні суспільно-політичних конфліктів. Продемонстровано значення людиноцентричності як ключового аспекту суспільної консолідації. Обґрунтовано, що консолідоване суспільство характеризується згодою щодо основних «правил гри» та цілей подальшого розвитку. Підкреслено практичну значущість упровадження механізмів суспільної консолідації в умовах глобальних викликів та трансформаційних процесів, що відбуваються в демократичних суспільствах.

Ключові слова: консолідація; суспільство; демократизація; суспільна консолідація; національна консолідація; політична консолідація; демократична консолідація.

Вступ

Дослідження феномену і процесу суспільної консолідації має значну актуальність у контексті сучасних соціально-політичних викликів. Попри поширеність використання терміну «консолідація» у науковому та

політичному дискурсах, існує потреба в уточненні його змісту, систематизації підходів до визначення та класифікації видів консолідації.

Проблематика дослідження полягає у відсутності єдиного розуміння суспільної консолідації як комплексного явища, що призводить до підміни понять, ускладнення напрацювання практичних механізмів консолідації в межах державної політики. Існуючі дослідження зосереджуються переважно на окремих аспектах консолідації (демократичній, політичній, національній), проте не забезпечують всебічного аналізу суспільної консолідації як інтегративного феномену.

Метою дослідження є комплексний аналіз поняття «суспільна консолідація», систематизація підходів до його визначення, виокремлення структурних рівнів та видів консолідації, а також визначення ролі суспільної консолідації у забезпеченні суспільно-політичного розвитку держави.

Методи дослідження

У дослідженні використано комплекс загальнонаукових та спеціальних методів, що забезпечило всебічний аналіз феномену суспільної консолідації, його сутнісних характеристик та значення у процесах державотворення. Термінологічний аналіз дозволив систематизувати різноманітні наукові підходи до визначення консолідації в соціогуманітарних науках та виявити ключові сутнісні характеристики цього поняття. За допомогою порівняльного методу встановлено спільні та відмінні риси між суспільною консолідацією та суміжними поняттями. Класифікаційний метод дав змогу виокремити та обґрунтувати типологію видів консолідації за різними критеріями, що розширило теоретичну базу дослідження. Структурно-функціональний аналіз розкрив багаторівневу природу суспільної консолідації та особливості функціонування кожного з виявлених рівнів у сучасних політичних процесах. На основі міждисциплінарного підходу інтегровано та узагальнено теоретичні напрацювання політології, соціології, філософії та інших наукових галузей щодо механізмів єднання суспільства, що дозволило синтезувати досягнення різних наукових напрямів у дослідженні феномену суспільної консолідації. Системний підхід забезпечив цілісне розуміння суспільної консолідації як комплексного феномену з взаємозалежними компонентами та виявив його роль у державотворчих процесах і формуванні громадянського суспільства.

Результати дослідження

Для глибинного вивчення феномену та процесу суспільної консолідації необхідно розпочати з аналізу самого поняття «консолідація». Дослідження проблематики консолідації суспільства вимагає чіткого окреслення поняття «консолідація», зокрема через упорядкування різноманітних підходів до його трактування.

Етимологічно термін «консолідація» (від лат. *consolidatio* — зміцнення, об'єднання) означає процес зміцнення, згуртування, об'єднання [1, с. 353]. Хоча поняття консолідації асоціюється з єдністю, воно також містить у собі аспект різноманітності, тобто поєднання різноманітних складових з метою досягнення спільної мети або створення цілісної, функціональної системи, де кожен елемент, зберігаючи свої унікальні характеристики, працює на загальний результат.

Здебільшого під консолідацією розуміють процес об'єднання людей, окремих організацій, груп або спільнот задля досягнення спільної мети. Однак представниками різних наукових напрямів в дане поняття можуть вкладатися різні значення.

Так, наприклад, у юридичній науці консолідацію розглядають як важливий засіб систематизації законодавства. В юриспруденції консолідація виступає самостійним «логіко-гносеологічним та ієрархічним видом систематизації нормативно-правових актів», який полягає в упорядкуванні нормативно-правового матеріалу, що формує певну систему правових норм, які можуть групуватися за інституційною та галузевою ознакою [2, с. 6].

Інакше дивляться на дане поняття й представники інших соціогуманітарних наукових напрямів. У словнику соціології консолідація визначається як процес зміцнення, об'єднання, згуртування різноманітних соціальних сил, груп і організацій для подолання кризових явищ або досягнення конкретної мети [3]. Економісти тлумачать консолідацію як об'єднання навколо значущої ідеї чи реалізації певної програми, злиття капіталів та компаній [4, с. 162].

«Енциклопедичний словник з державного управління» подає консолідацію як трансформаційний процес, у якому випадкові домовленості та умовні рішення між сторонами перетворюються на стабільні норми відносин суперництва і співробітництва [5, с. 334]. При такому підході акцент робиться не на самому процесі об'єднання, а на встановленні чітких, всіма учасниками визнаних правил взаємодії та вирішення потенційних конфліктів при ухваленні управлінських рішень [6, с. 71].

Загалом, у державотворчих і політико-владних процесах дане поняття трактується як різновид інтеграційних процесів за умов досягнення суспільної згоди, що формується та утверджується через інструменти політичного управління та соціальної інтеграції [7, с. 131].

«Політична енциклопедія», видана Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, характеризує консолідацію як об'єднавчий процес, спрямований на зміцнення єдності та згуртованості соціальних і політичних сил (окремих осіб, соціальних

груп, політичних організацій та партій) з метою активізації боротьби за вирішення спільних завдань [8, с. 353].

Слушно зазначає Ю. Поліщук, що таке різноманіття підходів до розуміння даного багатопланового та складного поняття зумовлене зосередженням уваги дослідників на певних функціональних або формальних характеристиках одного й того самого феномену. Одна й та ж сутність подається в різних проявах: політичних, правових, соціальних, економічних, психологічних тощо [4, с. 163]. Однак при цьому найширшим різновидом, тим, що становить для нас найбільший науковий інтерес, є «консолідація суспільства» або «суспільна консолідація».

Термін «суспільна консолідація» є відносно новим. Дослідження цього феномену розпочалося порівняно недавно. В науковому дискурсі його фактично почали застосовувати лише у XX ст., переважно в контексті національних і політичних перетворень. Зокрема, варто згадати праці видатного іспанського філософа Х. Ортеги-і-Гасета, який вивчав процеси формування європейських націй та приділяв значну увагу проблемам консолідації в поліетнічних державах [4, с. 160].

Протягом 1970-х — 1980-х рр. вживання цього поняття розширюється внаслідок розробки концепції «демократичного транзиту» та виникнення так званої «третьої хвилі демократії» (С. Гантінгтон) [9]. Так, науковці в цей час зосереджуються на питаннях консолідації демократії, зокрема Л. Даймонд, Ф. Шміттер, Х. Лінц та Г. О'Доннелл. Ба більше, американський політолог Ф. Шміттер запропонував самостійну теоретико-методологічну основу «консолідації», запровадив у науковий обіг поняття «консолідології», яке стало самостійним напрямом у політології та претендує на статус повноцінної теоретичної дисципліни [4, с. 160–161]. Серед українських дослідників процеси суспільної консолідації вивчали та продовжують вивчати О. Ткач, М. Степико, Ю. Поліщук, О. Петухова, Г. Луцишин, А. Колодій та інші. Слід наголосити, що вітчизняні політологи, так само як і їхні західні колеги, розглядають консолідацію переважно в контексті демократичного транзиту, пов'язуючи її з процесом демократизації суспільства. Втім, консолідація не обмежується підходом, що визначає її суто як один з етапів демократизації перехідних суспільств.

Останніми роками використання терміну «консолідація суспільства» або «суспільна консолідація» значно поширилося, оскільки воно вийшло за межі суто наукового вжитку, було інтегровано до процесуальних документів держав-членів ЄС та багатьох інших країн, набувши практичного значення. Зокрема, концепція соціальної згуртованості, розроблена у 1990-х роках і активно впроваджена у практичну площину, розглядається численними європейськими країнами як прикладне керівництво для формулювання базових принципів національної соціальної політики. В

європейській соціальній моделі соціальна згуртованість визначена стратегічним пріоритетом. Вона виступає індикатором ефективності політики та інструментом економічного розвитку, що передбачає забезпечення добробуту всіх громадян, зменшення диспропорцій у суспільному розвитку й запобігання маргіналізації людей. Ключовими документами ЄС, що розкривають зміст основних демократичних цінностей та механізми їх поширення, є Європейська конвенція з прав людини, Хартія Європейського Союзу про основоположні права (2021)тощо [10, с. 42].

Суспільна консолідація має два прояви — процес (дія) і водночас результат цього процесу. Результат залежить від вибраних методів. Результатом суспільної консолідації є створення сприятливих умов для посилення суверенітету та незалежності держави, фактична заснована на довірі та солідарності поглядів згода суб'єктів суспільно-політичних відносин на досягнення цілей спільними зусиллями. Консолідація є запорукою єдності державного організму. Так, суспільна консолідація фактично є інтегратором об'єднавчих процесів серед певних груп, спільнот, організацій, інституцій, влади та держави. Її метою є зміцнення ідеологічних позицій, покращення економічного стану та оптимізація системи відносин у суспільстві, нації та державі з переважним орієнтуванням на довгострокові цілі [11, с. 124–125].

Ф. Шміттер розглядав суспільну консолідацію як вибір, що веде до домовленостей і формування конкретних «правил гри» в політиці. Вагомою дилемою процесу консолідації стає питання про набір інститутів, що побажає підтримати суспільство і на які погодяться політичні еліти.

Інший американський дослідник Л. Даймонд розглядає консолідацію безпосередньо в контексті демократизації. Він бачить феномен консолідації як процес досягнення широкої та глибокої легітимізації, за якої всі політичні актори переконані, що демократичний режим є оптимальним для їхнього суспільства порівняно з будь-якою іншою реалістичною альтернативою, яку вони здатні уявити [4, с. 161]. Однак зосереджуючи увагу виключно на консолідації демократії, фактично розглядаючи її як третій етап процесу демократизації, втрачається всебічність та глибина аналізу такого складного феномену як суспільна консолідація.

Ю. Поліщук зазначає, що у широкому розумінні суспільною консолідацією є процес визначення та розвитку цілей, стратегій, інтересів і цінностей, що ґрунтуються на внутрішніх регуляторах (менталітет, моральні та історико-культурні цінності), схвалених суспільством і державою загалом, визнаних представниками різних політичних партій і громадських організацій та закріплених у їхніх програмних документах [4, с. 165; 11, с. 125]. Загалом, за його баченням суспільною консолідацією є згода громадян

щодо правил взаємодії, не так щодо цілей і завдань розвитку, а передусім щодо пошуку та ухвалення рішення, вирішення суперечностей.

Суспільною консолідацією, по суті, є зміцнення та об'єднання суспільства в усіх його компонентах. Вона здатна інтегрувати соціум в єдиний спільний соціальний організм. В основі консолідації суспільства лежать спільні цінності та інтереси, які сприяють партнерським відносинам різних прошарків населення країни задля досягнення спільної мети. Тому, суспільна консолідація полягає в ціннісній та ментальній згоді громадян на основі внутрішніх регуляторів щодо усвідомлення актуальних загально-значущих проблем і їх рішень.

У процесі суспільної консолідації відбувається зближення різних представників і груп соціуму, посилюється їхня спроможність до суспільно значущих дій, до їхньої мобілізації заради досягнення спільних цілей, внаслідок чого постає громадянське суспільство, створюється інфраструктура для соціальної взаємодії, з'являються платформи, засновуються програми, фонди, рухи тощо. В основі консолідації лежить не тільки близькість завдань і цілей, а й принципів взаємовідносин і політичних практик.

Акцент на загальне благо, визнання соціальних правил та суспільних інститутів, ідентифікація себе зі спільнотою й державою є конкретними проявами суспільної згуртованості народу та його консолідації. Суспільна консолідація неможлива без єдності дій. Так, вона потребує компромісів, ціннісного єднання та консенсусу. Внаслідок суспільної згуртованості індивід відчуває солідарність і свою належність до суспільства.

В сучасному світі успішність кожної держави значно залежить від ступеня консолідації того суспільства, що створює цю державу. Національна згуртованість зменшує рівень конфліктогенності суспільства. Країна з високим ступенем національної єдності здатна впевненіше позиціювати себе на міжнародній арені.

Консолідація суспільства є основною його стабільності та рушійною силою суспільного розвитку. Доречно зазначають провідні українські науковці С. Пирожков та Н. Хамітов, що саме вона дала змогу Сполученим Штатам Америки завершити громадянську війну ефективними цивілізаційними перетвореннями, а також подолати Велику депресію. Фінляндії суспільна консолідація допомогла захистити свою ідентичність і досягти соціально-економічного процвітання, а Японії — відродитися після поразки у Другій світовій війні та стати лідером у багатьох інноваційних галузях науки й техніки [12, с. 43].

Суспільна консолідація, як певний інтегративний вид, піддається якісній оцінці. Вона залежить від рівня консолідації в різних сферах — політичній, ідеологічній, громадській, соціально-економічній, демократичній

тощо. При цьому деякими українськими дослідниками пропонується розмежовувати консолідацію та інтеграцію, хоча й наголошується, що поняття є близькими й можуть розглядатися як синоніми. Так, інтеграція призводить до виникнення нових організаційних структур, тоді як при консолідації відбувається розширення інструментарію й методів збереження політичних сил. Консолідація є терміном місткішим [6, с. 72].

Загалом, консолідація є видом об'єднувальних процесів, спрямованих на згуртування різноманітних груп і спільнот при нівелюванні внутрішніх і зовнішніх відмінностей між ними. Консолідацію слід розглядати, серед іншого, як процес інтеграції в умовах певної диференціації суспільства. Найбільш типово ця інтеграція досягається на рівні національної держави. Ступінь прийняття відмінності в консолідованих суспільствах може різнитися залежно від історичних, культурних, політичних та соціальних контекстів, рівня толерантності, наявності усталених демократичних традицій та здатності суспільства інтегрувати різноманітність без втрати власної ідентичності.

Оскільки будь-яке суспільство характеризується більшим чи меншим ступенем різноманітності, то консолідаційні процеси виникають здебільшого саме між групами однодумців, зазвичай довкола політичних, етнічних, конфесійних лідерів або навіть проти них. Однак виходячи з диференційованості суспільства та враховуючи різноманіття структур і об'єднань в ньому, логічно припустити, що в процесі консолідації може відбуватися й об'єднання конфронтуючих груп, тому консолідація можлива по кількох осях, що часто межують або перетинаються [13, с. 39]. Тож, зчаста політично консолідуватися можуть члени суспільства з зовсім різних культурних, релігійних, соціальних, етнічних та інших походжень. Їх діяльність може бути спрямована як на підтримку, так і на трансформацію існуючої політичної системи. Так, суспільна консолідація полягає у погодженні політиків і підтримці громадянським суспільством набору інститутів та цінностей в результаті консенсусу, що допоможе розв'язати всі головні суперечності та конфлікти, а також загальних домовленостей щодо сукупності певних правил політичної гри. Суспільна консолідація досягається завдяки спільним інтересам та взаємодії у правовому полі влади, еліт та громадськості [4, с. 165].

Важливим аспектом суспільної консолідації є людиноцентричність, адже лише тоді, коли метою і сенсом суспільного згуртування є гуманізм і всебічний розвиток людини, консолідація є дійсно важливою ціллю в контексті суспільно-політичного розвитку. Інакше, консолідація суспільства реалізовується лише в інтересах панівного класу і ніяк не сприяє покращенню становища населення держави.

Отже, консолідація суспільства може зумовлюватися різноманітними мотивами ідеологічного, соціально-політичного або будь-якого іншого характеру — від протестного руху чи образу ворога, проти якого необхідно об'єднатися, до єдності в загальнонаціональній ідеї.

Консолідація здатна концептуалізувати та інтегрувати суспільну думку. Вона ініціює процес реалізації суспільної волі як процесу взаємодії державної ідеології та ментальності суспільства [7, с. 131].

Суспільна консолідація має певну структуру. З огляду на специфіку суб'єктів консолідації можна виокремити три основні її рівні: глобально-цивілізаційний (геополітичний), інституційний (спільнотний), міжособистісний [14, с. 255].

Суб'єктами глобально-цивілізаційного або геополітичного рівня є політики, державні діячі, бізнесмени-олігархи, впливові інтелектуали тієї чи іншої країни, а також зовнішні суб'єкти (від державних лідерів зацікавлених країн до керівників аналітичних центрів та інших осередків впливу). Результатом консолідації суспільства на цьому рівні є єднання еліти й народу країни навколо спільного цивілізаційного проєкту, єднання з іншими країнами та їх лідерами, що поділяють спільні цінності й інтереси. Повноцінна консолідація того чи іншого суспільства передбачає не лише внутрішнє згуртування, а й консолідацію зовнішню — міжнародну [14, с. 255].

Суб'єктами інституційного або спільнотного рівня є лідери різноманітних організованих спільнот країни: інституцій, організацій, груп, а також пасіонарна частина цих спільнот — найбільш діяльне ядро, що виходить за межі буденних інтересів і цінностей. Результатом консолідації суспільства на даному рівні постає як єднання спільнот, гармонізація відносин між ними, включаючи соціально-професійні об'єднання та етнічні групи [14, с. 255].

Суб'єктами консолідації на міжособистісному рівні є громадяни країни. Результатом консолідації суспільства на цьому рівні є єднання особистостей на основі базових гуманістичних цінностей і ментальній спорідненості, що означає стан соціальної емпатії та партнерства [14, с. 255].

Мусимо зауважити, що наукове середовище загалом виділяє різні типи консолідації, які залежать від прояву конкретних чинників у різних поєднаннях. Також існують і різні підходи до класифікації цих видів.

Наприклад, О. Петухова класифікує процеси консолідації за такими критеріями: цільове призначення, носії консолідації, мотиваційні чинники об'єднання, просторова характеристика, етнічні межі, тривалість, ініціативне походження, керованість, політична система, ступінь залучення та політичні актори. На цій основі дослідниця виокремлює такі різновиди

консолідації: національна (загальнонаціональна); політична, соціальна; владна, елітарна, громадська; ціннісна, світоглядна (ідеологічна), ідейна, духовна, моральна; територіальна, регіональна, глобальна (глобалізаційна); етнічна, міжетнічна, внутрішньоетнічна, міжнаціональна; тимчасова, довготривала, ситуативна (фрагментарна); ініційована зверху, знизу; організована, стихійна, продуктивна (конструктивна), деструктивна, формальна, неформальна; авторитарна, демократична; позитивна, негативна; пасивна, активна; партійна, громадсько-рухова, парламентська, фракційна [15, с. 25].

І. Іванов за основу бере наступні критерії: за головними носіями консолідаційної ідеї (етнос, соціальна група, індивід, політична партія, національна спільнота); за функціональними рівнями (теоретичний, державно-політичний, групово-спільнісний, побутовий, особистісний); за структурно-системними ознаками (як система, структура, політичний, національний і державотворчий процес); за світоглядними параметрами (історико-соціальний досвід, світоглядний напрям); за ідентифікаційною спрямованістю (система етнонаціональної свідомості) [16, с. 7–8].

Г. Луцишин згадує про такі різновиди консолідації, як: національна, політична, етнічна, громадська, демократична та суспільна [17, с. 52].

М. Степико пише, що консолідація може характеризуватися різною інтенсивністю (сильна і слабка), формою організації (організована і стихійна), тривалістю (довгострокова і тимчасова), масштабом (загальнонаціональна та регіональна). Додатково вона може бути конструктивною або деструктивною (радикальною) [18, с. 103].

Найчастіше у науковій літературі розрізняють політичну, соціальну, національну та етнічну консолідації [7, с. 132].

Є. Риженко серед видів суспільної консолідації виокремлює загальнонаціональну, територіальну, ціннісну та ситуативну [19, с. 7].

Помітною є різноманітність підходів щодо класифікації та виокремлення різновидів досліджуваного нами феномену, що каже нам про його багатогранність. Однак, незважаючи на це, Ю. Поліщук вважає, що у вітчизняному політологічному дискурсі сформувався певний консенсус стосовно класифікації суспільної консолідації. Основними її різновидами він називає політичну, національну, демократичну, соціальну, територіальну, етнічну, суспільну, політичного режиму, ціннісну, влади, еліти, громадську та ситуативну. Дані види не є відокремленими, вони складають сукупність взаємопов'язаних процесів, що формують певну систему [4, с. 168].

Отже, консолідація має в собі політичний аспект. Внаслідок консолідаційних процесів досягається сталий консенсус щодо розв'язання тих або інших нагальних проблем політичного характеру, що призводить до

пристосування політичних акторів до нових умов існування. Таким чином, з погляду політичної практики, у процесі консолідації відбувається об'єднання соціальних і політичних сил для розв'язання нагальних суспільно-політичних проблем і завдань. Політична консолідація впливає на політичне життя, здатна трансформувати політичну систему загалом. Вона покликана призводити до позитивних перетворень в політико-владних та громадських структурах, забезпечуючи розвиток суспільства й держави.

Політичну консолідацію можна трактувати як об'єднання зусиль політичних та громадських організацій, державних інституцій і єднання громадян стосовно довгострокових стратегічних напрямів державного розвитку та їх практичної реалізації [7, с. 133]. Також дослідники розуміють політичну консолідацію як завершальний етап встановлення і легітимації основних інститутів відповідного політичного режиму та апробації їх ефективного функціонування [20, с. 82].

Таким чином, феномен політичної консолідації містить наступні складові: оптимальна форма державного устрою, що полягає в балансі між централізацією та децентралізацією політичної влади; забезпечення прав меншин, передусім національних, їхнє представництво у владі; захист фундаментальних прав і свобод громадян; демократичний характер взаємовідносин між владними структурами та громадянським суспільством [11, с. 127].

Процеси консолідації залежать як від внутрішніх, так і від зовнішніх політичних факторів та процесів.

Консолідація відбувається як на інституційному та процедурному рівнях, так і на психологічному, оскільки налагодження спільної згоди чинних політичних акторів можливе лише на довірчих відносинах, кооперації та певною мірою єдності поглядів [4, с. 164–165].

Вкрай небезпечним є неврахування суспільної волі громадян, нехтування їх інтересами, адже це призводить до політичної кризи. Політична консолідація можлива лише за умови формування спільного простору взаємодії всіх сегментів суспільства та політичних суб'єктів.

Як нами уже було зазначено раніше, поняття суспільної консолідації пов'язано з феноменом консолідації демократії (демократичної консолідації). В процесі консолідації демократії значну роль відіграє наявність та розвиненість громадянського суспільства.

На сучасному етапі в науковому обігу широко застосовується поняття «консолідована демократія», яке суттєво впливає на інтерпретацію терміну «консолідація», навіть розширюючи його до категорії опису стану нації [20, с. 83].

В. Лесняк зазначає, що процес демократичної консолідації в політико-правовій площині вирізняється такими складовими: регулярні конкурентні вибори, функціонування системи розподілу влади, свобода асоціацій та висловлення думок, різноманітні джерела інформації, захист прав меншин, рівність громадян перед законом і визнання всіма політичними акторами демократичних правил політичної взаємодії. У суспільному вимірі основними рисами є: ефективне функціонування громадянських інститутів, залучення громадян до соціального життя та наявність суспільного капіталу. У культурному вимірі атрибутами консолідованої демократії є високий рівень політичної зацікавленості, що проявляється в електоральній участі та власне підтримці демократичного режиму [11, с. 128].

В «Політичній енциклопедії», що підготовлена Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, політична консолідація розглядається саме в контексті демократизації. Так, політична консолідація розуміється як досягнення режимом таких умов, коли жодна впливова політична сила, партія або група впливу не розглядає насправжки інших, крім демократичних шляхів здобуття влади й не використовує для цього інші ресурси, окрім демократичних. Демократична консолідація при цьому розглядається як процес зміцнення і збереження демократії. Як політичний феномен консолідація суспільства є таким об'єднанням громадян країни, що базується на внутрішній (ментальній, ціннісній) згоді стосовно актуальних суспільно важливих проблем, цілей та шляхів їх вирішення [8, с. 353].

Як зауважує А. Рубан, демократія можлива лише за умов інтеграції громадянського суспільства та національної еліти, їхнього спільного прагнення до економічного процвітання та розбудови соціальної, правової й політичної свободи [10, с. 45–46].

Розглядаючи суспільну консолідацію, слід усвідомити її зміст і призначення. Консолідація не може бути самоцілью. В демократичних умовах виникає подвійний контекст консолідації суспільства. Внутрішній аспект полягає у забезпеченні гідного життя та самореалізації громадян і досягається на підставі економічних індикаторів розвитку, а зовнішній — в посиленні ролі держави як історико-геополітичної одиниці. Обидва аспекти стають двома фундаментальними завданнями консолідації [13, с. 40; 20, с. 82].

Демократичні спільноти досягають суспільної єдності в умовах конкурентного плюралізму ціннісно-ідеологічних поглядів і переконань. Така система тримається на стабільній згоді більшості населення щодо правил процесу перманентного змагання між відмінними особистими

та груповими інтересами, способами реакцій на виклики та методами розв'язання проблем.

Важливим видом суспільної консолідації є консолідація національна, що інтегрує народ і державу. Вона є одним з ключових чинників формування та зміцнення державності, а також самозбереження нації. Без консолідації нації досить складно досягти стратегічних державницьких цілей.

Зазначимо, що в рамках держави суспільну консолідацію можна розглядати як еквівалентну поняттю національної консолідації (консолідації політичної нації) [6, с. 77]. Дослідники здебільшого оперують одночасно одним і тим же поняттям для позначення двох різних явищ — власне національної консолідації та консолідації суспільства в широкому розумінні, яку вони також називають національною консолідацією [21, с. 423]. Така термінологічна неоднозначність створює плутанину в поняттєвому апараті політичної науки, ускладнює розробку практичних механізмів консолідації в межах державної політики, тому має бути усунена [4, с. 160].

Національна консолідація є історичним процесом розвитку та формування нації. Обов'язковою передумовою цього формування є наявність певної основи, передусім етнічної, мовної, культурної, а також спільної території, побутових зв'язків тощо.

Дослідники розрізняють етнічну консолідацію як внутрішнє згуртування самостійних етносів і їх об'єднання в групу в межах етнічної спільноти, що відбувається на культурному ґрунті за сприянням споріднених мов, міжетнічну консолідацію, що є злиттям кількох мовно та культурно близьких раніше самостійних етносів у нове розширене етнічне утворення, а також консолідацію внутрішньоетнічну, яка є соціальним згуртуванням усередині етнічної спільноти в умовах нівелюванню відмінностей між існуючими групами [7, с. 133].

Так, національна консолідація може бути спрямована на об'єднання різних етнічних груп, що утворюють націю. Вона сприяє стабільному політичному розвитку країни, зміцнює суверенітет і незалежність держави. Формування спільних цінностей, усвідомлення належності до однієї держави, спільного політичного проєкту загалом становлять основу процесу національної консолідації. Класичним є апелювання до національної ідентичності.

Навіть полікультурний і поліетнічний соціум здатен створити свідоме громадянське суспільство і консолідуватися в політичну націю. Проте процес національної консолідації, що ґрунтується на розв'язанні проблем етнічних меншин, створення сприятливих умов для їх співіснування, розвитку спільної універсальної національної ідентичності є справою, що потребує значних зусиль, узгодженої та скоординованої взаємодії груп

населення, а також чіткого стратегічного бачення щодо суспільно-політичних перетворень політичними елітами.

Національна консолідація не виникає спонтанно. Значну роль у ній відіграють зусилля найбільш потужних та організованих політичних гравців — політичних еліт. Також вагому роль у досягненні національного консенсусу відіграє інтелектуальна еліта. В розвинених країнах консолідувати націю допомагають впливові громадські організації, адже однією з ключових характеристик таких країн є наявність свідомого й розвинутого громадянського суспільства, що сприяє політичному розвитку держави.

Ю. Руденко зазначає, що лише демократична консолідація залучає до процесу національної консолідації найширше коло представників суспільства на засадах добровільної та творчої участі, конкурентності, раціонального мислення і критичного аналізу [22, с. 332].

На погляд деяких дослідників, зокрема О. Петухової, консолідація нації охоплює політичну та соціальну консолідацію. Так, національна консолідація є макрорівнем соціальних консолідаційних процесів, тобто інтеграцією різних суспільних груп у державі, які формують єдиний цілісний соціальний організм і захищені громадянськими правами та політичними свободами [7, с. 133].

Отже, суспільною консолідацією є сукупність об'єднувальних процесів у суспільстві, а також результат цих процесів, тобто зміцнення та об'єднання суспільства в усіх його компонентах задля досягнення спільної мети.

Не слід поняття консолідації плутати з такими термінами як «солідарність» або «соборність». Солідарність — це взаємодія та згода соціальних груп. Під нею також слід розуміти гармонійне поєднання суспільних та особистих інтересів, добровільне служіння індивіда спільному благу. Так, до ідеї солідарності належать співвідношення соціальної справедливості й узгодження інтересів, норм, цінностей, правил міжособистісної взаємодії. Вона є радше прагненням до суспільного згуртування, необхідною умовою для соціальних трансформацій і змін. Солідарність є вічним моральним та універсальним принципом існування суспільства, що базується на узгодженні та відкидає насильство, особливо яскраво проявляється в періоди криз. Соборність же є принципом спільності між людьми та їх територіальної єдності. Її слід розглядати як консолідацію споріднених ідеологічних та суспільно-політичних рухів на певних об'єднавчих засадах. Зазвичай під соборністю мається на увазі принцип єдності територій у державі. Соборність також стосується етнонаціональних консолідуючих процесів і часто вживається як синонім до національної та державної єдності [7, с. 132].

Морально-ціннісна риторика, взаємні почуття та ціннісні орієнтації наявні прямо чи опосередковано в усіх цих трьох поняттях. Однак саме консолідація суспільства виконує державотворчі завдання, виступає запорукою державної єдності та здатна зменшити дисбаланс суспільних інтересів [7, с. 134].

Ще одним суголосним терміном із суспільною консолідацією є поняття соціальної згуртованості. На близькості цих понять, але не на тотожності, наголошують О. Оржель та О. Мороз. Так, суспільну згуртованість слід розуміти як зближення в процесі взаємодії різних суспільних представників, посилення їхньої здатності до суспільно значущих дій, до мобілізації та реалізації спільної мети, формування спільних цінностей, захисту себе або інших представників спільноти. Йдеться про всі види міжгрупової суспільної взаємодії, як горизонтальної, так і вертикальної, взаємодію в межах однієї соціальної групи та між різними групами, між політичними елітами та громадянським суспільством, електоратом тощо [6, с. 73; 23, с. 32-33].

С. Пирожков та Н. Хамітов розглядають співвідношення понять «суспільна єдність» та «суспільне партнерство» з феноменом консолідації суспільства. «Суспільна консолідація» означає певний процес, натомість «суспільна єдність» виражає, скоріше, кінцевий стан цього процесу — результат. «Суспільне партнерство» постає способом розгортання суспільної консолідації в демократичному суспільстві та становить необхідну передумову забезпечення свободи, правової рівності й верховенства закону в процесі набуття і розгортання консолідації [12, с. 47].

Рівень консолідації суспільства залежить від ступеня згоди щодо основних «правил гри», що мають на меті вирішення суспільних конфліктів. Сталість консенсусу щодо цих правил є одним із вимірів суспільної консолідації. Ще одним важливим виміром є ступінь згоди щодо цілей подальшого розвитку суспільства. Таким чином, ми можемо говорити про рівень консолідованості чи деконсолідованості суспільства, надавати якісний вимір.

Розбіжності щодо основних цілей здатні, навіть не зважаючи на згоду щодо суспільних інститутів та процесуальних механізмів, ставати загрозою для консенсусу щодо «правил гри», оскільки призводять до неприйнятних результатів для певних груп суспільства. Таким чином, консолідацію можна інтерпретувати як сполучення двох взаємозалежних процесів. По-перше, це визначення та прийняття «правил гри», що також включає норми та процедури ухвалення рішень. І по-друге, це формування спільних цілей і завдань у суспільстві, в тому числі процес співпраці для їх досягнення.

Висновки

Проведене дослідження дає нам змогу сформулювати низку важливих висновків. Суспільна консолідація є складним багатоаспектним феноменом, що одночасно являє собою процес і результат об'єднання та згуртування різних елементів суспільства задля досягнення спільної мети. Термін у різних наукових сферах має специфічне тлумачення, що відображає його багатогранність. Консолідація суспільства містить у собі важливий політичний аспект, що відображає згоду щодо розв'язання політичних проблем і призводить до пристосування політичних акторів до нових умов існування. Суспільна консолідація є основою стабільності та рушійною силою суспільного розвитку, що підтверджується історичним досвідом успішних держав. Важливим аспектом суспільної консолідації є її зв'язок з процесами демократизації, формування громадянських інститутів та розвитку політичної нації. Консолідація демократії передбачає не лише установа демократичних інститутів, а й формування демократичної політичної культури та цінностей у суспільстві.

Перспективи подальших досліджень полягають у розробці теоретичних моделей та практичних механізмів досягнення суспільної консолідації в умовах соціально-політичних трансформацій. Важливим напрямом є аналіз факторів, що сприяють або перешкоджають консолідаційним процесам, а також вивчення світового досвіду суспільної консолідації та можливостей його адаптації до українських реалій. Актуальним залишається дослідження взаємозв'язку між консолідацією суспільства та формуванням національної ідентичності, а також ролі різних соціальних інститутів у забезпеченні консолідаційних процесів. Подальшого вивчення потребують питання вимірювання рівня суспільної консолідації та розробки індикаторів її ефективності.

Список посилань

1. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. Київ: Головна редакція УРЕ, 1974. 775 с.
2. Меленко С. Г. Консолідація як вид систематизації нормативно-правових актів: автореф. дис.... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2002. 19 с.
3. Купрієнко С. А. Словник соціології (Літери А — Я.) URL: <http://kuprienko.info/kupriyenko-s-a-slovnik-sotsiologiyi-literi-a-ya/28/>
4. Поліщук Ю. Поняття «суспільна консолідація» у вітчизняному політологічному дискурсі. Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2017. Вип. 5-6 (91-92). С. 158-171.
5. Енциклопедичний словник з державного управління / уклад.: Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін.; за ред.

- Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. Київ: НАДУ, 2010. 820 с.
6. Мороз О. Ю. Проблема консолідації суспільства в контексті євроінтеграційних прагнень України: основні виклики. Ефективність державного управління. 2019. Вип. 2. С. 69-84.
 7. Петухова О. В. Консолідація: сутність і види. Інвестиції: практика та досвід. 2015. № 3. С. 130-135.
 8. Політична енциклопедія / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. імені І. Ф. Кураса; редкол.: Юрій Левенець (голова) [та ін.]; [упоряд. Ю. Шаповал]. Київ: Парлам. вид-во, 2011. 807 с.
 9. Huntington S. Democracy's Third Wave. Journal of Democracy. 1991. Vol. 2, № 2. P. 12-34.
 10. Рубан А. О. Консолідація українського суспільства як вагомий чинник зміцнення державного суверенітету в умовах російсько-української війни. Актуальні проблеми політики. Випуск 71. 2023. С. 42-48.
 11. Поліщук Ю. Суспільна консолідація як важливий фактор цивілізаційного вибору України. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2018. Вип. 2. С. 120-133.
 12. Пирожков С. І., Хамітов Н. В. Українське суспільство на шляху консолідації. Вісник Національної академії наук України. 2017. № 11. С. 43-52.
 13. Станіславенко Л. А. Політика консолідації української держави в умовах трансформаційної кризи. Політичне життя. 2021. №2. С. 38-42
 14. Україна: шлях до консолідації суспільства: національна доповідь / ред. кол.: С. І. Пирожков, Ю. П. Богуцький, Е. М. Лібанова, О. М. Майборода та ін.; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ: НАН України, 2017. 336 с.
 15. Петухова О. Основні види процесу консолідації в державі: спроба класифікації. Актуальні проблеми державного управління: збірник наукових праць Одеського регіонального інституту державного управління. 2015. Вип. 2 (62). С. 21-26.
 16. Іванов І. Ю. Формування української політичної нації в сучасних умовах: проблеми і перспективи: автореф. дис... канд. політ. наук. Київ, 2005. 19 с.

17. Луцишин Г. І. Національна консолідація України в умовах демократизації суспільства. Наук. пр. [Чорномор. держ. ун-ту ім. Петра Могили]. Серія: Політологія. 2012. Т. 182, Вип. 170. С. 51-55.
18. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування: монографія. Київ: НІСД, 2011. 336 с.
19. Риженко Є. С. Інтегративна ідеологія як чинник консолідації українського суспільства: автореф. дис. ... канд. політ. наук. Київ, 2008. 19 с.
20. Сергієнко Т. І., Куріс Ю. В. Консолідація українського суспільства в умовах військової агресії Російської Федерації проти України. HUMANITIES STUDIES: збірник наукових праць / гол. ред. В. Г. Воронкова. Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика», 2022. Випуск 11 (88). С. 79-86
21. Вітман К. М. Консолідація як політичний феномен: актуальність для України. Держава і право. Збірник наукових праць. Київ, 2013. Вип. 62. С. 421-427.
22. Руденко Ю. Консолідаційна модель національної ідентичності: від теорії суверенітету до теорії політичної модернізації: монографія. Київ: «Видавництво Людмила», 2020. 364 с.
23. Оржель О. Консолідація українського суспільства на основі національної ідеї: перспективи і обмеження (з точки зору європейського досвіду). Вісник НАДУ. 2012. № 2. С. 28-38.

References

1. Melnychuk, O. (Ed.). (1974). Dictionary of foreign words [in Ukrainian]. Main Editorial Office of USE, 7 p.
2. Melenko, S. (2002). Consolidation as a type of systematisation of normative legal acts [in Ukrainian] [Doctoral dissertation *abstract*, Kyiv], 19 p.
3. Kupriienko, S. (n.d.). Dictionary of sociology (Letters A – Ya) [in Ukrainian]. <http://kupriienko.info/kupriienko-s-a-slovnik-sotsiologiyi-literi-a-ya/28/>
4. Polishchuk, Y. (2017). The concept of «social consolidation» in the domestic political science discourse [in Ukrainian]. Scientific Notes of I. F. Kuras IPENR of the National Academy of Sciences of Ukraine, 5-6(91-92), 158-171.
5. Bakumenko, V., Kovbasiuk, Y., Mikhnenko, A., Surmin, Y., & Troshchynskyi, V. (Eds.). (2010). Encyclopedic dictionary of public administration [in Ukrainian]. NAPA, 820 p.

6. Moroz, O. (2019). The problem of consolidation of society in the context of Ukraine's European integration aspirations: Main challenges [in Ukrainian]. *Efficiency of Public Administration*, 2, 69-8
7. Petukhova, O. (2015). Consolidation: Essence and types [in Ukrainian]. *Investments: Practice and Experience*, 3, 130-135.
8. Levenets, Y. (Ed.). (2011). *Political encyclopedia* [in Ukrainian]. Parliamentary Publishing House, 807 p.
9. Huntington, S. (1991). Democracy's third wave. *Journal of Democracy*, 2(2), 12-34.
10. Ruban, A. (2023). Consolidation of Ukrainian society as a significant factor in strengthening state sovereignty in the conditions of the Russian-Ukrainian war [in Ukrainian]. *Current Policy Issues*, 71, 42-48.
11. Polishchuk, Y. (2018). Social consolidation as an important factor in Ukraine's civilisational choice [in Ukrainian]. *Scientific Notes of I. F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 2, 120-133.
12. Pyrozhkov, S., & Khamitov, N. (2017). Ukrainian society on the path to consolidation [in Ukrainian]. *Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 11, 43-52.
13. Stanislavenko, L. (2021). The policy of consolidation of the Ukrainian state in the conditions of transformational crisis [in Ukrainian]. *Political Life*, 2, 38-42.
14. Pyrozhkov, S., Bohutskyi, Y., Libanova, E., & Maiboroda, O. (Eds.). (2017). *Ukraine: The path to consolidation of society: National report* [in Ukrainian]. National Academy of Sciences of Ukraine, 336 p.
15. Petukhova, O. (2015). The main types of the consolidation process in the state: An attempt at classification [in Ukrainian]. *Actual Problems of Public Administration: Collection of Scientific Works of the Odessa Regional Institute of Public Administration*, 2(62), 21-26.
16. Ivanov, I. (2005). Formation of the Ukrainian political nation in modern conditions: Problems and prospects [in Ukrainian] [Doctoral dissertation *abstract*, Kyiv], 19 p.
17. Lutsyshyn, H. (2012). National consolidation of Ukraine in the conditions of democratisation of society [in Ukrainian]. *Scientific Papers* [Petro Mohyla Black Sea State University]. Series: Political Science, 182(170), 51-55.
18. Stepyko, M. (2011). Ukrainian identity: Phenomenon and principles of formation [in Ukrainian]. *NISS*, 336 p.

19. Ryzhenko, Y. (2008). Integrative ideology as a factor of consolidation of Ukrainian society [in Ukrainian] [Doctoral dissertation *abstract*, Kyiv], 19 p.
20. Serhiienko, T., & Kuris, Y. (2022). Consolidation of Ukrainian society in the conditions of military aggression of the Russian Federation against Ukraine [in Ukrainian]. *Humanities Studies*, 11(88), 79-86.
21. Vitman, K. (2013). Consolidation as a political phenomenon: Relevance for Ukraine [in Ukrainian]. *State and Law. Collection of Scientific Works*, 62, 421-427
22. Rudenko, Y. (2020). Consolidation model of national identity: From the theory of sovereignty to the theory of political modernisation [in Ukrainian]. «Liudmyla» Publishing House, 364 p.
23. Orzhel, O. (2012). Consolidation of Ukrainian society on the basis of the national idea: Prospects and limitations (from the point of view of European experience) [in Ukrainian]. *NAPA Bulletin*, 2, 28-38.

Yehor Voloshyn

PhD student, Department of Political Science

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

<https://orcid.org/0009-0006-8398-3795>

e-mail: yehorvoloshyn@knu.ua

THE CONCEPT OF SOCIAL CONSOLIDATION IN POLITICAL SCIENCE DISCOURSE

Abstract

The article analyses the phenomenon of social consolidation as a complex process of unification and cohesion of society. The etymology of the concept of 'consolidation' is studied and various approaches to its definition in the social sciences and humanities are systematised. Related concepts in the political science discourse are distinguished. The structural levels and types of social consolidation are identified. The interrelation of social consolidation with other types of consolidation (political, democratic, national, ethnic) is investigated. The role of social consolidation in ensuring stable state development, formation of civil society and resolution of socio-political conflicts is outlined. The importance of human centredness as a key aspect of social consolidation is demonstrated. It is substantiated that a consolidated society is characterised by agreement on the basic 'rules of the game' and the goals of further development. The practical significance of introducing mechanisms of social consolidation in the context of global challenges and transformation processes taking place in democratic societies is emphasised.

Keywords: consolidation; society; democratisation; social consolidation; national consolidation; political consolidation; democratic consolidation.

Стаття надійшла до редакції 14.02.25

© Волошин Є. О., 2025

Деркач Вадим Леонтійович

Кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології

Київський національний економічний університет

імені Вадима Гетьмана (м. Київ, Україна)

<https://orcid.org/0000-0002-0123-3637>

e-mail: vadyt_derkach@kneu.edu.ua

КРИЗА ДЕМОКРАТІЇ. ТЕХНОКРАТИЧНА АЛЬТЕРНАТИВА

Резюме

У статті критично проаналізовано суперечність між демократичною легітимністю, що ґрунтується на виборності влади, та управлінською ефективністю, що вимагає фахової експертизи. Автор здійснює концептуальну реконструкцію канонічної доктрини демократії, виокремлюючи її нормативний і симулятивний аспекти, й протиставляє їй реальну практику демократичного устрою як поліархії активістських груп. Аргументовано, що в умовах зростаючої складності суспільного устрою та бюрократизації державного апарату представницька демократія перетворюється на інструмент ритуалізованого підтвердження лояльності, не забезпечуючи реального народного контролю. Як альтернатива розглядаються гібридні моделі, які поєднують елементи деліберативної демократії, партисипативного бюджету та технократичного ухвалення рішень. Стаття пропонує евристичні сценарії оновлення демократичних інституцій, в яких можливо досягнути балансу між участю, компетентністю та легітимністю.

Ключові слова: демократична легітимність, технократичне управління, деліберативна демократія, політичне представництво

Вступ

Криза демократії та технократичної альтернативи є вкрай актуальною та широко обговорюваною в сучасній політичній філософії, соціології та публіцистиці. Симптомами цієї кризи називають падіння довіри до демократичних інституцій, сплеск популізму, політичну фрагментацію й поляризацію суспільства, маргіналізацію публічної дискусії, відчуження

значної частини громадян від політичному життю, а також неспроможність політичних систем на базі народовладдя ефективно реагувати на новітні виклики. На цьому тлі дедалі частіше лунають голоси на користь технократичних підходів — делегування ухвалення рішень експертам й переосмислення власне підстав легітимації владних повноважень. Інтерес до цього істотно виріс з огляду на розвиток технологій штучного інтелекту та інтелектуальних систем підтримки процесу вироблення рішень.

В критиці теоретичних підвалин представницької демократії є своєрідний наріжний камінь: сумнів в тому, що, по-перше, загальнонародні вибори є хорошим сигналом зворотного зв'язку, на основі якого можна ефективно коригувати державну політику й спрямовувати її в русло максимізації остійного поступу суспільств та підвищення якості життя людей, і, по-друге, чи вибудовується взагалі «представництво» в демократичному процесі якоїсь «волі народу»? Технократична альтернатива в руслі цієї критики сягає витоків політичної філософії. Коротко, її суть полягає в тому, що виправданою є та влада, при якій державний апарат здатен виробляти оптимальні рішення, які забезпечують максимальну стійкість політичної системи з максимальною якістю життя людей [1; 2].

В цій статті я зосереджуся саме на цих двох наріжних аспектах, а саме: чи існує краща модель побудови державного устрою, форми правління та політичного режиму, ніж представницька демократія і чи існує ефективна технократична їй альтернатива?

Стверджуючи про кризу реальної демократії, сам термін «криза» я розумію тут буквально і безоцінно: як переломний момент в розвитку певної системи, в якій структурно наявне протиборство суперечливих тенденцій в динамічній рівновазі, яка за певного збігу умов стає нестійкою з невизначеністю наступного стану, в який перейде система. Криза якраз і означає, що в її ході визріває ця визначеність.

Методи дослідження

У цій статті застосовано аналітико-рефлексивний підхід, що передбачає критичний розгляд базових нормативних підстав легітимації політичної влади та форм її здійснення. Методологічною основою є концептуальний аналіз ключових понять у поєднанні з порівняльною реконструкцією теоретичних моделей демократії та технократії. Основну увагу зосереджено на критичному розгляді претензій канонічної демократичної доктрини в зіставленні з технократичними альтернативами, із урахуванням як нормативної аргументації, так і верифікованих ознак реальних трансформацій політичних систем.

Результати дослідження

Фундаментальне визначення демократії є синтетичним і тришаровим. Воно охоплює вказівку на певний тип політичного режиму (спосіб здійснення влади), форму правління (хто формує органи влади і принцип легітимації законодавчих установлень) і суспільно-політичного устрою (характер взаємодії держави і суспільства). Проте буквальне розуміння народовладдя як «влади народу», який здійснює свою волю прямо або через своїх представників — є радше культивованим симулякром суспільної свідомості, аніж об'єктивною реальією.

Тут, однак, потрібно одразу розрізнити нормативну теорію представницької демократії й дослідження, в яких «демократія» розглядається як реальна політична практика. Відповідно, так окреслені дві докорінно відмінні позиції в критиці демократії: (1) позиція, з якої реальні політичні практики оцінюються, орієнтуючись на взірець, мислений в нормативній теорії; і (2) з позицій, в яких осмислення політичної практики веде до переосмислення нормативної теорії демократії, де сама ця теорія стає об'єктом критики з пошуком й обґрунтуванням альтернативних моделей. В цій роботі я виходжу з другого.

Нормативну теорію, яка наразі домінує в політичній думці, я позначу тут як канонічну доктрину демократії. Її зміст коротко можна увібрати у сім положень.

1. Джерелом влади, тобто підставою, на якій владні повноваження визнаються легітимними, є «народ», який делегує владу державі шляхом волевияву на вільних виборах. Право на владу (й, відповідно, зобов'язання громадян підкорятися рішенням органів влади) належить первинно обранцям «народу».

2. Волевияв «народу» здійснюється постійно шляхом регулярного проведення чесних виборів, тобто таких, процедура яких прозора, рішення кожного з виборців є самостійним і добровільним, без зовнішнього примусу, і за умови, що участь у таких виборах гарантована всім громадянам, котрі складають визнану дієздатною частину суспільства. Кожен громадянин на рівних правах з іншими представляє сам себе в своїх інтересах (тобто кожен виборець має рівно один голос на виборах).

3. Право претендувати на владу має кожен громадянин і первинно без попередніх умов. Тим самим кожному гарантується право на політичну участь, як з погляду свободи вибору серед претендентів на владу, так і свободи змагань за владу, якщо такі не обмежують своїми діями свободу інших в цьому. Політичний процес тим самим являє собою змагання політичних ініціатив, громадських рухів та політичних партій, які виражають

і просувають певні інтереси, а рішення щодо наділення їх правом влади вирішується виключно шляхом голосування на виборах.

4. Надання влади не є незворотним: будь-який представник влади може бути позбавлений її, якщо виборці розчаруються в своїх очікуваннях або нададуть перевагу альтернативній пропозиції. Наділення владою передбачає зобов'язання звітувати за свої дії і підконтрольність їх з боку «народу».

5. Не допускається зосередження влади в одних руках так, що особа (чи певна організована група) встановлює закон, обов'язковий для виконання, який надає їй право самостійно й виключно перевіряти відповідність своїх дій цьому закону або неспізнано контролювати виконання певних робіт, виконавцем яких є вона сама. Зазвичай це передбачає дотримання принципу розподілу гілок влади.

6. Громадяни мають свободу політичної діяльності поза державними інституціями шляхом прямих громадянських акцій, в тому числі таких, які мають на меті здійснення контролю над діяльністю державного апарату. Держава підзвітна громадянам, але громадяни не мають вірогідних зобов'язань перед державою й у царині політичної активності не потребують дозволу з боку держави (в межах дотримання рівноправ'я).

7. Політична участь громадян передбачає гласність процесу вироблення рішень, доступ до релевантних джерел інформації та повну свободу слова в частині підзвітності органів державної влади й вираження політичних інтересів політичними гравцями (право звернення до громадян і право громадян на необхідну інформацію, яка розкриває цілі, можливості, потенційні наслідки та взаємозалежності в контексті законодавчих ініціатив та дій виконавчих органів влади). Переслідування за вираження своїх політичних поглядів заборонене.

Вочевидь, що реальне політичне життя там, де декларується демократичний устрій, далеко не вповні відповідає цьому канону. Проте зазвичай його розуміють як взірєць, яким визначається критерій оцінки реальних процесів та динаміки суспільних змін в політичному устрої [3].

Попередньо, перед тим, як зосередитися власне на реальній демократії, варто зауважити, що сама по собі апеляція до «волі народу» як декларованого джерела влади не є чимось, що винятково притаманна канонічній доктрині демократії. Ба більше, в ній більшу вагу має принцип суверенності індивіда й забезпечення його добровільної інформованої згоди в колективних ухвалях на основі деякої справедливої (=чесної) процедури агрегування «голосу народу». І оскільки цей «голос» не є одностайним, то суть канонічної доктрини демократії не стільки у «волі народу», скільки у процедурній чесності виборів і, що істотно важливо, інформаційній

складовій виборчого процесу та збалансованому формуванні державного апарату й законодавства з огляду на найширше врахування інтересів різних суспільних груп, в тому числі тих, що перебувають у відносній меншості. Отож, канонічна модель по суті апелює не стільки до «народу», скільки до узгодженості різних інтересів через адекватне їх врахування в урівноваженій державній політиці, в обмеженні свавілля державного апарату і недопущенні виокремлення його в привілейовану суспільну групу, яка діє виключно у власних інтересах. В цьому сенсі її можна трактувати як ліберально-інклюзивну модель політичного устрою.

В цьому відношенні вона докорінно відрізняється і від фашизму (в якому «воля народу» концентрується в елітарній групі і спрямована на максимальну єдність, згуртованість народу шляхом репресій щодо тих, хто «не такий, яким слід йому бути як одного із нас»), і від теоретичного комунізму та анархо-синдикалізму (де «трудящий народ» мав би здійснювати самоуправління без держави, де власне громадянське суспільство й виконує функції держави).

Термін «технократія» також концептуально хисткий, оскільки «влада фахівців» (=«майстрів») — це гіпотетично можлива конструкція політичного режиму, проте в ній не яким є саме джерело влади. В канонічній моделі фахівці, експерти, не мають первинних підстав для влади, оскільки вони не репрезентують прямо інтереси суверенного індивіда. Експерт лише надає потрібну інформацію або виконує свою роботу в рамках фідучіарних відносин професіонала і замовника послуг. Демократичний устрій передбачає те, що замовником послуг і кінцевим бенефіціаром державного управління є «народ», але довіряє він владу не безпосередньо фахівцям, а своїм представникам, що діють від його імені.

Відправною точкою теоретичного осмислення реального політичного режиму (а не його симулякра) візьмемо класичне визначення демократії Д. Шумпетера [Schumpeter, J. A.]: *«The democratic method is that institutional arrangement for arriving at political decisions in which individuals acquire the power to decide by means of a competitive struggle for the people's vote»*. [4, p. 269]

Тобто, у вільному переказі, демократичний режим влади полягає у інституційно закріпленій моделі узгодження (аранжування) політичних рішень в процесі змагання між групами, які прагнуть владних повноважень, за голоси підтримки з боку ширшого кола громадян. Дещо інакше, демократію краще розуміти як заміник громадянської війни (в боротьбі за владу тих, хто має відповідні амбіції й спроможність, організовуючи та підбурюючи до дій своїх прихильників), де замість збройної сутички влаштовується змагання за правилами, на кшталт спортивного. Перемога

присуджується тому, хто здобуде максимум голосів «уболівальників». Іншим боком цієї домовленості про правила є три ключові її складові.

1. Збереження прав, життя, майна, особистої свободи і гідності тих, хто програв. Таким чином знижуються ризики, а, відповідно, і ставки, в цьому змаганні: втрата влади не означає втрати всього, а лише деяких привілеїв, пов'язаних з доступом до влади.

2. Доступ до участі в політичній боротьбі не пов'язується з якимись попередніми умовами: політичної волі і амбіцій достатньо. Особа не може бути репресована за свої політичні амбіції і їй не може бути відмовлено в цій участі на підставі якихось вроджених особливостей.

3. Змова проти порушників «демократичної» конвенції. Особа, яка порушує цю базову домовленість про правила гри має бути усунута з процесу. Інакше кажучи, перший принцип не поширюється на тих, хто сам не дотримується його і базова домовленість передбачає, що, попри політичні розбіжності й несумісні цілі в політичній боротьбі, учасники конвенції утворюють коаліцію проти тих, хто конвенцію порушує.

В свою чергу перша і друга складова визначають «ліберальне» ставлення до розбіжностей і допускають спектр свобод і недоторканості, які поширюються на широке коло тих, кого і можна визначити як «народ».

Фактично влада в реальному демократичному суспільстві належить найбільш наполегливим в просуванні своїх інтересів й добре організованим групам активістів, здатним накопичувати політичний капітал у вигляді надійної електоральної підтримки. Це обмін соціального капіталу проактивної групи на електоральний ресурс, що, в разі успіху, веде до приросту її початкового соціального капіталу. Але на відміну від класичної тиранії — де одна сила «від імені народу» усуває іншу, — демократія працює як система обмежень: вона не дозволяє комусь одному довго утримувати владу в своїх руках і концентрувати всю повноту цієї влади. Ключовим інституалізованим інструментом тут виступає принципова тимчасовість владних повноважень і дотримання базових правил гри — недопустимість знищення політичних конкурентів. Тому найінформативнішим індикатором демократичного режиму і є змінюваність носіїв влади, які лише на обмежений час отримують владні повноваження. Ці групи використовують державний апарат в своїх інтересах, хоча і змушені балансувати, враховуючи інтереси конкурентів, зокрема гнучко реагуючи на ризики перехоплення ними підтримки виборців. Ця політична еквілібристика не дає змоги надовго закріпитися на владній позиції. Але критичною точкою є саме безпечність політичної діяльності в опозиції й збереження здатності опонентів влади претендувати на електоральну підтримку. Придушення і усунення конкурентів є прямою ознакою загибелі демократії.

Таким чином, реальна демократія є поліархією [5] із сукупністю інституційно закріплених правил змагання, учасники яких апелюють до «підтримки» народу. Історично ця модель політичного режиму еволюціонувала з практики узгодження шляхтою (аристократами-воїнами) позицій шляхом колективних переговорів на зібранні (з'їзді) як рівноправних і взаємозацікавлених учасників деякої майбутньої колективної дії. Однак вторинно такі перемовини все більше стосувалися конфліктів між сторонами і набували характеру судових дебатів, аргументом в яких виступала демонстрація коаліційної спроможності — апеляції до групи підтримки, до тих, хто задекларував свою готовність стати на бік однієї зі сторін. В цьому сенсі така процедура протилежна до третейського посередництва. Однак сама ця демонстрація разом із обмеженням допустимого нанесення шкоди противнику, недоторканість базових його володінь і статусу, виконувала функцію своєрідного примирення з превентивним уникненням надмірно ризикованої і виснажливої сутички. Отож за змістом це можна трактувати як запобіжну готовність до поступок потенційно сильнішому в обмін на непорушність деяких фундаментальних прав. «Народ» в цій конструкції з'явився там, де конфлікт розгортався через намагання усунути надмірний вплив держави (звільнення від диктату), в боротьбі за свободи інших верств населення, головно буржуазії. А далі — з трансформацією держави або в народну республіку, або в конституційну монархію, в якій монархія перетворилася в синекуру для родини монарха і символ державної ідентичності й легітиматії права держави на цю територію як спадкову. Отож реальна демократія — це розширення кола тих, хто бере участь в політичній боротьбі й тих, кому гарантовані базові права, в граничному випадку — все дієздатне населення. Однак деклароване право голосу не означає участь у виробленні рішень і можливість контролю роботи державного апарату.

Операційно влада при такому режимі зосереджена в руках чиновників, державного апарату, який складається переважно з формально найманих працівників. Однак хто здійснює цей винайм? З точки зору канонічної моделі, це роблять виборці, які або прямо наймають держслужбовців, або (що переважно) делегують це довіреном особам, які, в свою чергу, або безпосередньо призначають претендентів на посади, або ухвалюють правила відбору з кваліфікаційними вимогами відповідності певній посаді й погоджують умови контракту з особою, що наймається на державну службу. Контроль тут також здійснюють представники «народу»; і таке право мають (за логікою речей) і громадяни через судову систему, через прямі звернення, і, зрештою, на виборах.

Функція контролю є ключовою у представництві своїх інтересів. Якщо той, хто делегує свої повноваження і довіряє діяти від свого імені тому, хто відтак представляє чийсь інтереси в якомусь процесі вироблення

й ухвалення рішень, то відсутність закріпленого інституційно способу відкликати свого представника і розірвати з ним укладену угоду, відсутність самої цієї угоди як такої, а, відповідно, й способу встановити, виконані її умови чи ні, — все це разом робить представництво фікцією. Отож ця функція — народного контролю — полягає не в тому, щоб безпосередньо контролювати діяльність роботи державного апарату, дотримання законів тощо. Суть народного контролю на первинному рівні легітимації влади полягає в здатності визначати зміст угоди про представництво своїх інтересів і безапеляційного права розривати її на свій розсуд. Вочевидь, що така можливість визначає характер діяльності груп лобістів, які не делегують представникам свої повноваження, а реалізують свої інтереси при їх посередництві, наймаючи їх для цього. Той, хто здійснює такий контроль, той і є джерелом влади. [6]

Це заперечують тим, стверджуючи, що функцію народного контролю над державою беруть на себе громадські організації та деякі медіа, розслідуючи й оприлюднюючи відомості про діяльність органів влади, що остаточно такий контроль здійснюється на основі оприлюднених даних в ході голосування на виборах. Однак, оскільки в реальній демократії таке висвітлення стає лише засобом політичної боротьби, а виборець не відомо що делегує своєму представникові й не має іншого способу, окрім як в судовому порядку, оскаржувати ті чи ті дії влади або голосувати на виборах за іншого «представника», то фактично функція контролю реалізується лише шляхом прямої участі в діяльності політичної партії. Саме тому я трактую реальну демократію як владу активістів, а не владу «народу».

Ця модель докорінно відрізняється від канонічної доктрини демократії, оскільки, по-перше, «народ» не виражає на виборах свою волю (а лише деяку симпатію) і власне його не існує як суб'єкта політичної дії. Народ не причетний до влади як такої, і в цьому сенсі його участь подібна до ролі уболівальників на футбольному матчі. Так само, як футбольний уболівальник не бере участі у грі, й, строго кажучи, не має безпосередніх вигод від програшу чи виграшу «своїєї» команди, так і народ лише «переживає» за перемогу «своїх», але по суті є лише донором голосів в електоральних змаганнях. І, по-друге, обрані народом «представники» не представляють інтереси «народу» (їх просто не існує як чогось несуперечливо консолідованого), а тільки тих лобістів, які й стоять за ними (хоча лобісти, ясна річ, самі з «народу» в широкому розумінні). Цю модель політичного устрою можна трактувати як активократію з широкою соціальною базою, тобто владу тих груп у суспільстві, які здатні до енергійних дій і прагнуть здобути владу у власних інтересах, впливаючи на формування бюрократичного апарату.

Канонічна модель представницької демократії за своєю логікою обґрунтування по суті спирається на граничний випадок, коли весь «народ» утворює громадянське суспільство. Але для цього граничного випадку власне держава тепер вже зводиться виключно до технічних функцій. Таким чином ми приходимо до дещо парадоксального висновку, що в тій мірі, в якій реальна демократія наближається (якщо наближається) до її канонічної моделі, функція представництва втрачає свій зміст (громадянин сам може «представляти» самого себе в процесі ухвалення рішень, йому не потрібні для цього посередники), а джерелом влади — підставою легітимації ухвал, які набувають сили законного (=справедливого) примусу з огляду на загально-суспільний інтерес громадян з різними, в тому числі суперечливими, інтересами, стає не «воля народу», а апеляція до об'єктивного оптимуму, встановленого шляхом наукового обґрунтування. Однак саме це і робить таку модель технократичною по своїй суті. Але джерелом влади в ній є не статус фахівця як деякого «мудреця» (як у Платона), чи як в меритократичному або епістократичному сенсі вужча частина громадян, наділених правом претендувати на посади і права обирати, а саме процедура вироблення рішень не на основі голосування, а на основі пошуку раціонального «технічного» оптимуму. Але також і в тій мірі, в якій реальна демократія віддаляється від канонічної — так само «представництво» є лише номінальним і фактично зводиться до підтвердження лояльності. Отож розбираючи кризу реальної демократії, можемо сформулювати питання так: яка ефективна технократична альтернатива має вирішальні еволюційні переваги? І оскільки ми щойно з'ясували, що з погляду канонічної моделі граничний, «ідеальний», випадок заперечує логіку представництва інтересів шляхом голосування, то й у нас відпадає потреба в критиці всього решта в цій моделі, окрім виправданості такого представництва.

Як заперечення проти такого тлумачення можна було би одразу висунути аргумент, що технічна раціональність є інструментальною: таким чином ми можемо встановити лише міру ефективності способу досягнення певних цілей, але не пріоритетність самих цих цілей. І тут бракує врахування поточних ціннісних орієнтацій. Але саме це і робить таку технократичну модель найбільш стійкою і виправданою! Бо справа в тім, що сам розклад суб'єктивних ціннісних установок є фактичною соціальною даністю. Однак обмеженням в їх повній реалізації виступає не лише суперечливість прагнень, а й незалежні об'єктивні чинники. Отож для кожного суспільного стану, який склався на певний момент, можна задати множину сценаріїв реалізації суспільних дій з ймовірністю наслідків та їх оцінкою відносно ціннісних установок. При цьому не існує ефективної процедури цілковито зняти суперечності в цих оцінках шляхом голосування. (Див. щодо цього фундаментальні роботи з критикою виборних процедур і парадоксів голосувань, зокрема в [7]).

Строго кажучи, всі проблемні ситуації з вибором серед наявних альтернатив можна звести до трьох типів. (1) Існує однозначний об'єктивний оптимум за узгодженої цільової функції. — Голосування тут безглузде, оскільки від волі виборця залежить лише чи піти «дурним» шляхом, чи розумним (тобто насправді, а не лише гадано, ефективно досягнути мети). Якщо всі виборці «розумні» — вибір очевидний без голосування, якщо всі «дурні» — «хороший» варіант є лише випадковим, ймовірність якого знижуватиметься, чим більше гірших альтернатив обстоюватимуть виборці, опираючись на свої гадки. І чим ширше коло цих виборців, тим дурнішим буде результат голосування. (2) Не існує однозначного оптимуму й однозначної узгодженості, але існує кілька варіантів, які істотно не різняться один від одного. — Голосування (і боротьба за просування свого вподобання) тут нічим об'єктивно не відрізнятиметься від жеребкування або свавільного рішення «диктатора» (яке по суті є аналогом випадкового вибору). Який би варіант не був обраний, об'єктивно він рівнозначний іншим. Однак напруга конфлікту в боротьбі суб'єктивних пристрастей чи пригнічення через усвідомлення необхідності коритися свавілля лише руйнуватиме суспільну злагодженість і заважатиме кооперації там, де вона була б доцільною. Тому жеребкування як спосіб зняти суб'єктивний чинник у виборі альтернативи, покласти на сліпий випадок і позбутися тягара відповідальності й розбіжностей — краща процедура рішення в цих умовах. Навіщо сперечатися, якщо наслідки практично рівноцінні? (3) Оптимум не визначений в силу докорінних розбіжностей в ціннісних установках, їх принциповій несумісності (одні ставлять за найважливішу для себе мету не допустити того, що є найважливішою метою для інших), а інформації для вірогідного прогнозу бракує або очікувані події самі по собі не контрольовані й не передбачувані — голосування безглузде, оскільки який би варіант не був обраний, він у будь-якому разі сумнівний, не ефективний і внутрішньо конфліктний. Знову ж таки, жеребкування тут було би менш конфронтаційним вирішенням. Однак зведення до єдиного рішення в цілому за таких умов було би гіршим варіантом. Якщо ми не можемо надійно визначити ані бажану мету, ані спрогнозувати наслідки — то збереження розмаїття і свободи є кращою в еволюційному сенсі стратегією, оскільки вона, хоч і не дає гарантій успіху, але в цілому дещо знижує ймовірність явно тупикових рішень. Але саме це і є тим реальним процесом ліберальної демократії!

Таким чином, напротивагу панівній у сучасній політичній філософії критиці реальної демократії з позицій ідеалізованої нормативної моделі представництва «волі народу» через вільні вибори, реальна демократія насправді є більш зваженою моделлю. Сильним її боком є якраз те, що в ній більш-менш ефективно відсікається участь «народу» в ухваленні рішень, але разом з тим, через культивований симулякр, «випускається пара» перегрітих розчарувань шляхом проведення ритуальних виборів, але з реальною

політичною конкуренцією активістів, які, за правилами гри, обмежують допустимі способи нанесення шкоди опонентам (тим самим страхуючи самих себе). Така ліберальна модель зберігає меншини від диктату більшості, а сильних противників — від надмірних витрат на боротьбу, оскільки фактично вони змінюють один одного біля керма держави. Тому золоте правило «не роби тим, хто програв, того, що ти не хотів би, щоб заподіяли тобі в разі твого програшу» — є хорошим обґрунтуванням логіки реальної демократії як правила безконфліктної поступки права на владу в обмін на гарантії прав і свобод з підтриманням деякої оптимальної змагальності серед груп активістів, квазіринковий механізм державної політики.

Основна загроза стійкості цієї моделі полягає в надмірній залученості «народу», тобто пасивної (=безвідповідальної інфантильної) частини населення, але яка на виборах розгойдується через популістичну демагогію та активне сприяння надмірному резонансу маргінальних позицій активістів-меншин. Результатом цього є, з одного боку, надто стрімка змінюваність урядів, з іншого — поляризація населення і надмірне розгойдування суспільних дій. Відтак наслідком стає не радикальна зміна політичного курсу й суспільних установлень в бік прогресу, а саме хитавиця, коли з однієї крайності кидаються в іншу поспіль.

В цілому, реальна стримана демократія є ефективним засобом культивування конструктивного конфлікту, згладжуючи його екстремальні прояви. Її додаткова перевага полягає у тому, що вона знімає багато бар'єрів на шляху залучення в органи влади амбітних людей просто тому, що відкриває їм шлях боротьби за владу в державі, а не проти держави. Однак парадокс надмірної залученості народу в цей процес полягає в тому, що поляризація груп населення наростає навіть тоді, коли їхні реальні інтереси збігаються у більшості позицій.

В сучасному суспільстві складно виокремити цілісні кластери інтересів, які саме так, цілісно, відображають інтереси суспільних груп: ці інтереси декласовані. Доходить навіть до вже типового випадку, що члени однієї родини можуть підтримувати різні, ворожі одна до одної, політичні сили. Ці суперечності переносяться із-зовні, через різні уболівальницькі симпатії, всередину спільноти, роз'їдаючи її цілісність. Типовою є гаряча накручена суперечка в питаннях, щодо яких об'єктивно більшості учасників не мало би бути ніякого діла. Важко, наприклад, зрозуміти, чому людей турбує тема одностатевих шлюбів, оскільки це щось таке, з чим переважна більшість ніколи не зустрінеється в своєму життєвому виборі чи потребах (включно навіть зі значною частиною сексуальних меншин, для яких тема шлюбу не актуальна). При цьому волевиявлення, при якому різниця між претендентами на виборах за результатами голосування в межах 1-2 % як аргумент, до якого апелюють як до волі народу — є абсурдом. В якому сенсі

така різниця може бути раціональним доказом при виробленні оптимального рішення?

Стандартна відповідь прихильників канонічної моделі на цю критику полягає в тому, що формування політичної культури суспільного діалогу, представлення зваженої дискусії в медіа і доступ до релевантної інформації, громадянська відповідальність виборця покращують демократичний вибір. Однак при цьому не показують, як таке може бути, підмінюючи аргументацію по суті апеляцією до фіктивних ідеалізованих випадків. Логічно задатися запитанням: якщо виборець може бути настільки компетентним, щоб ясно сформулювати можливі ефективні способи реалізації своїх несуперечливо й реалістично викладених цілей, зважаючи при цьому на обмеження з боку інших учасників і бачення форм кооперації з ними, здатен здійснювати ефективно контроль держави шляхом тиску в ході громадянських акцій, — то скільки часу йому буде потрібно для всього цього і чим зумовлена потреба в делегуванні своїх функцій комусь? Видається, що суспільство з такими громадянами-виборцями не потребує представницької демократії, бо не зрозуміло, забезпечення яких своїх інтересів у волевиявлення він потребував би передовіряти комусь.

Якщо вже й виборець довіряє діяти від свого імені, то логічнішими в цьому випадку були б не квазіклієнтальні стосунки, а фідучіарні взаємини, аналогічно тим, які виникають між професіоналами (адвокатом, лікарем, архітектором тощо) та замовником послуг.

На це можна було б заперечити, що законодавче врегулювання потребує спеціального органа вироблення таких рішень, легітимованих саме через мандат довіри «народу» до тих, хто ці рішення ухвалює. Такий мандат не є строго імперативним; фактично він не стільки довіряє представництво інтересів, скільки виражає згоду виборця на тимчасову (до наступних виборів) поступку в своїх владних домаганнях. Ця поступка водночас є завіренням лояльності до держави, однак не нав'язану силою, а добровільну. Тому між формальними виборами і конкурентними виборами — з погляду представництва інтересів «народу» — відмінність по суті лише в ступені уболівальницької залученості виборців в сам процес. І там, і там вибори — це не форма участі у прийнятті рішень, а, навпаки, спосіб відчуження від цього процесу. І оскільки в будь-якому суспільстві є чималий відсоток осіб аполітичних, які не мають власних домагань на владу (або розглядають державу як щось цілковито від них не залежне, як об'єктивну даність, впливу на яку вони не мають, але можуть пристосовуватися до умов, які держава висуває і навіть скористатися ними для власної вигоди), — то вибори переважно є імітацією участі для тих, хто такі домагання має, але не настільки активний і наполегливий, щоб змагатися за владу. І тому вибори є вагомим елементом також і у сучасних недемократичних режимах: вони

розраховані на пред'явлення аргументу «ви ж самі підписалися», тобто взяли на себе зобов'язання лояльно ставитися до влади диктатора.

В політичній філософії тут пропонують альтернативу як доповнення до виборчого процесу, так звану деліберативну модель демократії з елементами лотократії (вибори шляхом жеребкування) [8]. Суть її полягає в тому, що представництво інтересів народу найліпше моделюється в репрезентативній панелі з випадково відібраних в неї громадян (по типу суду присяжних), а рішення має вироблятися шляхом поглибленого обговорення, консультацій з експертами, які надавали б потрібні фактичні дані. І якщо в ході таких переговорів досягається консенсус чи близько до нього, то на основі виробленої позиції кваліфіковані юристи укладають закон, який стає прецедентом, допоки не буде вироблена йому заміна. Легітимізується цей закон (як екстремальний варіант) обраним всенародно «представницьким» органом, але повноваження якого і мандат довіри обмежуються виключно засвідченням того, що вироблене рішення відповідає процедурі збору репрезентативної вибірки та належного обговорення. Таким чином, джерелом влади стає не воля народу, концентрована в персональному складі законодавчого органа чи особі очільника, а затверджена процедура вироблення рішення. Ця процедура тепер вже може розглядатися як спеціальний предмет дослідження з метою моделювання ефектів в перебігу процесу вироблення рішень в колективній дискусії, які впливають на підсумковий вердикт. Звісно, така модель може широко використовуватися як дорадча процедура і в представницькій демократії, однак принциповим моментом тут є саме характер представництва інтересів і джерело влади. Строго кажучи, послідовна деліберативна модель передбачає для представницьких органів лише допоміжну функцію своєрідного громадського нотаріату. В цій ролі склад таких представницьких органів навіть послідовніше було би формувати не шляхом конкурентного голосування на виборах, а шляхом відбору за критеріями осіб, які «заслужено» мають право на таке представництво, додатково підкріпленого імперативним мандатом, який надає згода певного числа осіб представляти їх в цьому процесі народного контролю. По суті це нагадує меритократичні засади, однак «найдостойнішим» тут довіряється не влада як така, а лише верифікація джерела влади.

Інша альтернатива, яка стає все популярнішою — це модель представницької демократії, однак з обмеженням виборчих прав колом тих, хто засвідчив відповідні громадянські компетенції. Логіка такого підходу зрозуміла: якщо суспільство вважає за потрібне обмежувати, скажімо, право керувати транспортними засобами тільки колом тих осіб, хто попередньо склали іспити, які засвідчують наявність відповідних базових навичок, то й обирати представників у владу не може будь-хто, а лише компетентні фахівці. Ця своєрідна форма технократії (або за Бренноном [9], епістократії) позиціонує

громадянство як певний набір експертних компетенцій. Але якщо повернутися до засад канонічної доктрини, то в екстремумі, як ми це з'ясували, вона й передбачає ідеал тотожності народу і громадянського суспільства. Однак прихильники епістократичної моделі скептично ставляться до можливості досягнення такого стану. Тому, за цією логікою, якщо в суспільстві є аполітична частина і вона добровільно самоусувається з виборчого процесу, то наразі активна частина має право обирати з імпліцитною презумпцією «раціональної істоти». Проте логічніше було би цю презумпцію змінити — доки не доведено належним чином, що виборець здатен ухвалювати раціональні рішення, йому не можна довіряти представництво власних інтересів (так само, як діти обмежені в цьому). Але тоді хто буде тим опікуном і тим експертом, який визначатиме громадянську придатність? На підставі яких критеріїв? Це стандартне заперечення проти епістократії.

Вочевидь, ані пряма демократія, ані пряма диктатура в складноорганізованому сучасному суспільстві неможливі через складність механізму управління, який вимагає, по-перше, спеціалізації та кооперації управлінців, а, по-друге, їх повного робочого залучення. Зрештою, держави (яким би не був політичний режим в них) вже давно не банди рекетирів, якими вони були на початку. Легалізований рекет — це лише залишкова й пережиткова роль держави, яка в суспільствах з розвинутою політичною культурою зведена до граничного мінімуму. Історично, ідеї ліберальної демократії розвивалися саме з мотивів мінімізувати суто паразитарний характер державного апарату щодо суспільства, в якому держава тримає владу.

В реальній демократії боротьба за контроль за посадами і за виробленням законодавчих установлень розгортається між бенефіціарами політичних груп, лобістів власних політичних інтересів. Перевагу тут мають ті, хто володіє потужнішим організаційним ресурсом. Сам цей ресурс можна розглядати як накопичуваний капітал, тому, як правило, в тенденції, але не виключно, політичну боротьбу ведуть не прямо бенефіціари, а свого роду професіонали, які є адвокатами і промоутерами цих інтересів, тобто політтехнологічні організації. Отже, бенефіціари-активісти є замовниками послуг, політичні організації — організаторами «технологічного» здійснення цілей, а просунуті на посади чиновники, що діють під прикриттям пролобійованих законів — виконавцями відповідної підприємницької ініціативи. Отож влада належить фахівцям в ефективному маніпулюванні виборцями, оскільки в тих в пасивному стані немає ніяких інструментів «представництва інтересів».

Додатково, сам цей бюрократичний апарат має власні інтереси в суспільстві, навіть коли чиновники не служать прямо чийось інтересам. В цілому цей специфічний інтерес можна означити як прагнення до синекуризації. Це впливає з того суперечливого становища, в яке потрапляє чиновник.

На нього покладають відповідальність за досягнення певних цілей (байдуже перед ким), надаючи натомість деякі важелі впливу. Однак зазвичай процеси, з якими має справу управлінець (як і особа в своєму житті) такі, що надійність досягнення бажаного рідко забезпечена вповні можливостями. І чим більший розрив — тим сильніше прагнення перекласти на когось цю роботу. Це природне прагнення отримати допомогу з надією, що є хтось добрий і могутній, то подбає про тебе і до кого тепер висуваяться тим жорсткіші вимоги, чим сильніше сподівання підкріплені зустрічними обіцянками. Люди тим охочіше довіряють владу комусь над собою, чим безпораднішими вони є самі. І чим тривожніший їх стан, тим спокусливішими стають запевнення, що знімають цю тривогу обіцянним благом, особливо якщо воно обіцяне як подарунок або надається за невелику плату.

Бюрократія опиняється в тому ж становищі, що й жерці, маги й віщуни. Їхній об'єктивний інтерес: мінімізувати ризики для себе, пов'язані з розчаруванням замовників через невиконані обіцянки. Тобто вони прагнуть зняти з себе відповідальність, але при цьому підтримувати свій статус, який є джерелом доходів. Саме тому ідеальним варіантом тут є синекура: високий дохід, престиж, привілеї при мінімумі відповідальності з приємним проведенням робочого часу, які забезпечені інституційно. Однак цей інтерес прямо суперечить очікуванням тих, хто покладає на бюрократію відповідальність. Інтерес бенефіціарів держави в десинекуризації бюрократії (за невеликими допустимими винятками). Очевидно також, що бенефіціари держави не зацікавлені в корупції серед бюрократичного апарату, тобто використання чиновниками своїх повноважень не за призначенням, для отримання незаслужених (в буквальному розумінні) доходів. Знову ж таки, байдуже, чиєю довірою зловживає чиновник (як найманий працівник) — царя чи народу. Але і там, і там бюрократія стає хвостом, який крутить собакою в тій мірі, в якій в ній формується власний соціальний капітал, а складність процесів управління така, що контроль за ними вже не можливий, або вкрай утруднений.

Проте в демократичному суспільстві бюрократія отримує додаткові важелі впливу і самозбереження: вона стає тією активною силою, яка є бенефіціаром держави й має в своєму розпорядженні організаційний ресурс, потужність якого здебільшого перевищує можливості конкурентних груп активістів. В реальній демократії бюрократичний апарат (принаймні на ключових посадах) формується лобістами, які змінюють один одного і конкурують між собою. Отож в складі державного апарату виникає своя гостра конкуренція. Реальна демократія як поліархія веде до постійної руйнації коаліцій в середині бюрократичного апарату, знижує можливість накопичення ними соціального капіталу. Однак за канонічної представницької демократії, як це не дивно звучатиме, головним бенефіціаром неминуче

постає бюрократична коаліція. В тенденції це веде до класичної партократії: злиття провідної політичної сили із власне бюрократичним апаратом. В цій виродженій демократії конкурентних виборів вже нема, і як така вона зводиться до імітаційної підтримки «народом».

Отож підведемо проміжний підсумок. Реальна демократія являє собою політичний режим конкуренції політичних груп активістів, але широке залучення «народу» в процес голосування веде до розкручування популізму, критичної нестійкості системи та надмірної концентрації влади в руках бюрократії, схильної до закріплення синекур. В результаті суспільство стає переважаним маргінальними політичними дебатами, декласується й розпадається на групи уболівальників, одержимих ціннісними установками, які не мають істотної ваги в забезпеченні остійного поступу і процвітання суспільства. В свою чергу бюрократичний апарат продукує надмірну кількість правил, контроль над дотриманням яких так само не має істотного впливу на об'єктивні показники суспільного добробуту. Відбувається хаотизація політичного життя з одного боку, й ритуалізація його з іншого, завантаженість псевдопроблемами. В цих умовах нарастають ризики узурпації влади в руках суто паразитарних груп, які вирізняються доброю згуртованістю й повною безцеремонністю в захопленні влади, фашизації демократичного процесу через розкручування ксенофобії та шовіністичної ідентичності, на якій і ґрунтується формування більшості.

Хоча деліберативні моделі демократії, на відміну від моделі представницької демократії (без реального представництва) мають кращу обґрунтованість саме з точки зору репрезентативності інтересів й пошуку ширшої основи для консенсусу, вони надто складні в реалізації. Представницька модель має істотну перевагу в тому, що вона гранично проста: в певний момент найширше коло громадян отримує право «бути почутими», вони мають змогу виговоритися й на виборах ритуально передають владу «добровільно» тим спритникам, які максимально ефективні в демагогії (сподобалися виборцю, найліпше його почули й пообіцяли те, чого хотіла більшість, максимально залучивши й голоси меншин, які одержимі якимись надцінними для себе питаннями). Ті політичні сили, які здатні організувати й забезпечити максимальний вплив, наймають таких демагогів (диверсифікуючи власні ризики шляхом найму не одного такого проєкту, а кількох) й зосереджують свою ефективну політику за межами публічного простору. В тенденції такі сили зростаються з бюрократією, а складність структури державного управління й накопичений в них соціальний капітал кругової поруки й надійної інформованості робить зовнішній контроль їх вкрай складним. Це надійно відсікає «народ» й стабілізує державну владу. Але робить політичне життя надто заскорублим, а державний апарат неефективним, надто синекуризованим і паразитарним.

Ані ідея обмеження кола виборців компетентними громадянами, ані налагодження представництва на фідучіарній основі не можуть адекватно забезпечити формування такого державного апарату, ефективність якого істотно зросла б, порівняно з реальною демократією. Причина в тому, що складність залежностей та неоднозначність інтересів громадянина не дозволяє виокремити якусь надійну основу, на якій можна було би визначити його компетентність як виборця або як замовника послуг. Тому реальна демократія з системним обмеженням популізму (але без обмеження політичних прав громадян) видається найбільш і реалістичною, і виправданою формою політичного режиму. Однак в який спосіб можна обмежити популістичну хитавицю, не впадаючи у фашизм, зберігаючи ліберальну основу в політичній змагальності?

Слід визнати, що реалістичної альтернативи виборності як механізму легітимації державної влади не існує (принаймні у суспільствах зі сформованою демократичною політичною культурою). Водночас стає дедалі очевиднішим, що вибори неспроможні забезпечити розв'язання всіх тих суспільних проблем, які вимагають ефективного державного управління. Це породжує напругу між демократичною легітимністю, що ґрунтується на участі громадян, та ефективністю, яка потребує фахової експертизи. Відповідно, назріває еволюційний тренд в напрямку гібридних моделей, що поєднують елементи демократії та технократії. В цьому руслі — за аналогією з сучасними монархіями — демократичні процедури все більше трансформуватимуться в символічний акт довіри на тлі посилення ролі експертного управління і зниження операційної ваги виборів.

Це порушує запитання: чи існують інституційні варіанти демократичного режиму, які не зводяться лише до ритуалізації участі, але водночас дозволяють інтегрувати переваги демократії та технократії, компенсуючи їхні вади?

Прихильники канонічної доктрини демократії вважають головною вразливістю сучасних демократій низький рівень залученості громадян до ухвалення рішень. Це пояснюється тими бар'єрами, які створюють політичні угруповання, прагнучи монополізувати владу задля збереження власних привілеїв і підтримання нерівності можливостей. У цьому контексті такі заходи, як надання соціального гандикапу та розширення інклюзії, інтерпретуються як способи посилення громадянської активності та адаптації державної політики до легітимних суспільних інтересів.

Натомість ключовою вразливістю технократії є невизначеність джерела її легітимності: незрозуміло, в чиїх інтересах діють фахівці, які не лише визначають політичні цілі, але й формують критерії доступу до участі в управлінні, поза демократичним мандатом.

На фундаментальному теоретичному рівні тут потребує перегляду сам принцип делегування повноважень: найпослідовнішим способом вираження інтересів є пряма підтримка громадянами суспільно-значущих проєктів, однак не голосами, а або коштами, або волонтерською активністю. Однак коло такого роду проєктів визначалося б оцінкою їх суспільної узгодженості через громадські слухання по принципу права вето за умови деякої визначеної достатньої кількості виборців (не обов'язково більшості), які вважають неприйнятними дії, що становлять загрозу їх корінним інтересам або, що реалістичніше, чітко закріпленим в конституції обсягом того, що вважатиметься таким, що відповідає суспільним інтересам. Відтак кожен громадянин мав би зобов'язання перед суспільством (як користувач суспільних благ) в їх оплаті, але відповідну частку свого доходу самостійно розподіляв би на ті проєкти, підтримував би ті фонди, які в його розумінні є пріоритетнішими з його інтересів і цінностей. Це не виключає того, що певна частина державних служб фінансувалася як закріплений конституційно обсяг ефективної держави. В цій партисипативній моделі зникав би посередник, якому «народ» делегує представництво своїх інтересів. І оскільки законодавчу ініціативу також можна трактувати як своєрідне пропоноване суспільне благо, то право народного вето і підтримка фондів, які фінансують й організують розробку виважених законів так само можна трактувати як фідучіарні відносини між фахівцями і громадянами. Остаточна легітимація таких законодавчих рішень може здійснюватися деліберативним чином — шляхом відбору громадян в своєрідний «народний суд» над законопроєктами. Обидва цих підходи мають ті ж переваги, що й реальна демократична практика — вони операційно прості і зрозумілі: кожен сам розподіляє суму, яку він зобов'язаний сплатити як податки (чи принаймні істотну частину цієї суми), обирає тих, хто тим самим від його імені буде здійснювати операційний контроль над цільовим використанням цих коштів і кожен має рівні шанси (можливо за умови складання деякого іспиту «громадянської зрілості» на основі забезпеченої і рівнодоступної системи громадянської освіти) участі в деліберативній панелі при виробленні законів. Однак вони мають ту істотну перевагу, що усувають псевдопредставництво й істотно обмежують роль бюрократичного апарату суто технічними функціями, значна частина яких може бути автоматизована. Проте ця модель не замінює демократію як таку, включаючи й частково збережені виборні процедури. Але в ній вибудовується баланс між технократією (легітимацією рішень через експертне обґрунтування) і демократією (апеляцією до «волі народу»).

Висновки

Реальна демократія не тотожна канонічній моделі народовладдя, оскільки в практичному вимірі влада зосереджується в руках добре організованих активістських груп і бюрократії, тоді як масовий електорат

виконує здебільшого роль легітимаційного ресурсу без реального впливу на політичні рішення.

Головна слабкість представницької демократії полягає в її неспроможності забезпечити ефективне представництво інтересів та інституціоналізований контроль над представниками, що зумовлює зростання популізму, фрагментацію публічної сфери й синекуризацію влади.

Технократія натомість страждає на дефіцит легітимності, оскільки ухвалення рішень без участі громадян не гарантує, що вони відповідають суспільним пріоритетам; крім того, вона схильна до самовідтворення закритої еліти без публічного зворотного зв'язку.

Інституційне оновлення демократії можливе через деліберативні й партисипативні моделі, які передбачають залучення випадкових представницьких вибірок громадян до ухвалення рішень, з одночасним збереженням виборчих механізмів для балансування довіри й підзвітності.

Гібридні моделі, які поєднують демократичну участь із технократичним обґрунтуванням рішень, є найбільш перспективним напрямом еволюції політичного устрою, здатним компенсувати слабкі сторони обох підходів за умови збереження принципів ліберальної конкурентності, процедурної справедливості та мінімізації синекур.

Список посилань / References

1. Crouch, C. (2020). *Post-democracy after the crises*. Polity Press.
2. Riker, W. H. (1982). *Liberalism against populism: A confrontation between the theory of democracy and the theory of social choice*. W. H. Freeman.
3. Held, D. (2006). *Models of democracy* (3rd ed.). Stanford University Press.
4. Schumpeter, J. A. (1942). *Capitalism, socialism and democracy*. Harper & Brothers.
5. Dahl, R. A. (1971). *Polyarchy: Participation and opposition*. Yale University Press.
6. Manin, B. (1997). *The principles of representative government*. Cambridge University Press.
7. Mueller, D. C. (2003). *Public choice III*. Cambridge University Press.
8. Dryzek, J. S. (2000). *Deliberative democracy and beyond: Liberals, critics, contestations*. Oxford University Press..
9. Brennan, J. (2016). *Against democracy*. Princeton University Press..

Vadym Derkach

*PhD in Philosophy, Associate Professor of the Department of Sociology
Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman (Kyiv, Ukraine)*

<https://orcid.org/0000-0002-0123-3637>

e-mail: vadym_derkach@kneu.edu.ua

THE CRISIS OF DEMOCRACY. A TECHNOCRATIC ALTERNATIVE

Abstract

This article critically examines the contradiction between democratic legitimacy, grounded in the electoral basis of power, and administrative efficiency which demands professional expertise. The author undertakes a conceptual reconstruction of the canonical doctrine of democracy, distinguishing its normative and simulative aspects, and contrasts it with the actual practice of democratic arrangements as polyarchies of activist groups. It is argued that under conditions of increasing complexity of social organization and bureaucratization of the state apparatus, representative democracy transforms into an instrument of ritualized confirmation of loyalty, failing to ensure genuine popular control. Hybrid models that combine elements of deliberative democracy, participatory budgeting, and technocratic decision-making are considered as alternatives. The article proposes heuristic scenarios for the renewal of democratic institutions that could achieve a balance between participation, competence, and legitimacy.

Keywords: democratic legitimacy, technocratic governance, deliberative democracy, political representation

Стаття надійшла до редакції 01.04.25

© Деркач В. Л., 2025

Лященко Ірина Анатоліївна

Кандидат політичних наук, доцент кафедри політології

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)

<https://orcid.org/0000-0001-5444-3470>

e-mail: iral@ukr.net

КРИТИКА ВЛАДНИХ ВІДНОСИН У ДЕМОКРАТІЇ ЗА ДЖЕЙСОНОМ БРЕННАНОМ

Резюме

Проаналізовано науковий доробок сучасного американського дослідника Дж. Бреннана щодо інституту виборів та його вагомості у демократії.

Розглянуто п'ять аргументів на користь демократії як влади народу, до яких віднесено: 1) аргумент згоди, котру надають громадяни на урядування в державі за підсумками виборів; 2) аргумент інтересів, котрі уряд має враховувати за підсумками виборів; 3) аргумент автономності, котру відчують громадяни стаючи авторами законів за підсумками виборів; 4) аргумент недомінування, котре захищає громадян від домінування за підсумками виборів; 5) аргумент морального розвитку, котрий розвиває почуття справедливості та доброго життя за підсумками виборів.

Розкрито приклади, що спростовують ці аргументи, і подаються як контраргументи. Всі вони стосується влади окремого індивіда, окремого громадянина як особистості, а не громадян як сукупності. Серед таких контраргументів виокремлено п'ять наступних. По-перше, контраргумент державного контролю на противагу згоді. Наприклад, коли громадянин не голосує, але все одно змушений підпорядковуватися урядовій політиці, сплачувати податки тощо. По-друге, контраргумент інтересу ситуативної більшості на противагу інтересу окремого громадянина, оскільки голосування чи неголосування окремої людини не впливає на врахування чи ігнорування її інтересів. По-третє, аргумент пристосування до позиції більшості на противагу автономності, адже окрема людина не може змусити уряд відповідати суто її інтересам. По-четверте, контраргумент стриманості від участі на противагу недомінуванню. Наприклад, коли громадяни самі

є стриманими, або коли їх стримують процесуальні перевірки, суди тощо. По-п'яте, контраргумент морального розвитку без залученості до виборчого процесу, адже розвивати моральні здатності можуть і ті, хто живуть в авторитарних та тоталітарних режимах.

Зроблено висновок про доказовість положень Дж.Бреннана щодо безвладності окремого громадянина в демократії не дивлячись на його участь у виборчому процесі.

Ключові слова: Джейсон Бреннан; демократія; виборче право; вибори; політична участь.

Вступ

Участь громадян у політичному житті держави є одним із засадничих принципів демократії. А виборче право можна назвати її священним правом, коли сповна реалізується влада народу. З цим твердженням точно посперечається американський філософ та політолог Джейсон Бреннан, який є професором стратегії, економіки, етики та державної політики в школі бізнесу Макдоноу при Джорджтаунському університеті. У своїй книзі з дещо «крамольною як для України» [1] назвою «Проти демократії» дослідник веде мову про недоліки реальних демократій. У американському дискурсі назву книги теж визнають провокативною і навіть помилковою, зауважуючи, що коректною була би назва «Проти загального виборчого права» [2].

Хоча у вітчизняному науково-публіцистичному полі відсутня широка полеміка щодо поглядів Дж. Бреннана, однак існують як заклики звернути більшу увагу на цю книгу [1], так і окремі її огляди.

В. Шелухін зауважує, що критика демократії — річ не нова, але цього разу у її доцільності засумнівалися ліберали, серед яких — Дж. Бреннан. «Його критика, з абстрактно-теоретичного погляду, відштовхується від цілком ліберального обґрунтування, в основі якого лежить першість індивідуальних прав: громадянин має право бути захищеним від наслідків некомпетентних рішень, що їх ухвалили некомпетентні політики, обрані некомпетентною більшістю виборців. Тобто він залишається в межах ліберальної політичної філософії і критикує демократію в ліберальних термінах» [3, с. 25].

Загребельний І. теж наголошує, що Дж. Бреннан не є людиною правих, консервативних поглядів. Теократичні і монархічні режими він вважає принципово несправедливими і тішиться, що вони здебільшого лишилися у минулому. Міркуючи над можливістю демонтажу демократії, Дж. Бреннан орієнтується на демократичні ідеї та принципи [4].

Центральним серед недоліків демократії Дж. Бреннан називає рівне виборче право у руках незнаючих, нерациональних, дезінформованих

та упереджених громадян, адже «люди голосують за те, хто вони є, а не за те, чого вони хочуть» [5]. За аналогією із забрудненням навколишнього природного середовища, науковець веде мову про забруднене незнанням голосування, а, отже, забруднену демократичну політичну систему. Він виступає на противагу тим теоретикам, які вважають політичну участь корисною для громадян, а виборче право — справедливим. Автор доводить, що ідея демократії як влади народу виявляється викривленою і перебільшеною. Насправді у демократії існує влада ситуативної, незначної більшості та майже повна безвладність окремих громадян. Тож надалі розглянемо п'ять аргументів щодо цінності демократії: згоду, інтереси, автономність, недомінування та моральний розвиток. А також з'ясуємо контраргументи до яких вдається Дж. Бреннан для їх спростування.

Методи дослідження

З допомогою системного методу, виборчий процес розкрито як цілісний об'єкт, котрий, з одного боку, забезпечує владу громадян у демократії, а з іншого — унеможливорює владу окремо громадянина у ній. Метод узагальнення сприяв переходу від конкретних прикладів безвладності громадянина у демократії до більш загальних тез-контраргументів. Метод дискурс-аналізу дав можливість подивитися на демократію як на явище довкола якого точаться дискурси полярних ціннісних змістів. Метод критичного аналізу став у нагоді для вираження власного авторського ставлення до критики владних відносин за демократичного політичного режиму.

Результати дослідження

Дж. Бреннан детально розглядає п'ять аргументів до яких найчастіше апелюють науковці, котрі доводять цінність демократії як влади народу. Теоретик називає оманною віру в те, що демократія наділяє громадян владою. Громадян у значенні окремих, конкретних, персоналізованих осіб, а не в значенні узагальненої абстрактної сукупності чи групи.

Перший аргумент на користь демократії це — аргумент згоди. Він ґрунтується на переконанні, що маючи політичні свободи та беручи участь у політичному житті громадяни дають свою згоду на урядування в державі. За допомогою аргументу згоди стверджуються наступні тези:

- демократія спирається на згоду народу;
- громадянин не може надавати згоду на урядування, якщо не має права голосувати або балотуватися на посаду;
- громадянин, який має право голосувати або балотуватися на посаду і який реалізує це право, може надавати згоду на урядування;
- для кожного громадянина є цінністю жити в політичній системі, на яку він надає згоду;

- політична участь разом з правом голосувати і балотуватися на посаду є цінністю для кожного громадянина [6, с. 118].

Дж. Бреннан доводить протилежне. А саме, що аргумент згоди є цілком неспроможним, оскільки стосунки громадян з урядом (з владою) не є і не можуть бути організовані за принципом взаємної згоди. Наприклад, у ситуації, коли громадянин не голосує, то уряд просто нав'язує йому свої правила, положення, обмеження, пільги та податки. «За винятком особливих обставин, такий же результат вийде незалежно від того, як ви голосуєте або яку політику підтримуєте. Так, наприклад, я проголосував за конкретного кандидата на виборах 2008 року. Але якби я утримався або проголосував за іншого кандидата, той же кандидат все одно виграв би» [6, с. 119]. Автор підкреслює, що це все більше схоже на відносини без взаємної згоди.

Дослідник вкотре наголошує, що у цій ситуації йдеться не про громадян як сукупність, а про окремого громадянина як особистість. І саме в окремого громадянина немає прийнятних способів відмовитися від державного контролю. Кожен окремий громадянин змушений дотримуватися правил уряду. Останній буде штрафувати, ув'язнювати, бити або навіть вбивати кожного окремого громадянина, якщо він чинитиме опір. «Ви навіть не можете переїхати до Антарктиди — уряди світу забороняють вам жити там. У більшості випадків незначна меншість нас — ті, хто має фінансові можливості та законні дозволи на еміграцію, — можуть вибрати, котрий з урядів буде керувати нами» [6, с. 120]. Так, звісно, є винятки. І ці винятки стосуються ситуації, коли багато людей (сукупність громадян) висловлюють незгоду за допомогою голосування. Проте у більшості випадків, уряд не реагує на незгоду окремого громадянина.

Науковець ще більше підсилює ідею, що голосування не виражає згоду, коли апелює до кейсів обов'язкового волевиявлення. Наприклад, в Австралії громадяни змушені голосувати, тобто виборче право для них є не правом, а обов'язком. Так, австралійці, котрі не голосують, платять штраф, а за повторні порушення штраф збільшується. У Болівії, громадянам, котрі не голосували, серед іншого, заборонено працювати на державній службі. А у Бразилії, тим, хто не голосує заборонено здобувати освіту за державний кошт. Таким чином, голосування за обов'язком засвідчує ще меншу міру взаємної згоди.

Якщо активне виборче право (як обов'язок) не має нічого спільного з аргументом згоди, то протилежною є ситуація з пасивним виборчим правом. Право обиратися передбачає не просто згоду, а правдиву згоду, адже жодна демократія не змушує громадян займати політичні посади, лише у випадку якщо вони цього хочуть [6, с. 122]. Що ж таке правдива згода? У чому відмінність між просто згодою та правдивою згодою? Чому в умовах демократії правдива згода видається неможливою?

Правдива (або справжня) згода означає поінформовану згоду. Згоду, що тримається на таких складових як:

- розкриття (розголошення) інформації;
- розуміння інформації;
- компетентність;
- добровільність.

Що стосується складової «розкриття інформації», то в умовах демократії відбувається її порушення, адже політики досить часто приховують або замовчують частину своєї програми та намагаються перешкодити громадянам одержати доступ до повної інформації.

Щодо складової «розуміння інформації», то тут також виникають труднощі. Більшість громадян є неспроможними одержати або зрозуміти інформації, оскільки вони не знають основних фактів та не мають навичок для їх оцінки. Окрім того, ці труднощі пов'язані не просто з нерозумінням інформації, а з нездатністю її зрозуміти. Таким чином, порушується і така складова поінформованої згоди як компетентність громадян.

Якщо брати до уваги складову добровільності, то вона теж не дотримується. Ця складова передбачає відсутність примусу, маніпуляцій та підкупу виборців. Проте в реальності, задля завоювання голосів, політики регулярно вдаються до відвертого обману, пустих обіцянок та маніпуляцій.

Дж. Бреннан не стомлюється повторювати, що більшість виборців є незнаючими. Тематика необізнаності громадян була детально розкрита нами у статті «Джейсон Бреннан про виклики, що постають перед демократією» [7, с. 102–105]. Необхідність переходу до правління знаючих, тобто необхідність епістократичних перетворень була розглянута у статті «Про інструментальну цінність демократії у перспективі епістократичних перетворень (за Джейсоном Бреннаном)» [8, с. 296–300].

Правдоподібною є теза, що голоси незнаючих виборців не виражають поінформовану згоду. Цікаво, що науковець не апелює до анархістських ідей, не заперечує легітимності, справедливості чи правомочності урядів, котрим громадяни не надавали згоду на врядування. Дослідник лише наголошує, що політична участь не є цінною або справедливою, саме у тому значенні, що не дає згоду на урядування [6, с. 122–126].

Дозволимо собі дещо не погодитися з таким висновком Дж. Бреннана, адже політична участь може бути цінною з огляду на поінформовану згоду під час реалізації пасивного виборчого права окремим громадянином. Отже, демократія таки наділяє владою окремих осіб. Окремих — у значенні виборних осіб, які надають поінформовану згоду щодо участі в політичному житті.

Перейдемо до розгляду другого аргументу на користь демократії. Це — аргумент інтересів. Його зміст полягає у тому, що маючи політичні свободи та беручи участь у політичному житті громадяни змушують уряд враховувати їхні інтереси. Йде мова про те, що результати виборі відображають інтереси виборців, й у такий спосіб обґрунтовується їх цінність.

Дж. Бреннан доводить неспроможність цього твердження, апелюючи до факту того, що окремі голоси практично не мають інструментальної ваги. Як і попереднього разу, мова йде про окремого, конкретного, персоналізованого виборця, а не про виборців як сукупність, як групу. Для окремої людини немає значення голосувати чи не голосувати. «Не йдеться про те, що уряд допоможе вам тільки у випадку, якщо ви голосуєте або ігноруватиме вас тільки у випадку якщо ви утримаєтесь» [6, с. 127]. Голос окремої конкретної людини не впливає на те, чи допоможуть цій конкретній людині, ігноруватимуть її чи завдаватимуть їй шкоди.

Заперечення щодо аргументу інтересів стосується і пасивного виборчого права. Дж. Бреннан яскраво ілюструє цю ситуацію. Він пише про те, що випадковий американець зможе посісти значну державну посаду з надзвичайно малою вірогідністю, оскільки понад 1,7 мільйона американців претендують на одне крісло в Конгресі США. Отже, інтереси не враховуються з огляду на велику кількість потенційних кандидатів на одне владне крісло.

Аргумент інтересу не витримує критики й у питанні фінансової спроможності «звичайної» людини. Більшість з окремих (пересічних) громадян не можуть набути владного впливу з огляду на фінансовий чинник. Заможні громадяни мають більші шанси прийти до влади, менш заможні — менші. Іншими словами, влада — це великі гроші, а політичні посади — найчастіше для заможних людей. Дж. Бреннан наводить приклад, що середньостатистичний американський сенатор має чистий капітал у розмірі майже 14 млн. доларів, а розмір капіталу, котрим володіє середньостатистичний член Палати представників, дорівнює 4,6 млн. доларів. При цьому середньостатистична американська родина володіє чистим капіталом у розмірі лише 70 тис. доларів [6, с. 128].

У ситуації майнового розриву, а іноді навіть і прірви, такі форми участі як агітація, пожертвування, деліберация, написання листів можуть зробити набагато більше для просування інтересів окремих громадян. Саме вони можуть наділяти окремих громадян хоча би певною владою. Підкреслимо, певною або частковою владою, оскільки більшість окремих громадян так і не набувають великого впливу. Дж. Бреннан пише про те, що ми маємо лише поодинокі виключення окремих активістів, які дійсно мали значний вплив, як то, наприклад, Мартін Лютер Кінг. Тобто лише за виключенням виняткових обставин, індивідуальні дії дають відчутний ефект. Лише за

виключенням виняткових обставин, участь окремого індивіда змушує уряд відповідати саме його інтересам. «Великі групи людей, звичайно, можуть мати владу в демократичних країнах [...]. Але окремі особи зазвичай — ні. Насправді це особливість, а недолік демократії. Демократія не призначена для наділення владою осіб; вона спрямована на те, щоб позбавити влади всіх окремих осіб на користь великих груп або об'єднань. Демократія наділяє владою нас, але не вас чи мене» [6, с. 128–129].

Третій аргумент на користь цінності демократії це — аргумент автономності. Йдеться про те, що маючи політичні свободи та беручи участь у політичному житті громадяни почувають власну автономність. Зв'язок між голосуванням і автономністю, пояснюється тим, що, голосуючи, людина частково стає автором законів. А утримуючись від голосування, вона, навпаки, втрачає авторство над законами. У такому разі закони певною мірою нав'язуються людині.

Дж. Бреннан доводить, що цей аргумент завищує, чи то перебільшує, ступінь автономності, що її надає виборче право. Голосування надає людині автономність тільки у випадку, якщо її кандидат чи сторона виграє. Якщо бажана сторона програє, то людина не стає частково автором законів. Дослідник підкреслює, що людина має більшу автономність як особистість, ніж як голосуючий член певної групи. «Незалежно від того, вирішите ви проголосувати чи ні, і незалежно від того, як вирішите голосувати, настане все той же результат» — пише теоретик [6, с. 132].

Крім того, у межах аргументу автономності науковець розглядає таку його версію як «соціальне конструювання». Останнє інтерпретується так: коли окрема людина має право голосувати та балотуватися на посаду, тим самим вона набуває владу, щоб допомогти уряду відповідати її інтересам. Людина не може цілком самостійно змусити уряд відповідати цим інтересам, але діючи узгоджено з іншими вона все ще може частково досягти цього. Однак і в цьому випадку Дж. Бреннан апелює до окремого громадянина, а не сукупності громадян як цілого. Він зауважує: «Політика — це слабка віддушина для соціального конструювання, оскільки окремі громадяни майже безвладні. Вони мають так мало влади, що стикаються з вибором: пристосовуватися до пропозиції більшості, і таким чином «допомогти досягти бажаних результатів», або йти проти позиції більшості, і в цьому випадку виборець щонайбільше допоможе висловити незгоду з позицією більшості. У світлі цієї безвладності важко серйозно сприймати твердження, що залучення до політики є цінним способом участі в соціальному конструюванні» [6, с. 136].

Четвертий аргумент на користь цінності демократії — це аргумент недомінування. Його зміст полягає в тому, що маючи політичні свободи та беручи участь у політичному житті громадяни не дозволяють, щоб над

ними домінували. Серед прихильників цього аргументу — Ф. Петтіт, який наголошує на потребі в новій концепції свободи. Свободи як недовладування, свободи як відсутності домінування. Звідси з'являється ідея правильної демократії, за якої й реалізується принцип свободи як недовладування. За цих умов, захистити громадян від домінування можна завдяки наділенню кожного з них сильними і рівними політичними свободами, а також заохоченню їх до участі як рівних [6, с. 137–139].

Дж. Бреннан доводить дещо протилежне. По-перше, він звично (як і в попередніх аргументах) зауважує, що погляди Ф. Петтіта є правильними лише, коли ми говоримо про сукупність громадян. Політичні свободи та політична участь можуть наділити владою групу людей, але з цього не слідує, що це наділяє владою окрему людину. По-друге, автор наголошує на тому, що недовладування походить від звичайної стриманості інших, а не від участі у голосуванні. Він пише: «Те, що запобігає домінуванню, полягає в тому, що інші громадяни або вирішують стримувати себе, або якимось чином стримані. Якщо вони вирішують вчиняти погано, моє право голосувати або балотуватися на посаду не зможе їх зупинити. Моральна більшість зупиняє несправедливу меншість; їх зупиняють суди, різні процесуальні перевірки та противаги або вони самі зупиняють себе» [6, с. 142].

П'ятий аргумент щодо цінності демократії це — аргумент морального розвитку. Відповідно до якого, маючи політичні свободи та беручи участь у політичному житті громадяни розвивають два моральні почуття. Почуття справедливості та почуття доброго життя. І цей аргумент, головним чином пов'язується з теорією справедливості Дж. Роулза, котрий називав принцип свободи одним із принципів справедливості. Останній вимагає, щоб кожен громадянин користувався «цілковито адекватним» набором основних прав і свобод. Серед яких — право голосувати та балотуватися на посаду, що мають більш високий статус, ніж будь-які інші.

Дж. Бреннан вважає, що цей аргумент не є вагомим, а політичні свободи не є основними. Відповідно, людям не потрібні права голосувати або балотуватися, щоб розвивати або реалізовувати почуття доброго життя та справедливості. Суть справи полягає в тому, що «небагато свобод є істотними для всіх» [6, с. 148]. Наприклад, для нерелігійних людей релігійні свободи не мають великого значення. Такі люди потребують свободи від релігії, а не свободи практикувати релігію. Так само, як для більшості людей мало що значить право брати участь у науковому дослідженні, більшість людей ніколи не скористаються цим правом. Щоб розвивати ці дві моральні якості, для типової людини не потрібна велика свобода слова, право на шлюб, свобода об'єднання або політична свобода. Дослідник наводить декілька цікавих ілюстрацій коли люди, не маючи великої свободи, розвивали моральні здатності, як наприклад, в авторитарних або тоталітарних режимах.

Автор пише, що філософ Епіктет напевно розвинув дві свої моральні здатності краще, ніж будь-хто, і зробив це коли в буквальному розумінні був рабом [6, с. 149].

Таким чином, виходячи з критики п'яти аргументів щодо цінності демократії, Дж. Бреннан робить фінальний висновок про істотну безвладність в демократії. Він вкотре наголошує, що середньостатистичний громадянин у якості виборця або потенційного кандидата на посаду, має нескінченно малу кількість влади. Сама ж ідея, що демократія наділяє громадян владою є інтуїтивною, оскільки, вона наділяє владою нас як певну групу, але не наділяє владою конкретно вас, або мене, ваших друзів, вашу маму або ваших повнолітніх дітей. Демократія не наділяє владою окремих осіб. Вона позбавляє влади людей, і замість цього наділяє владою більшість, що склалася на цей момент [6, с. 157].

Висновки

Одним з основних політичних прав є виборче право, що реалізується під час виборів та засвічує владу народу в демократії, а відповідно цінність демократії як такої. Проте не всі дослідники поділяють цю точку зору. Серед таких — Дж. Бреннан. Науковець зауважує, що політична участь та право голосу не наділяють нас владою, а тому демократія не є добром для нас. Для нас — як для окремих, конкретних громадян. Дослідник доводить, що беручи участь у виборчому процесі громадяни (як окремі індивіди):

- не дають свою згоду на урядування чи на певний тип політичної системи;

- не можуть змусити уряд врахувати їхні інтереси;

- не почувають власну автономність;

- не можуть забезпечити неможливість іншим;

- не розвивають почуття справедливості та доброго життя.

Дж. Бреннан наголошує на істотній безвладності окремого громадянина в демократії. Отже, не варто безапеляційно ставити знак рівності між виборами і демократією. Навіть за ідеальних умов миру і дотримання прав людини, вибори не забезпечують владу окремого громадянина в державі. Такою є особливість, а не недолік демократії.

Список посилань

1. Білян П. Демократія без берегів // Джейсон Бреннан. Проти демократії <https://www.youtube.com/watch?v=NuTLM4qKWwI>
2. 402. Replacing Democracy with Epistocracy feat. Jason Brennan <https://www.youtube.com/watch?v=RMTBo6Joo-U&t=35s>
3. Шелухін В. Огляд книги «Проти демократії». Krytyka. 2020. Число 9-10 (275-276). С. 25.

4. Загребельний І. Чи варто рятувати демократію? <https://politteo.online/materialy/chi-var-to-ryatuvati-demokratiju/>
5. Everything Wrong With Democracy — Jason Brennan <https://www.youtube.com/watch?v=jVrypaExhkY>
6. Бреннан Дж. Проти демократії. Київ: Дух і літера, 2020. 463 с.
7. Лященко І. Джейсон Бреннан про виклики, що постають перед демократією. *Scientific Journal Virtus*. 2021. April #53. С. 102-105
8. Лященко І. Про інструментальну цінність демократії у перспективі епістократичних перетворень (за Джейсоном Бреннаном). *Молодий вчений*. 2021. №5 (93). С. 296-300.

References

1. Bilian, P. Democracy without Borders // Jason Brennan. Against democracy. <https://www.youtube.com/watch?v=NuTLm4qKWwI> [in Ukrainian].
2. 402. Replacing Democracy with Epistocracy feat. Jason Brennan <https://www.youtube.com/watch?v=RMtBo6Joo-U&t=35s>
3. Shelukhin, V. (2020). Review of the book «Against Democracy». *Krytyka*, 9-10 (275-276), p. 25. [in Ukrainian].
4. Zahrebelnyi, I. Is it worth saving democracy? <https://politteo.online/materialy/chi-var-to-ryatuvati-demokratiju/> [in Ukrainian].
5. Everything Wrong With Democracy — Jason Brennan <https://www.youtube.com/watch?v=jVrypaExhkY>
6. Brennan, J. (2020). Against democracy, 463 p. [in Ukrainian].
7. Liashchenko, I. (2021). Jason Brennan: Democracy Challenges. «*Scientific Journal Virtus*», (53), 102-105. [in Ukrainian]
8. Liashchenko, I. (2021). The Instrumental Value of Democracy in the Perspective of Epistocratic Transformation (by Jason Brennan). «*Young Scientist*», 5 (93), 296-300. [in Ukrainian].

Iryna Liashchenko

*Candidate (PhD) in Political Science, Associate Professor
of Politology Department*

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

<https://orcid.org/0000-0001-5444-3470>

e-mail: iral@ukr.net

CRITICISM OF POWER RELATIONS IN DEMOCRACY BY JASON BRENNAN

Abstract

The article analyses the scientific work of the contemporary American researcher J. Brennan on the institution of elections and its importance in democracy.

The article considers five arguments in favour of democracy as a government of the people, which include: 1) the argument of consent, which is given by citizens to the government in the state based on the results of elections; 2) the argument of interests, which the government should take into account based on the results of elections; 3) the argument of autonomy, which is experienced by citizens when they become authors of laws based on the results of elections; 4) the argument of non-domination, which protects citizens from domination based on the results of elections; 5) the argument of moral development, which develops a sense of justice and good life based on the results of elections.

Examples that refute these arguments are revealed and presented as counter-arguments. All of them relate to the power of an individual, an individual citizen as a person, and not citizens as a whole. Among these counterarguments, the following five are distinguished. First, the counterargument of state control as opposed to consent. For example, when a citizen does not vote, but is still forced to obey government policy, pay taxes, etc. Secondly, the counterargument of the interest of the situational majority as opposed to the interest of an individual citizen, since voting or not voting by an individual does not affect the consideration or disregard of his or her interests. Thirdly, the argument of adaptation to the majority position as opposed to autonomy, since an individual cannot force the government to meet his or her interests. Fourth, the counterargument of

restraint from participation as opposed to non-domination. For example, when citizens themselves are restrained, or when they are restrained by procedural checks, courts, etc. Fifth, the counterargument of moral development without involvement in the electoral process, because those who live in authoritarian and totalitarian regimes can develop moral capacities.

It is concluded that J. Brennan's statements about the powerlessness of an individual citizen in a democracy, despite his participation in the electoral process, are proved.

Keywords: Jason Brennan; democracy; suffrage; elections; political participation.

Стаття надійшла до редакції 09.04.25

© Лященко І. А., 2025

Кобильник Василь Володимирович

*Кандидат політичних наук, доцент, докторант кафедри політології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
(м. Київ, Україна)*

<https://orcid.org/0000-0001-6927-4219>

e-mail: Kobylnyk_Vasyl@proton.me

**ПАРАМЕТРИ ІНСТИТУЦІЙНОЇ СПРОМОЖНОСТІ
КОНСОЛІДОВАНОЇ ДЕМОКРАТІЇ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ТА
ПРАКСЕОЛОГІЧНИЙ ВИМІРИ**

Резюме

Досліджено сучасні виміри та принципи належності до демократичних політій, які набувають вирішального значення для України в умовах євроінтеграції. На цій основі розглянуто обговорення суспільної консолідованості та дотримання демократичних цінностей, яке набуває нового імпульсу під час війни. Виявлено, що спроможність демократії в інституційному вимірі вимагає уваги як до окремих інституцій, так і до системної взаємодії в цілому. Осмислено сутність оцінки демократичних інструментів, які базуються на ключових критеріях, що дозволяють вимірювати якість демократії та її стійкість перед обличчям внутрішнього та зовнішнього тиску. Розкрито значення політичної участі, яка дозволяє демократії досягти адаптивності до змінних обставин. Показано специфіку неупередженої виборчих систем, які гарантують вільні та чесні вибори, що відображають справжню волю народу. Виявлено, що економічна та соціальна справедливість є невід'ємними «стовпами» (pillars) сталої демократії, оскільки значна нерівність може підірвати соціальну згуртованість. Доведено, що демократія вимагає відданості захисту основних прав і свобод людини, забезпечення гідності та безпеки для всіх осіб та груп меншин. Проаналізовано значення інституційної спроможності, яка не фіксується у випадку формального існування політичних інститутів. Відображено значення «просідання» показників функціональності демократичних інститутів в багатьох країнах Східної та Центральної Європи, які раніше вважалися взірцем демократизації. Обґрунтовано доцільність нової ситуативної

відповіді української трансформаційної демократії на виклики військового стану.

Ключові слова: інституційна спроможність, стала демократія, демократизація, демократичний транзит, громадянське суспільство, консолідація, консенсус.

Вступ

Спроможна або стала (sustainable), консолідована демократія в сучасному світі є ознакою належності до чіткого ареалу демократичних держав та регіонів світу. Водночас статус консолідованого демократичного політичного режиму, згідно з даними міжнародних рейтингових організацій, мають лише невелика кількість держав. Для сучасної України, яка декларує належність до європейського вектору політичного розвитку, конкретні виміри та принципи належності до демократичних політич набувають вирішального значення.

В умовах повномасштабного вторгнення російської федерації саме європейська ідентичність України є основою національної єдності та згуртованості. Дискусія щодо параметрів інституційної сталості та спроможності триває з часів краху комуністичних режимів в Східній Європі та СРСР. Водночас через наявність «відкату» («rollback») від рівня спроможних демократій в окремих країнах Вишеградської групи (Угорщини, Словаччини) обговорення суспільної консолідованості та дотримання демократичних цінностей набуває нового імпульсу.

Програмування (прогнозування) фаз демократичного переходу також залежить від об'єктивного оцінювання параметрів демократичного інституційної спроможності. Відповідно коливання радикальних настроїв та просування популістського порядку денного в країнах, які межують з Україною (зокрема, в Молдові та Румунії), а також успіх правих екстремістських сил в Німеччині, дозволяє стверджувати, що формальні критерії розвитку демократії потребують перегляду.

Спроможність демократії в інституційному вимірі вимагає уваги як до окремих інституцій, так і до системної взаємодії інститутів в цілому. Також вимагають оцінки чинники консолідації демократії в умовах інформаційної революції. Відповідно з'являється комплекс обставин та проблем, які вимагають широкого обговорення в середовищі експертів та дослідників. Подолання невизначеності стосовно вектору розвитку та інституційних перетворень формує «вікно можливостей» для виживання й розвитку всього демократичного табору в сучасному глобальному вимірі. Так само консервація демократичних переходів та відкат хвилі демократизації спонукають авторитарні режими до посилення їх репресивної політики та агресивної поведінки на зовнішньополітичній арені.

Теоретичні засади дослідження стану сучасної демократії та гібридизації політичних режимів викладали українські науковці В. Бусленко [1], В. Грубов та В. Свинаренко [2], Ю. Остапець, А. Радько [3]. Водночас потребує висвітлення проблема параметрів оцінювання стану сталої демократії в нових мінливих умовах.

Методи дослідження

Метою статті є встановлення теоретичного та праксеологічного вимірів відображення параметрів інституційної спроможності консолідованої демократії. Нормативно-правовий підхід дозволив проаналізувати політико-правові засади оцінювання сталості демократії в сучасних міжнародних організаціях. Інституційний підхід сприяв виявлення критеріїв сталості демократичних політичних інститутів та з'ясування параметрів інституційної достатності демократичних політичних систем. Системний метод сприяв узагальненню економічних і соціальних параметрів, які формують загальні висновок про сталість демократії. Компаративний метод дозволив виявити розбіжності щодо застосування методів оцінювання демократії в експертно-аналітичному середовищі.

Результати

Стала демократія характеризується своєю здатністю підтримувати надійні інституції, гарантувати основні права та адаптуватися до викликів, зберігаючи при цьому довіру громадян. Міжнародні індекси, зокрема такі, як Індекс демократії від The Economist Intelligence Unit [4], звіти V-Dem [5] або оцінки International IDEA [6], забезпечують широкі аналітичні рамки для оцінки рівня консолідації демократії та виявлення відступів від демократичних норм. Ці інструменти базуються на ключових критеріях, що дозволяють вимірювати якість демократії та її стійкість в умовах внутрішнього та зовнішнього тиску. При цьому вихідними позиціями оцінки є політико-нормативне тлумачення (визнання) ознак «справжньої» демократії. Зокрема, Резолюція 800 ПАРЕ вказує, що вибори як такі, хоча й необхідні, самі по собі не є достатніми, оскільки політичні права громадян не можуть обмежуватися актом голосування з інтервалом у кілька років. Навпаки, демократія атрофується без активної участі громадян, з якими слід, де це можливо, консулюватися з питань, що їх тісно стосуються, через відповідні механізми; лише повна політична участь дозволяє демократії досягти тієї адаптивності до змінних обставин, яка виправдовує нашу віру в її матеріальну, а також моральну перевагу [7].

Стала демократія потребує параметрів оцінювання надійності та незалежності інституцій, включаючи справедливу та законну правову систему, яка однаково підтримує верховенство права для всіх, динамічне та плюралістичне медіа середовище, що забезпечують прозорість та підзвітність. Також ідеться про фіксацію неупередженості виборчої системи,

яка гарантує вільні та чесні вибори, що відображають реальну волю народу. С. Головатий слушно наголосив, що приєднавшись до Ради Європи, Україна ратифікувала її статут, згідно з яким кожний член Ради Європи зобов'язується визнавати три фундаментальні принципи, на яких будується демократія повоєнної Європи. Це — плюралістична демократія, верховенство права та повага до прав людини. Якщо влада в країні є відповідальною, то вона ніколи не відступить від цих принципів на будь-якому етапі свого економічного, культурного або політичного розвитку [8].

Стала демократія ґрунтується, перш за все, на вільних та чесних виборчих процесах, які вважаються основою політичної легітимності. Згідно з Індексом демократії від «Підрозділу економічної розвідки» (EIU), який оцінює 165 країн за 60 критеріями, згрупованими в п'ять категорій (виборчі процеси, громадянські свободи, функціонування уряду, політична участь та політична культура)[4], вибори мають бути прозорими, інклюзивними та вільними від фальсифікацій. Вже загадана Резолюція 800 ПАРЄ констатує, що вибори не повинні призводити до надмірної концентрації влади (доктрина розподілу влади або навіть розподілу між урядом та опозицією). Ці принципи також застосовуються до всіх підпорядкованих або автономних органів влади в країнах з федеральною або децентралізованою системою правління [7].

Відзначення «повноцінності» демократії, зокрема, в Норвегії (оцінка 9,93 у 2012 році), підтверджується регулярністю виборів, повагою до плюралізму. При цьому «недосконалі демократії» можуть страждати від незначних обмежень, таких як напади на свободу преси. У звітах незалежного агентства V-Dem [5] також підкреслюється важливість репрезентативності. Було зафіксовано зниження рівня демократії у 85 зі 173 країн, що досліджувалися у 2022 році через фіксацію порушень на виборах або нефункціональні парламенти [6]. Український дослідник Є. Реньов пояснює цю ситуацію, вірно вважаючи демократичний поступ достатньо повільним, адже на заваді стають корупція та обмежене поле громадської ініціативи. Виходячи з теоретичних засад європейського конституціоналізму, незважаючи на наявність формальних інститутів демократії і народовладдя, не варто переоцінювати українську демократію, звертаючи особливу увагу на її сутнісні аспекти [9, с. 383]. Економічна та соціальна справедливість є невід'ємними стовпами (pillars) сталої демократії. Для сучасної України цей параметр оцінювання є вкрай актуальним, оскільки значна нерівність може підірвати соціальну згуртованість та створити ґрунт для політичної нестабільності та руйнування демократичних норм. Тому політика провідних демократій світу в умовах глобальних викликів (зокрема, США, ЄС [10]), спрямована на зменшення нерівності та сприяння інклюзивному розвитку. Саме на це спрямована й резолюція

Парламентської Асамблеї. У документі зазначено, що обрані представники втрачають довіру виборців, якщо в сучасній ситуації (що характеризується зростаючим робочим навантаженням, спричиненим зростанням масштабів та складності дій уряду) вони, здається, делегують свої обов'язки знеособленим та комп'ютеризованим бюрократії [7].

Фіксація стану сталої демократії вимагає ознак захисту основних прав і свобод людини, забезпечення гідності та безпеки для всіх осіб та груп меншин, сприяння інклюзивному середовищу, де цінуються та поважаються різноманітні точки зору. При цьому критичне осмислення методів оцінки та критеріїв демократії є важливим для більш глибокого та об'єктивного розуміння демократичних процесів у різних країнах. Важливо використовувати різноманітні підходи та враховувати мінливий міжнародний контекст для більш точної оцінки стану та якості демократії. Є. Реньов справедливо називає вплив міжнародних факторів (зокрема дружніх держав і міжнародних організацій) на швидкість та ефективність демократичного транзиту не варто недооцінювати. Це доводить приклад колишніх соціалістичних країн у Східній і Центральній Європі, які після розпаду СРСР та припинення дії Варшавського договору знайшли себе у європейському цивілізаційному просторі [9, с. 384].

«Кумулятивний ефект» від параметральної відповідності орієнтирам та нормативам сталої демократії має прояв у процесах консолідації. Дослідник-українознавець В. Крисаченко наводить досить релевантне визначення консолідації (лат. *consolidatio* — зміцнення, об'єднання) як зміцнення, об'єднання, згуртованість людей для досягнення спільної мети. Її здійснення передбачає наявність певної множини суб'єктів дії/поведінки, визначення спільної зацікавленості, знаходження механізму/чинника згуртування [11, с. 53].

При цьому параметр незалежності судової влади є вирішальним критерієм для фіксації стану консолідованої демократії. Йдеться про показник автономії судової системи, що поважає розподіл влади, захищає від свавілля та гарантує застосування законів. Сучасні індекси демократії класифікують «повні демократії» як ті, де судові рішення виконуються без обговорення. Класик сучасної теорії демократії А. Пшеворський аргументовано наголошує, що суди відіграють важливу роль у нагляді за передумовами вільного здійснення колективної волі, стежачи за дотриманням правил, що регулюють вибори. Таким чином, судді є охоронцями демократії в мінімалістичному сенсі [12].

Значна частина сучасних критеріїв сталості демократії базуються на ідеалізованій моделі ліберальної демократії, яка може не повністю відповідати реаліям різних країн та не враховувати альтернативні моделі демократичного розвитку, в тому числі й регресивні. Згідно з В. Крисаченком існує

загроза реанімації системи примусу та авторитаризму, закамуфльованих під різноманітні «фасадні демократії». В подібних «псевдодемократіях», «демократіях без демократії», «фанерних демократіях» тощо на зовнішній вжиток демонструються система багатопартійності, свободи громадських зібрань, виборчі перегони та інше, тоді як насправді в таких країнах має місце панування тих чи інших кланів чи груп інтересів [11, с. 54].

«Універсальні» (нормативні) критерії сталості демократії також можуть не враховувати специфічний історичний, культурний, соціальний та економічний контекст країн світу. Те, що вважається демократичним в одному суспільстві, може мати інше значення або інакше функціонувати в іншому випадку. З цього приводу А. Пшеворський влучно застерігає від максималізму в оцінках спроможності, наголошуючи, що максималісти все ще можуть звертатися до конституціоналізму, стверджуючи, що навіть якщо передумови мінімальної концепції виконані, демократія не впроваджує цінності, які вона повинна. Проте конституції втілюють «максималізм» лише у тому сенсі, що вони визначають певні цінності, які жодна тимчасова більшість не може порушувати [12].

Значна кількість наявних індексів розвитку демократії намагаються звести складні політичні, соціальні та культурні реалії до числових значень. Це може призводити до втрати важливих нюансів та контексту. Наприклад, індекс може враховувати наявність виборів, але не відображати рівень їхньої чесності чи впливу олігархічних структур. В. Крисаченко слушно відзначив появу різноманітних загроз та викликів використання демократичних механізмів для утвердження авторитаризму (заяканий електорат), розмивання демократичних цінностей посиленнями на унікальність власної культури (цивілізації), на труднощі «перехідного» періоду тощо [11, с. 54].

Сучасні методи експертно-аналітичної оцінки фіксують стан демократії на певний момент часу, але не завжди відображають динаміку її розвитку, прогрес чи регрес. Важливо враховувати не лише поточний стан, але й тенденції та процеси, які мали місце в недалекому минулому. Український фахівець А. Приходько явище «гібридності» політичних режимів слушно пояснює особливостями доби постсоціалізму, труднощами європейської інтеграції та зміцненням популістських урядів. Проблему «якості» функціонування демократичних режимів у сучасній Угорщині необхідно розглядати комплексно із урахуванням відповідних політичних практик [13, с. 121].

У цілому в експертно-аналітичному середовищі існує консенсус, що сучасний стан глобальної демократії викликає занепокоєння. Спостерігається відступ від демократичних норм і цінностей у багатьох регіонах світу, зростає вплив авторитарних режимів [14]. Погіршується стан

громадянських свобод та політичних прав. Знижується якість виборчих процесів та зростає кількість оскаржених виборів. Навіть у країнах з розвиненою демократією спостерігаються ознаки погіршення («просідання») стану окремих демократичних інститутів. А. Приходько доречно пов'язує процеси послаблення демократичних процедур в Угорщині з 15-річним перебуванням на посаді прем'єр-міністра Віктора Орбана. Багаторічний угорський прем'єр сповідує консервативно-популістську внутрішню політику та активно вживає антизахідну риторику у зовнішній політиці. Кризовість демократії та зростання популізму сприяли виникненню в Угорщині специфічної «гібридної» моделі режиму — «орбанізм» [13, с. 122].

Варто також погодитися з А. Пшеворським, який вважає, що захист демократії вимагає більше, ніж просто протистояння будь-яким діям уряду. Опозиція має бути чимось більшим, ніж вираженням гніву. Захист демократії вимагає позитивної, орієнтованої на майбутнє програми її реформування [12].

У цілому завдання зміцнення (консолідації) демократії вимагають спільних зусиль міжнародної спільноти, урядів, громадянського суспільства та кожного громадянина. Підтримка спроможності демократичних інститутів має передбачати конкретні скоординовані заходи світової демократичної спільноти щодо захисту прав людини, сприяння прозорості та підзвітності влади, а також розвитку демократичної культури політичної діяльності.

Висновки

Таким чином, основними параметрами сталості демократії на сучасному етапі є спроможність традиційних політичних інститутів сприйняти цифрову політичну реальність та адаптуватися до викликів технологізації, соціальної анемії та перманентної кризовості.

Інституційна спроможність не може вважатися зафіксованою у випадку формального існування політичних інститутів, зокрема, політичних партій, неурядових організацій, парламентів та урядів. Консолідація демократичного політичного режиму відбувається тоді, коли всі демократичні установи функціонують у синхронному режимі на одному рівні спроможності. Відповідно наявність «просідання» показників функціональності в багатьох країнах Східної та Центральної Європи, які вважалися взірцем демократизації, є викликом, який має бути подоланий міжнародною експертною та академічною спільнотою.

У сучасній Україні параметрами консолідації демократичного політичного режиму в умовах війни є посилений розвиток волонтерського руху та інших громадських структур, спрямованих на підтримку обороноздатності, консенсус національних еліт, чітка координація та взаємодія

між легітимними інститутами влади. Означені параметри є новою ситуативною відповіддю трансформаційної демократії на виклики військового стану. Звідси подальшими напрямками нашого дослідження є уточнення консолідаційної ролі державної влади та громадянського суспільства у повоєнний період.

Список посилань

1. Бусленко В. В. Сучасні демократизаційні процеси в Угорщині. Політичне життя. 2021. № 3. С. 11 — 18.
2. Грубов В., Свиначенко В. Угорський «орбанізм» як виклик європейській солідарності. Епістемологічні дослідження в філософії, соціальних і політичних науках. 2022. № 5(2). С. 126 — 141.
3. Остапець Ю. О., Радько А. І. Вплив парламентських виборів в Угорщині 2022 року на акторний склад та конфігурацію партійної системи. Регіональні студії. 2023. № 32. С. 81 — 86.
4. Political and economic analysis. URL:<https://www.eiu.com/n/solutions/viewpoint/political-and-economic-analysis/>
5. Democracy Report 2025: 25 Years of Autocratization — Democracy Trumped? URL:<https://www.v-dem.net/>
6. Democracy Assessment. URL:<https://www.idea.int/theme/democracy-assessment>
7. Principles of democracy. Resolution 800 (1983) URL:<https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/XrefXML2HTMLEn.asp?fileid=16211&lang=e>
8. Консолідована демократія: міф чи реальність? URL:<http://legalweekly.com.ua/index.php?id=16061&show=news&newsid=120492>
9. Реньов Є. В. Шлях України до консолідованої демократії: проблеми, перспективи та світовий досвід. URL:<https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2021/08/73.pdf>
10. Transatlantic Perspectives on Global Challenges <https://www.bfna.org/>
11. Крисаченко В. Утвердження демократії в модерній Україні: євроінтеграційний дискурс. URL: <http://journal.ndiu.org.ua/article/view/275317>
12. Przeworski A. Who Decides What Is Democratic? URL:<https://www.journalofdemocracy.org/articles/who-decides-what-is-democratic/>
13. Приходько А. В. Динаміка політичного режиму Угорщини: від консолідованої демократії до «гібридності» URL:<http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/19998/1/20.pdf>

14. Graphic Images: Autocrats and the Use of Power. URL:<https://www.bfna.org/democracy/>

References

1. Buslenko, V.V. (2021). Suchasni demokratyzatsiini protsesy v Uhorschyni. Politychne zhyttia, No 3, 11 – 18.
2. Hrubov, V. & Svyarenko, V. (2022). Uhorskyi «orbanizm» yak vyklyk yevropeiskii solidarnosti. Epistemolohichni doslidzhennia v filosofii sotsialnykh i politychnykh naukakh, No 5(2), 126 – 141.
3. Ostapets, Yu.O. & Radko, A.I. (2023). Vplyv parlamentskykh vyboriv v Uhorschyni 2022 roku na aktornyi sklad ta konfih ratsiui partiinoi systemy. Rehionalni studii, No 32, 81 – 86.
4. Political and economic analysis. URL:<https://www.eiu.com/n/solutions/viewpoint/political-and-economic-analysis/>
5. Democracy Report 2025: 25 Years of Autocratization – Democracy Trumped? URL:<https://www.v-dem.net/>
6. Democracy Assessment. URL:<https://www.idea.int/theme/democracy-assessment>
7. Principles of democracy Resolution 800 (1983). URL:<https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref.en.asp?fileid=16211&lang=e> XML2HTML
8. Konsolidovana demokraciia: mifchyrealnist? URL:<http://legalweekly.com.ua/index.php?id=16061&show=news&newsid=120492>
9. Renov Ye.V. Shliakh Ukrainy do konsolidovanoi demokracii: problemy, perspektyvy ta svitovyi dosvid. URL:<https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2021/08/73.pdf>
10. Transatlantic Perspectives on Global Challenges URL: <https://www.bfna.org/>
11. Krysachenko V. Utverdzhennia demokracii v modernii Ukraini: yevrointehratsiinyi dyskurs URL:<http://journal.ndiu.org.ua/article/view/275317>
12. Przeworski A. Who Decides What Is Democratic? URL:<https://www.journalofdemocracy.org/articles/who-decides-what-is-democratic/>
13. Prykhodko A. V. Dynamika politychnoho rezhymu Uhorschyny: vid konsolidovanoi demokracii do «hibrydnosti» URL:<http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/19998/1/20.pdf>
14. Graphic Images: Autocrats and the Use of Power. URL: <https://www.bfna.org/democracy/>

Vasyl Kobylnyk

*Candidate of Political Science, Associate Professor,
Doctor of Science Student at the Department of Political Science
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)
<https://orcid.org/0000-0001-6927-4219>
e-mail: Kobylnyk_Vasyl@proton.me*

PARAMETERS OF INSTITUTIONAL CAPACITY OF CONSOLIDATED DEMOCRACY: THEORETICAL AND PRAXEOLOGICAL DIMENSIONS

Abstracts

The article examines the modern dimensions and principles of belonging to democratic polities, which are becoming crucial for Ukraine in the context of European integration. On this basis, the discussion of social consolidation and adherence to democratic values, which gains new momentum during the war, is considered. It is found that the capacity of democracy in the institutional dimension requires attention to both individual institutions and systemic interaction as a whole. The essence of the assessment of democratic instruments, which are based on key criteria that allow measuring the quality of democracy and its resilience in the face of internal and external pressure, is conceptualized. The importance of political participation, which allows democracy to achieve adaptability to changing circumstances, is revealed. The specificity of impartial electoral systems that guarantee free and fair elections that reflect the true will of the people is shown. It is found that economic and social justice are integral “pillars” of sustainable democracy, since significant inequality can undermine social cohesion. It is proven that democracy requires a commitment to protecting fundamental human rights and freedoms, ensuring dignity and security for all individuals and minority groups. The importance of institutional capacity, which is not fixed in the case of the formal existence of political institutions, is analyzed. The significance of the “slump” of indicators of the functionality of democratic institutions in many countries of Eastern and Central Europe, which were previously considered a model of democratization, is reflected. The feasibility

of a new situational response of Ukrainian transformational democracy to the challenges of martial law is substantiated.

Keywords: institutional capacity, sustainable democracy, democratization, democratic transit, civil society, consolidation, consensus.

Стаття надійшла до редакції 12.03.25

© Кобильник В. В., 2025

Ковальов Андрій Вікторович

*Кандидат політичних наук, речник Генерального штабу ЗСУ,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
(м. Київ, Україна)*

<https://orcid.org/0000-0003-1081-3024>

e-mail: Kovalyov_A_V@ukr.net

ПОЛІТИЧНА ПРОПАГАНДА У СИСТЕМІ ВІЙСЬКОВО- ПОЛІТИЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ ПЛЮРАЛІСТИЧНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Резюме

Досліджено значення пропагандистського використання політичної міфології, політичних наративів та деструктивної медійної поведінки, які становлять загрозу згуртованості єдності та стабільності суспільства в умовах війни. На цій основі розглянуто умови належної оцінки співвідношення інноваційних і традиційних засобів військової комунікації, яка слугує виробленню вірних політичних та військових рішень. Осмислено необхідність фахового раціонального та критичного ставлення для використання засобів пропаганди в системі інших засобів військово-політичної комунікації. Розкрито значення операціонального підходу до пропаганди в демократичному суспільстві та розвитку власних засобів протидії. Показано специфіку контролю, підпорядкування та інтеграції пропаганди до ширшої системи військово-політичного інформування та впливу на поведінку громадян. Виявлено значення використання пропаганди для залучення суспільної підтримки, «демонізації» супротивників та підтримки національної єдності. Доведено, що політичні умови сучасних демократій вимагають, щоб військова пропаганда дотримувалася політичних директив і правових рамок. Обґрунтовано шкідливий вплив політичної дезінформації, яка може мати серйозні негативні наслідки для демократичних процесів, а також може обмежувати свободу слова.

Ключові слова: військово-політична комунікація, політична пропаганда, політичний наратив, політична комунікація, інституційна спроможність, політичний плюралізм, політична альтернатива.

Вступ

Сучасні політичні науки ведуть активний пошук засобів протидії дезінформації поширенням панічних настроїв та інших комунікаційних впливів поширюваних у демократичному суспільстві. Політична міфологія, політичні наративи та деструктивна медійна поведінка становлять загрозу згуртованості, єдності та стабільності суспільства в умовах війни. У сучасній Україні в умовах повномасштабного вторгнення формується унікальна «екосистема» комунікаційних взаємодій та координації державних і недержавних військових та політичних інститутів. Її назву можна умовно позначити як демократична система військово-політичної комунікації. В умовах швидкоплинних військових подій належна оцінка співвідношення інноваційних і традиційних засобів військово-політичної комунікації слугує виробленню оптимальних політичних та військових рішень, досягненню проміжних та кінцевих цілей військової та політичної протидії агресору.

В сучасних умовах глобалізації та діджиталізації здійснюється активне переосмислення традиційного концепту політичної пропаганди. Вона набуває нових ресурсів та джерел просування. Відповідно необхідно виробити фахове раціональне та критичне ставлення для використання засобів пропаганди в системі інших засобів військово-політичної комунікації. В умовах розбудови системи військово-політичної комунікації доречно операціонально підходити до пропаганди в демократичному суспільстві та розвивати власні засоби протидії.

Теоретичними засадами дослідження є роботи українських вчених. А. Загнітко розкриває новітні підходи до семантико-текстуальної експертизи сучасних пропагандистських текстів [1], А. Крап визначає стратегії захисту національної безпеки від інформаційних атак і пропаганди [2], Р. Пасічний ідентифікує вплив сучасної російської пропаганди на країни Європи [3]. Водночас існує потреба розгляду значення політичної пропаганди для системи військово-політичної комунікації.

Метою статті є встановлення значення політичної пропаганди у системі військово-політичної комунікації в умовах плюралістичної демократії.

Методи дослідження

Методологічною основою статті є комплекс політологічних методів. Так, системний метод дозволив всебічно проаналізувати значення ролі пропаганди в системі військово-політичної комунікації демократичних держав, виявити, що вона є одночасно важливою та нормативно обмеженою. Структурно-функціональний метод сприяв відображенню комунікаційної

специфіки демократій, зокрема в контексті адаптації свої стратегії військово-політичної комунікації, яка розмиває межу між інформаційним захистом та пропагандою. Єдність історичного і логічного дозволив розкрити генезу та інтенсивне застосування країни-агросора пропагандистських засобів шляхом поширення монологічних навіювань та трансляції упереджених наративів. Це сприяло більш чіткішому вираженню переконувального потенціалу політичної пропаганди, визначити її специфіку в умовах війни ХХІ століття, а також окреслити засоби протидії, що важливо як для України та інших країн вільного світу.

Результати дослідження

Пропаганда вже досить тривалий час є невід'ємним інструментом військово-політичної комунікації, виконуючи як стратегічні, так і психологічні функції під час війни й мирного часу. У плюралістичних демократичних державах її використання порушує складні етичні, оперативні та політичні питання. Зокрема актуалізуються контроль, підпорядкування та особливості інтеграції до більш широкої системи військово-політичного інформування та впливу на поведінку. Хоча пропаганда має на меті впливати на сприйняття та поведінку, її розгортання в демократичних політичних системах має забезпечувати баланс між ефективністю та прозорістю, а також законністю та підзвітністю. Означені кваліфікаційні вимоги диктуються специфікою пропаганди як різновиду політичної комунікації в цифрових умовах. Сучасні науковці Ф. Азіз, М. К. Алам, Н. Хан та низка співавторів, визначають політичну пропаганду як сукупність неправдивих даних та інформації, які використовуються для упередженого інформування аудиторії. Політична пропаганда, навмисно поширювана для зміни розуміння громадянами ситуації, може викривлено інтерпретувати проблему. Політична пропаганда також стала все більш поширеною в політичному контексті [4, р. 1077].

З ретроспективної точки зору пропаганда відігравала вирішальну роль у формуванні громадської думки, підтриманні морального духу та підриві рішучості ворога. Під час світових війн ХХ століття навіть демократичні уряди активно використовували пропаганду для залучення суспільної підтримки, «демонізації» супротивників та підтримки національної єдності. Для ситуації мирного часу дослідники слушно наголошують, що в демократичних країнах політичні лідери при владі обов'язково повинні пояснювати та обґрунтовувати свої дії виборцям. За допомогою переконання ті, хто при владі, прагнуть узгодити вимоги різних суспільних груп. Прем'єр-міністри, президенти, члени кабінету міністрів, керівники департаментів, законодавці та інші посадовці звертаються до народу країни, щоб зробити певну політичну лінію широко зрозумілою та домогтися її народного схвалення [4, р. 1079].

Однією з центральних проблем інтеграції пропаганди до сучасної системи військово-політичної комунікації є забезпечення контролю використання пропаганди як інструменту. У сучасних військових операціях потреба в централізованому командуванні та інформаційній безпеці в багатьох випадках суперечить демократичним нормам відкритості та цивільного контролю. Пропагандистські кампанії зазвичай інспіруються військовими інформаційними (операційними) підрозділами, але нагляд здійснюють цивільні міністерства або парламенти, щоб забезпечити відповідність такої діяльності національним цінностям і законам. Усвідомлюючи таку специфіку, Ф. Азіз, М. К. Алам, Н. Хан та інші виокремлюють основні методи політичної пропаганди, що використовуються для досягнення військово-політичних цілей. У військово-політичній комунікації пропагандисти використовують певні методи, щоб зробити свою політичну пропаганду більш переконливою, ефективною, достовірною та кращою для досягнення цільових результатів. Означені цілі спрямовані на зміну сприйняття, політичної поведінки та політичних настроїв виборців. Без візуальної правдоподібності та легкості доступу політична пропаганда не може бути корисною та успішною для ініціатора [5, р. 228]. Також для політичних пропагандистів дуже важливо, аби контент політичної пропаганди, зображений пропагандистом, не сприймався як теорія змови [4, р. 1081].

Значну увагу науковців та практиків викликає питання організаційної та управлінської підпорядкованості структур та засобів поширення військової пропаганди. Як відомо, у демократичних державах військові підпорядковуються цивільній владі. Цей принцип впливає на те, як планується та здійснюється пропаганда. На відміну від класичних авторитарних режимів, де військові можуть самостійно вести інформаційну війну, умови демократії вимагають політичної підтримки та згоди цільової аудиторії «своєї» країни. Науковці Ф. Азіз, М. К. Алам, Н. Хан та інші вірно наголошують, що техніка «піднятої руки» («головування рукою») у військовій пропаганді допомагає пропагандистам досягти максимальної цільової аудиторії. Аудиторія повинна щиро підтримувати пропагандиста. По суті, ця техніка обґрунтована метою голосування за політичну партію. Використовуючи техніку «піднятої руки», і відправник, і одержувач зацікавлені в цьому просто тому, що це роблять інші [4, р. 1083].

Звідси роль пропаганди в системі військово-політичної комунікації демократичних держав є одночасно важливою та обмеженою. Вона на сучасному етапі має бути «вбудована» до більш значущих рівнів стратегічної військово-політичної комунікації (STRATCOM), які інтегрують державні справи, психологічні операції та цивільно-військову взаємодію. Водночас за цифрової доби існує тенденція для розширення застосування пропаганди навіть на рівні редакційних статей (editorials) [6, р. 79]. Згідно з думкою

аналітиків, це збільшення зумовлене зміною медіа-середовища та розвитком соціальних мереж. Пропаганда ще ніколи не використовувалася так часто. І це дуже погана новина для демократії, оскільки політична пропаганда — це не просто провокаційна риторика, спрямована на послаблення політичного ворога. Це набагато більша сила, яка має на меті посилювати страх і тривогу, а також розділяти суспільство проти самого себе [7].

Крім того, сучасні демократичні держави стикаються зі зростаючими викликами з боку авторитарних суперників, які ведуть агресивну інформаційну війну без правових чи етичних обмежень. У відповідь демократії були змушені адаптувати свої стратегії військово-політичної комунікації, суттєво розмиваючи межу між інформаційним захистом та пропагандою. Як вже багаторазово зазначалося в класичних джерелах, сучасна політична пропаганда аж ніяк не є поширенням політичної інформації в плюралістичному середовищі [8, р. 217]. Це передусім неправдива інформація, яка поширюється з метою заподіяння конкретної шкоди та просування конкретної політичної мети. Тобто це інформація, яка навмисно поширюється, аби спотворити розуміння людьми певної проблеми та просувати інтереси конкретних політичних акторів [7].

У контексті формування переконливого військово-комунікаційного меседжу, мета пропагандистської акції або кампанії полягає у створенні цілісного наративу, який підтримує військові цілі, не порушуючи демократичних норм. До прикладу, сучасна НАТО використовує «наративне фреймування» та управління сприйняттям для підтримки своїх місій. При цьому Альянс забороняє навмисне введення в оману, спрямоване на внутрішню аудиторію. Деструктивний політичний зміст пропагандистського меседжу (нاراتиву) полягає в тому, що популістичні твердження створюють розкол у суспільстві, націлюючись на меншини, щоб вони могли зберегти свою владу [7].

Важливим елементом архітектури системи військово-політичної комунікації є те, що сучасні практики дезінформації в умовах демократії (тобто навмисне поширення неправдивої інформації) парадоксальним чином захищені нормативними рамками свободи слова. Тобто дезінформаційний наратив, який поширюється без навмисної спроби ввести в оману, є захищеним (не підлягає переслідуванню). Але дезінформація, яка може мати серйозні негативні наслідки для демократичних процесів, вже не буде розглядатися як свобода слова. Тому пропаганда, як форма дезінформації, не є захищеною свободою слова [7].

Також організаційно-управлінське підпорядкування пропаганди демократичним цілям військово-політичної комунікації забезпечує відповідність національним інтересам і підзвітність. Разом з тим, воно може обмежувати оперативну гнучкість під час конфлікту, особливо в умовах

швидкозмінного інформаційного середовища [9, р. 474]. Найбільша відмінність у сучасній політичній пропаганді полягає не обов'язково в змісті матеріалу, а в його охопленні. Значною мірою завдяки Інтернету та соціальним мережам, а також медіасектору, керованому сенсаційними репортажами (виключно тому, що це прибутково), політична пропаганда може охопити більше людей швидше та набагато легше, ніж будь-коли раніше. У соціальних мережах дезінформація поширюється легше, ніж факти. У нинішньому конфлікті між Ізраїлем та ХАМАС і кризі в Газі неправдиві твердження та дезінформація змішуються з фактичними подіями [7].

Застосування політичної пропаганди в авторитарних або гібридних політичних системах супроводжується масштабними й цілеспрямованими політико-організаційними діями. Зокрема, окремі уряди, які регулярно використовують пропаганду, як-от режим Орбана в Угорщині, беруть під контроль державні та приватні ЗМІ. Вони можуть просувати свою політичну пропаганду через ці засоби масової інформації, надаючи їм фальшивого блиску легітимності. Але ми бачили, що для цього вам не потрібна підтримка ЗМІ. Дональд Трамп використовував соціальні мережі та допомогу лише кількох дружніх медіагруп, таких як Fox News, для поширення своєї пропаганди. Однак основні ЗМІ відіграли свою роль, підхоплюючи дезінформацію та поширюючи її. Навіть коли це робиться для того, щоб викликати критику його меседжів, простий акт їх поширення допомагає їм поширюватися, незалежно від контексту [7].

Військово-комунікаційні практики гібридної війни, одним з прикладів якої є війна в Україні, продемонстрували, як інформація перетворюється на зброю не лише через традиційні медіа, а й через цифрові мему, лідерів думок та фейкові новини. Військові демократичних країн тепер повинні конкурувати в цьому спірному просторі, намагаючись зберігати при цьому довіру суспільства. Згідно з позицією аналітиків, в середовищі сучасних соціальних мереж політична пропаганда перетворюється не просто на інструмент для введення людей в оману. Ключовим елементом пропаганди є те, що вона сіє недовіру, заплутуючи людей щодо того, у що вірити, а у що ні. У середньостроковій та довгостроковій перспективі це змушує багатьох людей взагалі відмовлятися від політичних дебатов, оскільки стає надто важко зрозуміти, якій інформації слід вірити та кому слід довіряти. Академічні дослідження показують, що як тільки хтось починає втрачати довіру до демократичних інституцій, дезінформація ще більше підсилює це, створюючи токсичний зворотний зв'язок, який дає теоріям змови сприятливий ґрунт для вкорінення та перешкоджає участі в політичній діяльності [7].

Спроможність військових та цивільних демократичних політичних акторів боротися з офлайн- та онлайн-пропагандою, дезінформацією та

фейковими новинами також є ключовою функцією системи військово-політичної комунікації. Ба більше, вона стає державно імплементованою навичкою з розряду *soft skills* в низці шкільних предметів, зокрема, історії, суспільствознавства, природничих наук, релігієзнавства та мистецтва. Згідно з оглядами розвитку освіти країн ЄС, учні шкіл можуть вивчати використання націоналістичних та патріотичних гасел, або так звану «пропаганду злочинів» у Першій світовій війні на уроках історії. Також наявні художні форми, розроблені для підтримки певних ідеологій, на уроках мистецтва [10].

Здатність боротися з фейковими новинами також стає результатом не лише комунікаційної, але й дидактично-просвітницької діяльності демократичної системи військово-політичної комунікації. Науковий опис поняття «фейкові новини» не означає, що існує така категорія, як «правдиві» новини. Усі новини — це добірка, написана для певної аудиторії з певною метою. Надання громадянам та інституціям глибини аналізу та складних навичок, які відповідають цій темі, може бути викликом для деяких шкіл, особливо з точки зору компетентності та підготовки вчителів [10].

У сучасному контексті військова пропаганда поширюється на цифрові сфери, використовуючи соціальні мережі, дезінформацію та психологічні операції (PSYOP). Однак у демократичних державах, де свобода інформації та преси конституційно захищена, застосування пропаганди стає нормативно обмеженим та суперечливим. Хоча жодне з названих явищ не є новим, вони нещодавно набули нового значення завдяки широкій доступності складних форм інформаційно-комунікаційних технологій. Наприклад, обмін текстом, зображеннями, відео або посиланнями в Інтернеті дозволяє інформації стати вірусною протягом кількох годин [11, р. 164].

У цілому, як свідчать наведені міркування та практики, пропаганда залишається необхідним, але чутливим компонентом військово-політичної комунікації в демократичних державах. Її застосування вимагає ретельного балансування між оперативною військовою необхідністю та демократичною підзвітністю. Механізми демократичного парламентського контролю та підпорядкування цивільному нагляду є важливими гарантіями від зловживань. Оскільки інформаційна війна стає все більш складною та всеохоплюючою, сучасні демократії повинні знаходити інноваційні, але одночасно й етично обґрунтовані способи захисту своїх стратегічних наративів та національних інтересів без шкоди для базових цінностей.

Висновки

Таким чином, сучасна пропаганда в політичних науках визначається як монологічне поширення тез та наративів ідеологічного характеру, упередженого та викривленого змісту з метою забезпечення політичних

цілей. Означене поширення ефективно здійснюється за умов відсутності протилежної точки зору. Тому пропаганда властива в основному авторитарним та тоталітарним режимам, оскільки будь-яка політична альтернатива і плюралізм є усуненими та заблокованими. За наявності альтернативних точок зору або протилежних наративів вплив пропаганди істотно знижується.

Досвід сучасної російсько-української війни показав, що пропагандистське навіювання через різні канали й засоби, в тому числі соціальні мережі та соціальні платформи, значно удосконалилося. Проте розбудова системи військово-політичної комунікації дозволяє забезпечити вчасне формування альтернативних джерел військово-політичної інформації. Відповідно метою протидії пропагандистським акціям та кампаніям в медіа та соцмережах є підживлювання опозиційних джерел інформації, формування асиметричних відповідей у вигляді дискредитації джерел пропаганди, а також формування інформаційного імунітету в «своєму» суспільстві. Означені цілі та завдання вимагають не лише діяльності комунікаційних джерел та інституцій, але й широкого кола політико-організаційних дій.

До них належать консолідація громадянського суспільства, координація державних та недержавних мовників, формування перспективної стратегії військово-політичної комунікації з діями на випередження із визначенням майбутніх наративних послань в порядку денного. Подальші дослідження цієї теми будуть спрямовані на уточнення поведінкових ролей та функцій елементів системи військово-політичної комунікації.

Список посилань

1. Загнітко А. П. Семантико-текстуальна експертиза сучасних пропагандистських текстів: новітні підходи. Криміналістика і судова експертиза. 2024. Вип. 69. С. 298-305.
2. Крап А. П. Стратегії захисту національної безпеки від інформаційних атак і пропаганди. Політикус. 2024. Вип. 5. С. 67-72.
3. Пасічний Р. Я. Вплив сучасної російської пропаганди на країни Європи. Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право. 2021. № 2. С. 70-75.
4. Aziz F., Alam M. K., Khan N., Mehmood K., Muhammad J. Political Propaganda On The Internet: A Systematic Review. Migration Letters. 2024. No 21. P.1077-1088. 10.59670/ml.v21iS8.9539.
5. Peter Lang. Seo, H., Ebrahim, H. Visual propaganda on Facebook: A comparative analysis of Syrian conflicts. Media, War & Conflict. 2016. No 9(3). P. 227-251.

6. Seyed Ali J. Propaganda techniques: A discourse analysis of Resalat and Etemad-E Melli editorials/Seyed Ali Javadi (Doctoral dissertation, University of Malaya) 2017.150 p.
7. Modern Political Propaganda: Definition, Examples & How To Spot It. URL: <https://www.liberties.eu/en/stories/political-propaganda/43850>
8. Smith B. L., Lasswell H. D. Propaganda, communication and public opinion. Princeton university press, 2015. 446 p.
9. Sussman G. Systemic propaganda as ideology and productive exchange. Open Access Journal for a Global Sustainable Information Society. 2012. No 10(2). 474-487 p.
10. Dealing with propaganda, misinformation and fake news. URL: <https://www.coe.int/en/web/campaign-free-to-speak-safe-to-learn/dealing-with-propaganda-misinformation-and-fake-news>
11. Seidman S. A. Posters, propaganda, and persuasion in election campaigns around the world and through history. Peter Lang Inc., International Academic Publishers. 2008. 327 p.

References

1. Zagnitko, A. P. (2024). Semantic-textual expertise of modern propaganda texts: Innovative approaches. Criminalistics and Forensic Examination, (69), 298 – 305.
2. Krap, A. P. (2024). Strategies for protecting national security from information attacks and propaganda. Politicus, (5), 67 – 72.
3. Pasichnyi, R. Ya. (2021). The influence of modern Russian propaganda on European countries. Bulletin of the National Technical University of Ukraine «Kyiv Polytechnic Institute». Political Science. Sociology. Law, (2), 70 – 75.
4. Aziz, F., Alam, M. K., Khan, N., Mehmood, K., & Muhammad, J. (2024). Political propaganda on the internet: A systematic review. Migration Letters, 21(S8), 1077 – 1088. <https://doi.org/10.59670/ml.v21iS8.9539>
5. Seo, H., & Ebrahim, H. (2016). Visual propaganda on Facebook: A comparative analysis of Syrian conflicts. Media, War & Conflict, 9(3), 227 – 251.
6. Javadi, S. A. (2017). Propaganda techniques: A discourse analysis of Resalat and Etemad-E Melli editorials (Doctoral dissertation, University of Malaya). 150 pages.

7. Modern political propaganda: Definition, examples & how to spot it. (n.d.). Liberties.eu. Retrieved from <https://www.liberties.eu/en/stories/political-propaganda/43850>
8. Smith, B. L., & Lasswell, H. D. (2015). Propaganda, communication and public opinion. Princeton University Press.
9. Sussman, G. (2012). Systemic propaganda as ideology and productive exchange. Open Access Journal for a Global Sustainable Information Society, 10(2), 474 – 487.
10. Council of Europe. (n.d.). Dealing with propaganda, misinformation and fake news. Retrieved from <https://www.coe.int/en/web/campaign-free-to-speak-safe-to-learn/dealing-with-propaganda-misinformation-and-fake-news>
11. Seidman, S. A. (2008). Posters, propaganda, and persuasion in election campaigns around the world and through history. Peter Lang Inc., International Academic Publishers.

Andrii Kovalyov

Candidate of Political Science,

Spokesperson of the General Staff of the Armed Forces of Ukraine

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

<https://orcid.org/0000-0003-1081-3024>

e-mail: Kovalyov_A_V@ukr.net

POLITICAL PROPAGANDA IN THE SYSTEM OF MILITARY-POLITICAL COMMUNICATION OF A PLURALIST DEMOCRACY

Abstract

The significance of the propaganda use of political mythology, political narratives and destructive media behavior, which pose a threat to the cohesion, unity and stability of society in war conditions, is investigated. On this basis, the conditions for a proper assessment of the ratio of innovative and traditional means of military communication, which serves to make correct political and military decisions, are considered. The need for a professional, rational and critical attitude to the use of propaganda in the system of other means of military-political communication is explained. The importance of an operational approach to propaganda in a democratic society and the development of one's own means of counteraction is revealed. The specifics of control, subordination and integration of propaganda into a broader system of military-political information and influence on the behavior of citizens are shown. The importance of using propaganda to attract public support, "demonize" opponents and support national unity is revealed. The communication specificity of democracies is reflected, in particular in the context of adapting their strategies of military-political communication, which blurs the line between information protection and propaganda. The feasibility of disinformation, which can have serious negative consequences for democratic processes and can also limit freedom of speech, is substantiated.

Keywords: military-political communication, political propaganda, political narrative, political communication, institutional capacity, political pluralism, political alternative.

Стаття надійшла до редакції 11.03.25

© Ковальов А. В., 2025

Трачук Соломія Віталіївна

Магістр 2-го курсу, спеціальність «Політологія»

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)

<https://orcid.org/0009-0002-5631-2428>

e-mail: solomiia.trachuk@knu.ua

ЧИННИКИ ЗРОСТАННЯ ПОПУЛІЗМУ В СУЧАСНИХ ЛІБЕРАЛЬНИХ ДЕМОКРАТІЯХ

Резюме

У статті розглядаються основні причини зростання популярності популістських рухів у сучасних ліберальних демократіях. З'ясовано, що популізм має різне значення для різних соціальних груп, але всі його прояви об'єднує критичне або підозріле ставлення до політичних еліт та усталених інститутів. Популісти позиціонують себе як ті, що виражають інтересів «простих» людей, які, на його думку, залишаються маргіналізованими або забутими владою, і часто апелює до риторики патріотизму. До того ж, популістська риторика має тенденцію створювати спрощену дихотомію між морально «чистим» народом і «корумпованою» елітою («ми» і «вони»), посилюючи наратив конфронтації та поділу всередині суспільства. Встановлено, що зростання популізму викликане поєднанням економічних, культурних і технологічних факторів, які сприяли поширенню почуття розчарування і зневіри в традиційних формах політичного представництва. Економічна глобалізація, зростання нерівності загострили почуття незахищеності серед значних верств населення, особливо тих, хто відчуває, що залишився позаду. Крім того, технологічні зміни, зокрема стрімкий розвиток соціальних мереж і цифрових комунікаційних платформ, суттєво вплинули на політичний ландшафт. Водночас фрагментація інформаційного простору та поширення дезінформації ще більше підірвали довіру громадськості до основних ЗМІ та інституцій. У статті представлено позиції авторів, за якої популізм розглядається не лише як нав'язане ззовні явище, що загрожує демократії, але й як таке, що породжує демократія через свої внутрішні протиріччя та невирішеність. Популістські лідери часто апелюють до невиконаних обіцянок демократії, особливо до ідеалів

рівності, участі та представництва, використовуючи це розчарування для зміцнення власної влади та підризу демократичних інститутів зсередини. У цьому сенсі популізм можна трактувати і як симптом, і як наслідок кризи ліберальної демократії.

Узагальнено, що популізм як складне і багатогранне явище, що є результатом взаємодії економічної нерівності, культурного опору прогресивним змінам і технологічних трансформацій в інформаційному просторі. Зростаючий вплив популістських рухів становить серйозний виклик ліберальній демократії і вимагає глибокого розуміння його коренів, щоб захистити демократичні цінності та інститути в сучасному світі.

Ключові слова: економічна нерівність; ідентичність; культурна реакція; соціальні мережі; лібералізація; інформаційний простір.

Вступ

В останні роки зростання популізму стало одним з найактуальніших викликів для сучасних ліберальних демократій. Зростання впливу популістських партій та лідерів у Європі, США та інших частинах світу відображає глибокі політичні, економічні та культурні трансформації, які загрожують стабільності демократичних систем. Ця проблема залишається надзвичайно актуальною і сьогодні, оскільки популістські рухи продовжують кидати виклик не лише політичному істеблішменту, але й основним принципам ліберальної демократії — таким як плюралізм, захист меншин та верховенство права.

Феномен популізму широко досліджується багатьма вченими з різних наукових галузей. Серед ключових авторів, чиї роботи присвячені цьому питанню — Ларрі Даймонд, Рональд Інглхарт, Піппа Норріс, Кас Мудде, Ян-Вернер Мюллер, Яша Мунк, Дані Родрік, Катрін Фієскі, Адам Пшеворський, Курт Вейланд та Джон Джудіс. Вони зосереджуються на поясненні природи популізму, його ідеологічних характеристик та механізмів мобілізації та наголошують на викликах, які популізм становить для ліберальної демократії, підкреслюючи його антиплюралістичні тенденції, протистояння демократичним інститутам та роль у поглибленні політичної поляризації.

Метою цього дослідження є виокремлення основних факторів, які сприяли зростанню популізму в сучасних ліберальних демократіях. Дослідження прагне продемонструвати, що популізм є багатовимірним явищем, яке виникає внаслідок взаємодії економічної нерівності, культурної реакції та технологічних змін в інформаційній сфері. Воно також має на меті підкреслити, що популізм відображає внутрішні суперечності самої демократії, виникаючи у відповідь на невиправдані очікування та зростаючу недовіру до традиційних інститутів.

Методи дослідження

Дослідження ґрунтується на використанні загальнонаукових методів, зокрема аналізу, синтезу, порівняння та узагальнення. Основним методом дослідження є аналіз наукової літератури, зокрема теоретичних та емпіричних праць, присвячених проблемі популізму та його впливу на сучасні ліберальні демократії. Так, порівняльний метод дозволив проаналізувати основні підходи до пояснення причин популізму — економічних, культурних і технологічних — та виокремлення як їхніх спільних рис, так і специфічних особливостей у різних політичних контекстах. У роботі також використано метод контент-аналізу для дослідження наукових публікацій, експертних висновків та даних соціологічних опитувань. Таке поєднання методів дозволило здійснити комплексне та багаторівневе дослідження популізму як складного та динамічного явища в сучасних демократичних суспільствах.

Результати дослідження

Хоча демократію часто ототожнюють із правом голосу, її повноцінне втілення — ліберальна демократія — значно перевищує межі простої участі у виборах. Як підкреслює Ларрі Даймонд, ліберальна демократія передбачає дотримання основоположних громадянських свобод, зокрема свободи слова, релігії, зібрань і об'єднань [1, р. 16]. Вона також гарантує рівні права для расових і культурних меншин, а також справедливу та неупереджену правову систему. Проте ці основи дедалі більше руйнуються в різних кутках світу. Формально демократичні інститути можуть залишатися на місці, але фактично їх сутність поступово підривають. Це поступове ослаблення не є випадковим — його спричиняє зростання популістських сил, які живляться громадським невдоволенням і недовірою до еліт.

У цій роботі стверджується, що популізм найкраще розуміти як особливий вид політики, що претендує на уособлення єдиної волі «народу» у протистоянні з відірваною від реальності елітою. У концепції Даймонда популізм характеризується ворожістю до еліт та інституцій, спираючись на харизматичного лідера та схильністю ставити волю більшості вище за принципи плюралізму. Загроза виникає тоді, коли популізм набуває неліберального і націоналістичного характеру — придушуючи інакодумство, обмежуючи громадянські свободи та маргіналізуючи меншини [2]. Щоб зрозуміти, чому популізм став таким впливовим, необхідно дослідити глибокі структурні чинники, що сприяють його зростанню.

Найбільш очевидним підходом до пояснення розвитку популізму є економіка, а саме акцент на економічній нерівності, що зосереджується на глибоких трансформаціях суспільства, таких як розвиток економіки знань, автоматизація, занепад індустріального сектору, а також вплив

глобалізації. Ці тенденції збільшили нерівність не лише між капіталом і працею, а й між різними сегментами самої робочої сили. Такий розвиток подій спричинив розчарування і призвів до підтримки популістських платформ.

Упродовж більшої частини XX століття, особливо після Другої світової війни, ліберальні демократії забезпечували зростання рівня життя. Економічне зростання та відносна рівність зміцнювали довіру громадян до системи. Проте в останні десятиліття темпи зростання сповільнилися, а нерівність значно зросла. У США та більшій частині Європи багато громадян стикаються зі стагнацією заробітних плат і зниженням соціальної мобільності. Це породжує розчарування — не стільки через злидні, скільки через відчуття того, що їх залишили позаду. При цьому підтримка популістських рухів чи лідерів надходить не обов'язково від найбідніших верств, а скоріше від тих, хто побоюється соціального падіння та занепаду свого регіону. Традиційні механізми соціального забезпечення, які колись компенсували ці групи, більше не є ефективними або через скорочення соціальної держави, або через недостатність лише грошових трансфертів для подолання глибокої економічної невизначеності.

На думку багатьох дослідників, однією з найбільших мобілізаційних тем для правих популістських партій є імміграція — особливо після кризи біженців 2015 року. Хоча здебільшого науковці не знаходять економічного підґрунтя для страху перед імміграцією (з огляду на мінімальний вплив на заробітну плату та зайнятість), бо реакція громадськості, зумовлена радше сприйняттям загроз культурній ідентичності, ніж фінансовою конкуренцією. Тим не менш, економіст Роберт Голд також визнає економічне підґрунтя: конкуренція за добробут може посилюватися з міграцією, особливо коли суспільні блага є дефіцитними [3, р. 75]. Рішення Великої Британії вийти з ЄС є яскравим прикладом того, як економічні невдоволення впливають на політичну поведінку. Голд підкреслює, що регіони, які найбільше постраждали від торговельних шоків і деіндустріалізації, з більшою ймовірністю підтримали Brexit. Ці регіони також мають тенденцію до більшої концентрації низькокваліфікованих працівників. Кампанія «Leave» скористалася економічним незадоволенням і культурним занепокоєнням, змішавши фактичні твердження з оманливими наративами — стратегія, яка, хоч і є сумнівною з економічної точки зору, виявилася політично ефективною. Популістські партії вміють конструювати емоційно резонансні історії, які пов'язують економічну маргіналізацію з культурними змінами. Така суміш часткової правди, викривлень і символічної політики пропонує спрощене (хоча й оманливе) пояснення складних глобальних процесів — таке, що резонує з виборцями, які відчувають себе покинутими позаду.

Відомий економіст Томас Пікетті спричинив нові дебати щодо різкого зростання багатства та нерівності в доходах. Його робота підкреслює, що, хоча західні економіки пережили значне зростання в останні десятиліття, більша частина фінансових вигод була сконцентрована серед перших десяти відсотків — особливо найбагатшого одного відсотка — в той час як реальні доходи широких верств населення або стагнували, або знижувалися [4].

Науковці вказують на кілька структурних причин, що стоять за цією зростаючою нерівністю. Серед них — розвиток автоматизації, переміщення робочих місць, глобальна мобільність капіталу і робочої сили, послаблення традиційних профспілок, а також обмеженість регуляторних повноважень демократичних урядів щодо транснаціональних корпорацій і міграційних потоків. Не складно пов'язати ці структурні трансформації безпосередньо зі зростаючою привабливістю популістських рухів, адже популісти черпають силу в збільшенні розриву між економічними «переможцями» і «переможеними» на глобалізованому ринку. Ті, хто стикається з економічною незахищеністю, часто звертаються до групової згуртованості, дотримання звичних норм і зростаючої недовіри або неприйняття аутсайдерів, яких вони вважають чужими. У цьому контексті невпевненість і страх викликають прагнення до сильного, захисного лідерства. Такі кризові події посилюють колективні тривоги, існуюче розчарування і з відчуттям того, що їх залишили позаду — невдоволення, яке популістська риторика швидко експлуатує. Але враховуючи слабкий емпіричний зв'язок між показниками економічної незахищеності та підтримкою популізму, ми повинні розглядати кризу більше як пусковий механізм, ніж першопричину широко поширеної підтримки популістів.

Окрім цього, варто зазначити, що навіть у США фінансове становище людини більше не є вагомим показником того, як вона голосуватиме. Натомість їх позиція щодо соціальних і культурних питань дає набагато чіткіший сигнал про те, чи підтримують вони республіканців чи демократів [5, р. 12]. Цей зсув частково пояснюється довгостроковими глобальними економічними тенденціями, які підштовхнули економічну політику до центру в багатьох країнах. У 1960-х роках розрив між лівими та правими політиками був набагато драматичнішим, наразі ж політичні баталії все частіше переміщуються на культурну територію. Попри поширені твердження, що виборці, які голосують за Брекзит, Трампа чи європейські популістські партії, в основному мотивовані економічними труднощами чи нерівністю — більшість досліджень свідчать про протилежне. Саме культурні погляди та цінності, а не фінансові проблеми, зараз є домінуючою силою, що формує їх політичний вибір.

Рональд Інглхарт і Піппа Норріс у своєму дослідженні на основі соціологічних опитувань порівнюють вплив культурних цінностей та економічної нестабільності як чинників підтримки популістських партій. Вони доходять висновку, що культурна реакція (*cultural backlash*) має вищу пояснювальну силу, ніж економічні чинники [6]. Це — реакція на глибокі ціннісні зрушення, що відбулися в західних суспільствах за останні кілька десятиліть. З цієї точки зору, підтримка популістів розглядається як реакція тих, хто відчуває себе відчуженим культурною лібералізацією та поширенням прогресивних норм.

Популізм поширюється серед людей, які відчувають себе відсталими — не економічно, а культурно. Така реакція особливо поширена серед старшого покоління та менш освічених виборців, які прагнуть повернення до більш традиційних соціальних цінностей, що домінували протягом більшої частини XX століття. Їх ґрунтовне дослідження вказує на глибоку культурну трансформацію, яка розгорнулася за останні п'ятдесят років у багатьох заможних демократіях. Серед наступних поколінь зростає підтримка постматеріалістичних цінностей: підтримка особистої автономії, світського способу життя, гендерної рівності та мультикультурної інклюзії. Ці зрушення стали помітними завдяки еволюції сімейних структур, зростанню толерантності до імміграції та посиленню підтримки глобальних інституцій і міжнародної політики, що базується на співробітництві. Однак ця широка культурна лібералізація також викликала опір. Багато старших або більш традиційно налаштованих людей негативно відреагували на те, що вони вважають витісненням давніх норм — чи то щодо гендерних ролей, релігійних звичаїв, чи національної ідентичності. Ці настрої особливо виражені серед тих, чиє становлення проходило під знаком суворіших моральних норм і жорсткіших соціальних ієрархій. Соціологічна теорія допомагає пояснити ці закономірності. Цінності, сформовані в юності, як правило, зберігаються протягом усього життя, а це означає, що люди, виховані в консервативному середовищі, часто зберігають ці переконання навіть тоді, коли суспільство навколо них змінюється. Більше того, такі фактори, як вік, освіта та стать, суттєво впливають на ймовірність прийняття прогресивних поглядів. Наприклад, молодші та освіченіші люди, як правило, більш відкриті до розмаїття та космополітизму, тоді як старші когорти частіше відчувають себе культурно дезорієнтованими або маргіналізованими.

Норріс та Інглхарт також підкреслюють, що зміни в гендерних нормах — зокрема, занепад патріархальних уявлень про фіксовані ролі чоловіків і жінок — ще більше віддалили традиціоналістів. Зростаюча роль жінок у суспільному житті, а також еволюція очікувань щодо сім'ї та роботи сприяли відчуттю культурної втрати серед тих, хто раніше займав домінуючі позиції в суспільному устрої [6, р. 90].

Тож теза про культурну реакцію полягає в тому, що популістські рухи набирають обертів, апелюючи до людей, які відчують себе культурно витісненими через швидку лібералізацію норм у західних суспільствах. Це обурення підживлює підтримку лідерів і партій, які обіцяють відновити традиційні цінності та захистити національну ідентичність від зовнішніх і внутрішніх загроз. До цього можна додати і той факт, що все більше відбувається поглиблення культурного розколу між міським і сільським населенням, що сприяє фрагментації демократії. Міські райони, як правило, більш ліберальні та різноманітні, все більше розходяться з сільськими регіонами, які цінують традиції, соціальну стабільність та релігійну ідентичність. Цей культурний розрив сприяє взаємному нерозумінню і презирству — міські жителі часто стереотипно сприймають сільських жителів як відсталих, а сільські громади відчують неповагу і маргіналізацію. Науковці бачать у цьому здебільшого негативні наслідки — як відчуженні і сприятливому ґрунті для популістського обурення [7, р. 95].

Головною загадкою популістського сплеску є його географія: популісти часто досягають найкращих результатів у регіонах з низьким рівнем імміграції. Манк підкреслює, що Трамп, наприклад, мав набагато гірші результати в таких багатонаціональних містах, як Лос-Анджелес чи Чикаго, ніж у переважно білих сільських округах з мінімальною присутністю іммігрантів. Така ж картина спостерігається і в Європі, де правопопулістські партії набирають обертів у більш однорідних регіонах [8, р.170]. Пояснити цей парадокс можна за допомогою класичної теорії контакту Гордона Олпорта — яка припускає, що особиста взаємодія з групами меншин може зменшити упередження. На противагу цьому, однорідні райони, що переживають початкові демографічні зміни, часто реагують на них вороже. Мешканці, незнайомі з мультикультуралізмом і прив'язані до моноетнічної національної ідентичності, негативно реагують на появу навіть невеликої кількості чужинців.

Хоча економічна стагнація та культурна тривога суттєво сприяли умовам, у яких зростає популістська чутливість, вони не можуть повністю пояснити ту швидкість і масштаб, з якими популістські рухи здобули популярність. Третій, не менш важливий чинник — трансформація інформаційного простору через цифрові технології. Особливої уваги заслуговує зростання ролі соціальних мереж, які докорінно змінили способи створення, поширення та споживання політичних повідомлень — дозволяючи популістам обходити традиційних «воротарів» інформації, ефективніше мобілізувати прихильників і поширювати поляризуючі наративи з безпрецедентним охопленням.

Історично контроль над інформацією належав елітам. До появи друкарського верстата масова комунікація була практично неможливою через

високу вартість і ручну працю, що забезпечувало збереження релігійної та політичної ортодоксії. Мунк показує, що кожна комунікаційна революція перерозподіляє владу: вона дає змогу почути голоси, які раніше замовчувалися, але разом із тим руйнує існуючі інституції та відкриває двері для нових форм нестабільності. Винайдення друкарського верстата у XV столітті і сьогоднішні цифрові технології, зокрема соціальні мережі, мають подібний трансформаційний потенціал [8, р. 137].

Інтернет зруйнував роль традиційних медіа як фільтрів інформації. Тепер кожен може миттєво звернутися до глобальної аудиторії. Комунікація перейшла від моделі «один до багатьох» до «багато до багатьох». Зниження централізованого контролю над інформаційними потоками посилило вплив політичних аутсайдерів. Якщо раніше для впливу на громадську думку потрібно було мати доступ до видавничих платформ або великі бюджети, то сьогодні популісти можуть стати вірусними завдяки одному допису. Таке вирівнювання інформаційної ієрархії має глибокі наслідки для демократичного життя. З одного боку, воно дозволяє маргіналізованим групам чи опозиції оминати традиційні владні структури. З іншого боку, це створює середовище, в якому дезінформація, теорії змови та мова ворожнечі можуть поширюватися з безпрецедентною швидкістю і масштабами. Тож та сама технологія, яка колись допомагала організовувати продемократичні протести в авторитарних державах, тепер підживлює популізм у ліберальних демократіях. Популісти — тепер мають інструменти для мобілізації, поширення наративів і впливу на масову думку без інституційної підтримки.

Зазвичай зростання популізму пояснюють виключно зовнішніми факторами — економічними кризами, глобалізаційними викликами чи міграційними процесами. Проте, можливо, причини цього явища варто шукати не лише поза системою. Іноді самі механізми ліберальної демократії, попри свою сталість та беззаперечну цінність, залишають певні простори, які стають вразливими до популістських наративів. Замість того, щоб вважати популізм відхиленням від демократичних норм, його можна розглядати як невід'ємний елемент самої демократії. Маргарет Канован охарактеризувала популізм як «тінь демократії» (*shadow of democracy*), підкресливши, що ці два поняття є глибоко взаємопов'язаними [9]. Ця перспектива ознаменувала важливий зсув у науковому розумінні, визнавши, що популізм виникає всередині демократичної системи, а не поза нею. У своїй пізнішій роботі Канован розвинула цей аргумент, розглядаючи популізм як реакцію на внутрішні суперечності та напруження, які є невід'ємною частиною демократичного врядування. За цією теорією демократія функціонує у двох принципово різних, але взаємопов'язаних вимірах. З одного боку, це вимір «визволення» (*redemptive*) — бажане, часто

квазіутопічне бачення політики, засноване на ідеалах народного суверенітету, колективної волі. З іншого боку, демократія також функціонує через «прагматичний» вимір (pragmatic) — інституційні процедури, бюрократичні механізми та компроміси, необхідні для повсякденного управління складними суспільствами. У той час як визвольне бачення обіцяє розширення можливостей, надає бачення майбутнього, прагматичний вимір забезпечує стабільність і функціональність завдяки встановленим правилам і технократичному управлінню [10, р. 8]. Популізм, у цьому контексті, виникає з найбільшою силою, коли дистанція між цими двома вимірами стає надто великою — коли бюрократична логіка управління затьмарює ідеали народовладдя та демократичної участі. Саме в такі моменти розчарування і зневіри в технократичному правлінні набирають силу популістські рухи, які позиціонують себе як справжній голос народу, що протистоїть відчуженій і корисливій політичній еліті. У цьому сенсі популізм слід розуміти не як викривлення демократії, а радше як симптом її невирішених суперечностей — постійне нагадування про подвійну природу демократії та виклики, пов'язані з балансуванням між її обіцянками, прагненням до ідеалу та прагматичними реаліями.

Політичний аналітик, науковець Катерін Фієскі розвиває цю думку, підкреслюючи, що популізм часто відображає реакцію на сприйняття зради основоположних обіцянок демократії. Це не просто критика еліт, а вимога відновлення морального договору між народом і тими, хто керує [11, р. 15]. Парадокс, який можна спостерігати, полягає в тому, що чим сильніші демократичні обіцянки — особливо обіцянки рівності та участі — тим гостріше відчуття розчарування, коли ці очікування виявляються невиконаними. Ця динаміка особливо помітна в таких країнах, які, як здавалося би, мають якісну демократію, але водночас популістські рухи набули популярності на тлі наративів про відстороненість еліти та інституційну неспроможність.

Однак, хоча це відчуття зради може бути справжнім серед певних верств населення, воно також часто інструменталізується політичними акторами. Багато популістських лідерів і партій навмисно посилюють відчуття кризи і розчарування, не обов'язково для того, щоб виправити відхилення від демократії, але для того, щоб зміцнити власну владу, апелюючи до емоційних наративів. У цьому сенсі популізм часто стає не стільки відповіддю на недоліки демократії, скільки стратегічним інструментом, що використовується для їх загострення.

Деніел Дреш і Марк Фрезе у книзі «Has Populism Won?: The War on Liberal Democracy» пропонують типологізацію популізму за джерелами його виникнення: культурний, соціально-економічний та антиелітарний [12, р. 24]. Кожен тип відображає окреме джерело соціального невдоволення, що

сприяє зростанню популістських рухів. Це показує те, що популізм не має єдиного кореня; натомість він відображає різні типи невдоволення — культурного, економічного та політичного характеру — які знаходять відгук у різних соціальних групах і пояснюють його глобальне поширення.

Висновки

Зростання популізму в межах ліберальних демократій — це багатогранне явище, зумовлене поєднанням економічних, культурних і технологічних чинників. Економічна нерівність і страх перед соціальним падінням підірвали довіру до традиційних політичних інституцій. Водночас культурна реакція на прогресивні цінності мобілізувала частину населення, яке відчуває відчуження через стрімкі соціальні зміни. Цифрова революція — передусім поширення соціальних медіа — ще більше прискорила поширення популістської риторики, дозволяючи політичним аутсайдерам обійти традиційні канали комунікації та посилювати поляризацію суспільного дискурсу. Усі ці процеси разом кидають серйозний виклик стійкості ліберальній демократії, підриваючи плюралізм та послаблюючи інституційні норми. Усвідомлення складної природи популізму є важливим не лише для академічного аналізу, але й для подальшого виявлення механізмів боротьби з популізмом та захисту демократичних цінностей у дедалі нестабільному політичному середовищі. Відповідь на популістський виклик вимагає не лише інституційних реформ та політичних заходів, але й зусиль, спрямованих на відновлення суспільної довіри, зміцнення соціальної згуртованості та оновлення демократичного проекту відповідно до сучасних реалій та очікувань.

Список посилань/References

1. Diamond, L. (2019). *Ill Winds: Saving Democracy from Russian Rage, Chinese Ambition, and American Complacency*. Penguin Books. 368 p.
2. Diamond, L. (2017). *When does populism become a threat to democracy?* Stanford University. URL: <https://diamond-democracy.stanford.edu/speaking/speeches/when-does-populism-become-threat-democracy>
3. Gold R. The economic causes of populism. *Global solutions journal*, (5), 72-77.
4. Piketti T. (2014). *Capital in the Twenty-First Century*. Cambridge: Harvard University Press, 2014. 696 p.
5. Zakaria, F. (2016). Populism on the March: Why the West Is in Trouble. *Foreign Affairs* 95(6), 9 — 15.
6. Inglehart, R., & Norris, P. (2019). *Cultural Backlash: Trump, Brexit, and Authoritarian Populism*. Cambridge University Press. 554 p.

7. Galston, W. A. (2018). *Anti-Pluralism: The Populist Threat to Liberal Democracy*. Yale University Press. 157 p.
8. Mounk, Y. (2018). *People vs. Democracy: Why Our Freedom Is in Danger and How to Save It*. Harvard University Press. 400 p.
9. Canovan M. (1981) *Populism*. New York: Harcourt Brace Jovanovich. 368 p.
10. Canovan, M. (1999) Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy. *Political Studies*, XLVII, 2-16
11. Fieschi, C. (2020). *Populocracy: The Tyranny of Authenticity and the Rise of Populism*. Columbia University Press. 192 p.
12. Drache, D., & Froese, M. D. (2022). *Has Populism Won?: The War on Liberal Democracy*. ECW Press. 256 p.

Solomiia Trachuk

2nd year Master's degree, majoring in Political science

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

<https://orcid.org/0009-0002-5631-2428>

e-mail: solomiia.trachuk@knu.ua

FACTORS OF POPULISM GROWTH IN MODERN LIBERAL DEMOCRACIES

Abstract

The article examines the main reasons for the growing popularity of populist movements in modern liberal democracies. Populism has different meanings for different social groups, but all its manifestations are united by a critical or suspicious attitude towards political elites, mainstream politics and established institutions. Populism positions itself as a spokesperson for the interests of «ordinary» people who, in its view, remain marginalised or forgotten by the authorities, and often appeals to the rhetoric of patriotism. In addition, populist rhetoric tends to create a simplistic dichotomy between a morally «pure» people and a «corrupt» elite («us» and «them»), reinforcing a narrative of confrontation and division within society. It is emphasised that the rise of populism is caused by a combination of economic, cultural and technological factors that have contributed to the spread of disillusionment and disbelief in traditional forms of political representation. Economic globalisation and rising inequality have exacerbated feelings of insecurity among large segments of the population, especially those who feel left behind. In addition, technological changes, such as the rapid development of social media and digital communication platforms, have had a significant impact on the political landscape. At the same time, the fragmentation of the information space and the spread of disinformation have further undermined public trust in mainstream media and institutions. The article argues that populism should be viewed not only as an externally imposed phenomenon that threatens democracy, but also as something that democracy itself generates through its internal contradictions and unresolved issues. Populist leaders often appeal to the unfulfilled promises of democracy, especially the ideals of equality, participation and representation,

using this disillusionment to consolidate their own power and undermine democratic institutions from within. In this sense, populism can be interpreted as both a symptom and a consequence of the crisis of liberal democracy.

In conclusion, the article presents populism as a complex and multifaceted phenomenon resulting from the interaction of economic inequality, cultural resistance to progressive change and technological transformations in the information space. The growing influence of populist movements poses a serious challenge to liberal democracy and requires a deep understanding of its roots in order to protect democratic values and institutions in the modern world.

Keywords: economic inequality; identity; cultural backlash; social networks; liberalisation; informational space.

Стаття надійшла до редакції 01.04.25

© Трачук С. В., 2025

Хилько Максим Миколайович

Кандидат філософських наук, завідувач аналітичним відділом

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

НАН України (м. Київ, Україна)

<https://orcid.org/0000-0001-6365-339X>

e-mail: khylko@ukr.net

ПОСТКОЛОНІАЛЬНИЙ ВИМІР РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Резюме

Проаналізовано недоліки домінуючих теорій міжнародних відносин, зокрема реалізму і лібералізму, щодо дослідження причин російської агресії проти України, як і їх нездатність пояснити мотивації відчайдушного спротиву українців. Обґрунтовано, що розгляд Росії як неоколоніальної держави, а також політики сусідніх з нею держав у контексті їх постколоніальних відповідей може заповнити існуючі прогалини у знанні, зокрема пропонуючи пояснення, як репрезентація ідентичності стимулює трансформації й прагнення до емансипаційних заходів у постколоніальних країнах.

Розкрито потенціал постколоніального підходу в дослідженні міжнародних відносин, зокрема для аналізу конфліктних відносин. Постколоніальна перспектива заповнює прогалини, властиві іншим теоретичним підходам, розглядаючи схильність колонізаторів використовувати владу для збереження гегемонії та розкриваючи, як російське гібридне сприйняття українців як того ж народу, але підлеглого, сформувало українську культуру опору гнобленню і поневоленню, що пояснює стійку та рішучу відповідь України на повномасштабну агресію.

Обґрунтовано, що хоча статус українців у Російській імперії та Радянському Союзі відрізнявся від досвіду західних заморських колоній, проте наявність спільних рис, таких як хижацька експлуатація людських та природних ресурсів, поневолення та примусові переселення, культурне пригнічення та маргіналізація корінних народів, обґрунтовує застосування постколоніального підходу. У цьому контексті Україна постає як показовий

приклад мотивованої нації, яка прагне звільнитися від колоніального влади і ствердити свій суверенітет.

Ключові слова: Україна, російська агресія, війна, постколоніалізм, неокolonіалізм, деколонізація.

Вступ

Повномасштабне російське вторгнення в Україну, а також жорстокість війни, включно із масштабними обстрілами критичної інфраструктури і чисельними жертвами серед цивільного населення, поставили питання щодо адекватності викликам сучасності провідних сучасних теоретичних рамок досліджень міжнародних відносин, оскільки жодна з них не сприяла прогнозуванню такого розвитку ситуації. Ні прихильники реалізму, ні їх ліберальні опоненти не могли переконливо пояснити цілі, характер, масштаб і методи ведення цієї найбільшої з часів Другої Світової війни в Європі.

У той же час триваючі у світовій науці дискусії щодо деколонізації досліджень міжнародних відносин [1; 2; 3] переважно оминають включення російсько-українських взаємин до свого фокусу дослідження. Немає єдності щодо доречності колоніального фокусу і серед вітчизняних дослідників. Тоді як одні пишуть про відбиток колоніальної спадщини Росії, що вплинув на траєкторію розвитку України [4; 5; 6], тоді як інші вважають, що визначення України як колонії заперечує її творчу роль у межах російської імперії [7]. При цьому, соціологічне дослідження, проведене Київським міжнародним інститутом соціології в 2023 році, показало, що 64% опитаних громадян погоджуються із твердженням, що Україна була колонією Російської імперії, тоді як третина (31%) — не погоджуються, а 5% не змогли визначитися із відповіддю на це запитання [8]. Відповідна позиція двох третин українських громадян є важливим аргументом на користь того, щоб більш детально звернути увагу на постколоніальний вимір російської агресії проти України, зокрема розглянути питання доречності застосування постколоніальних міжнародних студій для вивчення цього питання.

Методи дослідження

Мета статті полягає у здійсненні аналізу постколоніального виміру російсько-українських відносин. Теоретичною основою статті є застосування постколоніальних студій у міжнародних відносинах, зокрема дихотомії колонізатор-колонізований, а також поняття «іншості» для інтерпретації російсько-українського конфлікту. Критично аналізуються теоретичні підходи до російсько-українських відносин в рамках реалізму, лібералізму і конструктивізму.

Методологія дослідження базується на міждисциплінарному підході, що включає історичний та дискурсивний аналіз. Зокрема, історичний

аналіз дозволив простежити колоніальну та імперську спадщину Росії в Україні, включаючи культурне придушення, експлуатацію ресурсів та маніпулювання ідентичністю. Дискурс-аналіз дозволив продемонструвати як Росія представляє Україну в політичних і культурних наративах, і як це формує сприйняття і політику. Об'єктивний, неупереджений підхід дозволив відобразити критичну перспективу міжнародних відносин, підтримуючи деколонізацію виробництва знань і посилення маргіналізованих голосів в міжнародних дослідженнях.

Результати дослідження

Повномасштабне вторгнення Росії в Україну у 2022 році викрило обмеження провідних сучасних теорій міжнародних відносин як у поясненні мотивацій держави-агресора, так і щодо причин відчайдушного характеру спротиву українського народу. Послідовники реалізму концентрувалися на конкуренції великих держав, недооцінюючи внутрішньополітичні та культурні фактори, й сприймаючи Україну переважно як об'єкт, а не як суб'єкт міжнародних відносин. Натомість ліберали надто переоцінювали роль економічної взаємозалежності, проте їх сподівання, що взаємовигідна торгівля стримає агресію, не виправдалися. Ближче до розкриття мотивацій конфліктного потенціалу підійшли послідовники конструктивізму, що віддавали належне ролі ідентичностей, хоча й в межах цього напрямку було складно пояснити всі аспекти як імперських амбіцій Росії, так і глибинні причини українського спротиву [9].

Допомогти заповнити прогалини, які залишають інші теорії міжнародних відносин, могли би допомогти постколоніальні дослідження, які пропонують низку цінних ідей, які залишаються поза увагою інших підходів у міжнародних відносинах. Постколоніальні дослідження надають можливість зрозуміти глибоке коріння міжнародних конфліктів, сформоване минулою колоніальною динамікою та відповідями на неї. У контексті українсько-російських відносин складна взаємодія динаміки влади і підпорядкування, практик репрезентації, культурних взаємодій та формування ідентичності показує, що витoki конфлікту виходять за рамки наративів дилеми безпеки, розширення НАТО та економічних інтересів.

Парадоксально, але спротив застосуванню постколоніального підходу до дослідження російсько-українських взаємин висловлюють не лише російські автори та прихильники «розуміння Росії» в західній науковій думці. Після того, як колоніальний характер війни Росії проти України був підкреслений низкою авторитетних науковців по обидва боки Атлантики [10; 11], Київ очікував більш єдиної підтримки від країн, які самі нещодавно постраждали від колоніалізму. Втім, несприйняття постколоніального куту зору щодо російського вторгнення поширене і серед держав Глобального

Півдня, які самі донедавна перебували під тиском колонізаторів і донині скаржаться на постколоніальну політику щодо себе [12].

І хоча під час голосування за Резолюцію Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй 12 жовтня 2022 року, яка засуджує спробу незаконної анексії Росією чотирьох регіонів України та вимагає виведення російських військ з території України, більшість країн Південної Америки та Африки проголосували «за», втім серед 50 країн в тій чи іншій формі не підтримали резолюцію майже всі представляють Глобальний Південь, а також кілька залежних від Росії пострадянських держав. Так, Білорусь, Росія, Нікарагуа, Північна Корея та Сирія проголосували «проти»; Азербайджан, Буркіна-Фасо, Венесуела, Джибуті, Екваторіальна Гвінея, Іран, Камерун, Сальвадор, Сан-Томе і Прінсіпі, а також Туркменістан не голосували; Алжир, Болівія, Бурунді, В'єтнам, Вірменія, Гвінея, Гондурас, Еритрея, Есватіні, Ефіопія, Зімбабве, Індія, Казахстан, Киргизстан, Китай, Конго, Куба, Лаос, Лесото, Малі, Мозамбік, Монголія, Намібія, Пакистан, Південна Африка, Південний Судан, Судан, Таджикистан, Таїланд, Танзанія, Того, Уганда, Узбекистан, Центральноафриканська Республіка, а також Шрі-Ланка утрималися.

Загалом, попри негативне сприйняття російської агресії проти України, країни Глобального Півдня здебільшого воліють утримуватися від зайняття активної позиції щодо засудження дій Р. Ф. Парадоксально, але для країн Глобального Півдня сприйняття української перспективи щодо колоніального характеру російської агресії є складним значною мірою саме через їхню власну колоніальну спадщину. Адже ті західні уряди, які зараз підтримують опір України російському імперіалізму, раніше були саме тими «колоніальними державами, які керували народами Глобального Півдня, тоді як СРСР часто підтримував антиколоніальну боротьбу» [13]. І російська пропаганда Росії докладає всіх зусиль для підтримки та зміцнення свого іміджу лідера в боротьбі з неокolonіалізмом [14].

З цією метою «російське керівництво зображує конфлікт в Україні як спробу Заходу колонізувати Росію» [15], «цинічно намагаючись представити незаконні дії Росії в Україні як антиколоніальну відповідь на західну гегемонію» [16]. Лише іспаномовні версії Russia Today та Spuntik мають аудиторію понад 30 мільйонів постійних глядачів та слухачів [17]. Водночас Україна та її західні партнери значно відстають за рівнем інформаційної активності на Глобальному Півдні, де російські наративи мають ширше охоплення [18].

Більше того, ця позиція просувається не лише на політичному та медійному рівні, але й в академічній сфері. Наприклад, В'ячеслав Морозов, колишній професор Тартуського університету, пояснює російську агресію як нібито «оборонні кроки», спровоковані «тим, що вона сприймає

як експансію Західної імперії, яка через серію «кольорових революцій» зміцнює свою гегемонну позицію у світових справах» [19, с. 135]. У той же час, спроби оскаржити російські постколоніальні наративи в академічній спільноті [11; 20] залишаються рідкісними голосами. А українські дослідження — маргіналізованими порівняно з російськими навіть на Заході [21; 22], не кажучи вже про країни Глобального Півдня.

Застосування постколоніальної призми до російсько-українських відносин передбачає розгляд у цьому розділі проекції влади, репрезентації, маркерів ідентичності, гібридності та опору нав'язуванню домінуючих норм. Такий підхід вимагає попереднього дослідження дихотомії колонізатор-колонізований в історичному контексті російсько-українських відносин. І хоча ця дискусія не нова [23; 24], але досі не сприймається належним чином в академічних колах. При цьому, в спадщині Росії проявляються характеристики імперських і колоніальних моделей, включаючи територіальне придбання шляхом витіснення корінного населення, насильницьку асиміляцію, переселення місцевих жителів і вкорінення поселенців, а також схиляння до співпраці місцевих інституцій [25]. Культурне приниження включало знищення або придушення корінних елементів і натомість звеличення всього центрального, що супроводжувалося колонізацією освітньої сфери.

Домінування Росії було очевидним у її спробах переписати історичну спадщину України [26; 27] та маніпулювати її культурною спадщиною шляхом формування наративів та використання текстових практик. На відміну від України та Польщі, які значною мірою покладалися на письмові джерела для відображення своєї історії, Росії бракувало порівнянної традиції текстової документації. Однак Росія привласнила текстовий досвід України, включаючи документи Київської Русі, використовуючи це, щоб оскаржити історичний наратив та спадщину України, інтегрувати її культурну спадщину в російський контекст та заперечити державотворчу діяльність України. Ці критерії, серед багатьох інших, дають нам основу для класифікації російського, а згодом і радянського панування в Україні як колоніального та імперіалістичного, що доводить, що колоніальна політика може охоплювати не лише заморські території, а й охоплювати імперські прикордонні та суміжні землі [28].

Механізми управління включали колоніальні практики «креолізації» [29], коли на нижчі адміністративні посади призначалося місцеве російськомовне населення. Україна пережила низку насильницьких дій та політик, включаючи Голодомор 1932-1933 років, нині визнаний багатьма країнами світу як геноцид [30], масові депортації українців до інших регіонів СРСР у 1944-1951 роках [31], масові репресії та страти української політичної та інтелектуальної еліти. Ці дії також супроводжувалися

економічною експлуатацією і привласненням ресурсів. У 1930-х роках українські селяни, яким було відмовлено у видачі документів, фактично були замкнені в сільських гетто, позбавлені свободи пересування. З 1950-х років у СРСР природний газ масово видобувався переважно в Україні [32].

І хоча підхід Росії до України відрізнявся від традиційних західних колоніальних практик у питанні ставленні до українців як до етнічно подібної групи [33, с. 110], проте це не означало більш сприятливих умов. Українців називали «малоросами», маючи на увазі, що їхні регіональні риси ідентичності включені в ширшу російську ідентичність, а нав'язування таких термінів, як «малорос» або «хохол» використовувалося для знищення рис національної ідентичності. Російська стратегія для досягнення цієї мети включала розробку концепції однаковості двох народів, яка розглядала українців не як «Інший» компонент російської ідентичності, а радше як по суті той самий народ, лише з певними регіональними особливостями. І якщо в царській Росії переважала модель заборони формування ідентичності, то в радянську епоху це була модель заміщення, за якої українські національні символи поступово замінювалися імперськими шляхом переіменування, а потім — імперськими основами чи маркерами [26, с. 153].

При цьому, Мирослав Шкандрій обґрунтовує, що «східне» зображення України в російській літературі має схожість зі східними зображеннями колоніальних територій, поширеними в західних літературних творах. У цьому контексті Україна постійно займає роль прикордоння, існуючи на периферії та відстаючи, позбавлені внутрішньої цінності чи мети, тим самим набуваючи екзотичної аури [28, с. 30, 121-122].

Висновки

Аналіз постколоніального виміру російсько-українських відносин, дає підстави вважати виправданим розглядати як російську агресію проти України, так і спротив українців через призму постколоніальних студій. Гібридне сприйняття росіянами українців як того ж самого, але водночас підлеглого народу, сформувало такі ідентичні риси українців, як культуру протесту та опору гнобленню і поневоленню, що пояснює стійку та рішучу відповідь України на повномасштабну агресію.

Постколоніалізм збагачує пануючі в міжнародних дослідженнях теоретичні підходи, зокрема пропонуючи додаткові інструменти для аналізу конфліктних відносин. Так, неврахування реалістами прагнення України щодо захисту свого суверенітету, що є екзистенційним для її онтологічної безпеки, заважає їм усвідомити глибоку суперечність цього прагнення із стремлінням Росії до максималізації свого впливу, що стає центральною проблемою безпеки в регіоні. Зосереджуючись на розширенні НАТО як нібито причині початку війни, реалісти нехтують значенням внутрішніх факторів та стратегічної культури Росії у формуванні її рішення розпочати

війну. Постколоніальні ж дослідження пропонують альтернативну перспективу, згідно з якою Україна розглядає членство в ЄС та НАТО як емансипаційні та деколонізуючі заходи, що дозволяють їй втратити дестабілізуючий вплив Росії та отримати гарантії безпеки.

Неоліберальні теорії демократичного миру та взаємозалежності не можуть переконливо пояснити ні провал зусиль щодо демократизації Росії, ні чому спроби НАТО та ЄС залучити Росію до спільних ініціатив у сфері безпеки і взаємовигідних торговельних відносин не дали бажаних результатів. Розгляд Росії як неоколоніальної держави, а також політики сусідніх з нею держав у контексті їх постколоніальних відповідей може заповнити існуючі прогалини у знанні, зокрема пропонуючи пояснення, як репрезентація ідентичності стимулює трансформації й прагнення до емансипаційних заходів у постколоніальних країнах. У цьому контексті Україна постає як показовий приклад мотивованої нації, яка прагне звільнитися від колоніальної влади і ствердити свій суверенітет.

Список посилань/References

1. Tucker, K. (2018). Unraveling coloniality in international relations: Knowledge, relationality, and strategies for engagement. *International Political Sociology*, 12(3), 215 — 232. <https://doi.org/10.1093/ips/oly005>
2. Hassan, S. W. U., & Sajjad, F. (2022). The decolonial turn: New challenges to international relations traditions. *Journal of Contemporary Studies*, 11(2), 23 — 41. <https://doi.org/10.54690/jcs.v11i2.228>
3. Davis, N. (2022). Decolonizing Eastern European studies: Interview with Professor Norman Davies [Video]. Facebook. https://www.facebook.com/CUUAsoc/videos/decolonizing-eastern-european-studies-interview-with-professor-norman-davies/1560014551062883/?locale=ms_MY
4. Riabchuk, M. (2010). The Ukrainian “Friday” and the Russian “Robinson”: The uneasy advent of postcoloniality. *Canadian-American Slavic Studies*, 44(1), 7 — 24.
5. Riabczuk, M. (2013). Colonialism in another way: On the applicability of postcolonial methodology for the study of postcommunist Europe. *Porównania*, 13, 47 — 59. <https://doi.org/10.14746/p.2013.13.10972>
6. Motyl, A. (2013, February 11). Soviet-style imperialism & the Ukrainian language. *World Affairs Journal*
7. Hrytsak, Y. (2015). The postcolonial is not enough. *Slavic Review*, 74(4), 732 — 737. <https://doi.org/10.5612/slavicreview.74.4.732>

8. Kyiv International Institute of Sociology. (2023). Historical memory: Results of a sociological survey of adult residents of Ukraine. Analytical report (76 pp.). https://kiis.com.ua/materials/news/20230320_d2/UCBI_History2023_rpt-UA_fin.pdf
9. Khylyk, O., & Khylyk, M. (2024). Explanatory potential of the postcolonial approach for understanding the Russia – Ukraine war. *Topos*, (2), 18 – 41. <https://doi.org/10.61095/815-0047-2024-2-18-41>
10. Snyder, T. (2022, March 28). The war in Ukraine is a colonial war. *The New Yorker*. <https://www.newyorker.com/news/essay/the-war-in-ukraine-is-a-colonial-war>
11. Mälksoo, M. (2022). The postcolonial moment in Russia’s war against Ukraine. *Journal of Genocide Research*, 25(3 – 4), 471 – 481. <https://doi.org/10.1080/14623528.2022.2074947>
12. Khylyk, M., & Khylyk, O. (2024). Navigating Global South’s ambivalent stance on Russia – Ukraine war. *Evropský politický a právní diskurz*, 11(3), 5 – 15. <https://doi.org/10.46340/eppd.2024.11.4.1>
13. Karadjis, M. (2023, March 22). The Global South’s views on Ukraine are more complex than you may think. *New Lines Magazine*. <https://newlinesmag.com/argument/the-global-souths-views-on-ukraine-are-more-complex-than-you-may-think>
14. Shekhovtsov, A. (2022). Russia’s strategic and tactical narratives in its war against Ukraine (CDI Dispatch No. 8). Centre for Democratic Integrity. <https://www.youtube.com/watch?v=ca4nOo9f4m4>
15. Kozyrev, V. (2023). China’s pro-Russian neutrality position in the Ukraine crisis as part of its “hybrid” confrontation with the West. *East Asian Policy*, 15(2), 77 – 88. <https://doi.org/10.1142/S1793930523000132>
16. Šćepanović, J. (2024). Subversive narratives and status-seeking: A look at Russia’s outreach to the developing world after the Ukraine war. *International Journal*. <https://doi.org/10.1177/00207020241257630>
17. Farah, D., & Ortiz, R. D. (2023). Russian influence campaigns in Latin America (Special Report). United States Institute of Peace. <https://www.usip.org/publications/2023/10/russian-influence-campaigns-latin-america>
18. Klyszcz, I. (2023, January 30). It is not about ‘neutrality’: How the Global South responds to Russia’s invasion. Heinrich-Böll-Stiftung. <https://www.boell.de/en/2023/01/30/it-not-about-neutrality-how-global-south-responds-russias-invasion>

19. Morozov, V. (2015). *Russia's postcolonial identity: A subaltern empire in a Eurocentric world*. Palgrave Macmillan.
20. Durdiyeva, S. (2023). 'Not in our name': Why Russia is not a decolonial ally or the dark side of civilizational communism and imperialism. *The SAIS Review of International Affairs*. <https://saisreview.sais.jhu.edu/not-in-our-name-why-russia-is-not-a-decolonial-ally-or-the-dark-side-of-civilizational-communism-and-imperialism>
21. Chernetsky, V. (2003). Postcolonialism, Russia, and Ukraine. *Urbandus Review*, 7, 32 – 62. <https://www.jstor.org/stable/25748122>
22. Kurylo, B. (2023). The Ukrainian subject, hierarchies of knowledge production, and the everyday: An autoethnographic narrative. *Journal of International Relations and Development*, 26, 685 – 697. <https://doi.org/10.1057/s41268-023-00310-5>
23. Moore, D. C. (2001). Is the post- in postcolonial the post- in post-Soviet? Toward a global postcolonial critique. *PMLA*, 116(1), 111 – 128.
24. Szeptycki, A. (2011). Ukraine as a postcolonial state? *The Polish Quarterly of International Affairs*, 20(1), – 29.
25. Kassymbekova, B. (2022, November 17). Empires and nation-states: The Russian-Ukrainian war and decolonizing of Eastern European studies. *Deutsch-Ukrainische Historische Kommission*. <https://www.youtube.com/watch?v=qL26qQXwjSo>
26. Yurchuk, O. (2013). Some comments concerning Ukrainian postcolonial studies. *Slavia Occidentalis*, 70(2), 147 – 155. <http://hdl.handle.net/10593/12747>
27. Sukhov, O. (2023, June 13). How Russia steals and rewrites Ukrainian history to justify its claims in Ukraine. *Kyiv Independent*. <https://kyivindependent.com/how-russia-steals-and-rewrites-ukrainian-history-to-justify-its-claims-in-ukraine>
28. Shkandrij, M. (2001). *Russia and Ukraine: Literature and the discourse of empire from Napoleonic to postcolonial times*. McGill-Queen's University Press.
29. Riabchuk, M. (2000). Ukrainian nationalism: An attempt to (de)mystify. In M. Riabchuk, *From Little Russia to Ukraine: Paradoxes of belated nation building* (pp. 13 – 45). Krytyka.
30. HolodomorMuseum. (n.d.). *Worldwide recognition of the Holodomor as genocide*. Holodomor Museum, Ukraine. <https://holodomormuseum.org.ua/en/recognition-of-holodomor-as-genocide-in-the-world>

31. Ukrainian Institute of National Memory. (2019, September 2). Let us remember about deportations of 1944-1951. Ukrainian Institute of National Memory. <https://uinp.gov.ua/informaciyini-materialy/vchytelyam/metodychni-rekomendaciyi/pamyataymo-pro-deportaciyi-1944-1951-rokiv>
32. Texty. (2018, June 8). How Ukrainian gas made USSR an energy superpower [in Ukrainian]. Texty.org.ua. https://texty.org.ua/articles/85745/Jak_ukrajinskyj_gaz_zrobyv_SRSR_jenergetychnoju_superderzhavoju-85745
33. Kappeler, A. (2014). Ukraine and Russia: Legacies of the imperial past and competing memories. *Journal of Eurasian Studies*, 5(2), 107 – 115. <https://doi.org/10.1016/j.euras.2014.05.005>

Maksym Khylo

Candidate of Philosophical Sciences, Head of the Analytical Department

*Vernadsky National Library of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

<https://orcid.org/0000-0001-6365-339X>

e-mail: khylo@ukr.net

THE POST-COLONIAL DIMENSION OF RUSSIAN AGGRESSION AGAINST UKRAINE

Abstract

The article analyses the shortcomings of the dominant theories of international relations, in particular realism and liberalism, in exploring the causes of Russian aggression against Ukraine, as well as their inability to explain the motivations for the desperate resistance of Ukrainians. It is argued that considering Russia as a neocolonial power, as well as the policies of its neighbouring states in the context of their postcolonial responses, can fill existing knowledge gaps, in particular by offering an explanation of how identity representation stimulates transformation and the desire for emancipatory measures in postcolonial countries.

The potential of the postcolonial approach in the study of international relations, in particular for the analysis of conflict relations, is revealed. The postcolonial perspective fills in the gaps inherent in other theoretical approaches by examining the tendency of colonisers to use power to maintain hegemony and revealing how the Russian hybrid perception of Ukrainians as the same people, but subordinate, has shaped the Ukrainian culture of resistance to oppression and enslavement, which explains Ukraine's resilient and decisive response to full-scale aggression.

It is substantiated that although the status of Ukrainians in the Russian Empire and the Soviet Union differed from the experience of Western overseas colonies, the presence of common features, such as predatory exploitation of human and natural resources, enslavement and forced relocation, cultural oppression and marginalisation of indigenous peoples, justifies the use of a postcolonial approach. In this context, Ukraine appears as an illustrative

example of a motivated nation seeking to free itself from colonial rule and assert its sovereignty.

Keywords: Ukraine, Russian aggression, war, postcolonialism, neocolonialism, decolonisation.

Стаття надійшла до редакції 12.02.25

© Хилько М. М., 2025

Ткач Анатолій Олегович

Аспірант кафедри політології

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м.Київ, Україна)

<https://orcid.org/0000-0003-3254-8161>

e-mail: aotkach@gmail.com

ПОЛІТИЧНІ ТА ЕКОНОМІЧНІ ВИКЛИКИ КРАЇН ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ ЗА АДМІНІСТРАЦІЇ Б. ОБАМИ В США

Резюме

Стаття присвячена поглибленню тенденцій впливу США на країни Латинської Америки та Карибського басейну. Латинська Америка в торговельно-економічному та фінансовому відношенні виявляється все більш «затиснутою» між США та Китаєм, на частку яких припадає більше половини всього товарообігу країн Латинської Америки, а також найважливіша частина інвестицій та кредитних ресурсів, що надходять у регіон. Ця обставина має сильний вплив на структуру та спрямованість зовнішньоекономічних зв'язків та зовнішньополітичних контактів.

Окреслено суттєві розходження в найближчому майбутньому зовнішньої політики країн Латинської Америки як визначення дій між США та Китаєм, які втягуються у гібридну війну за домінування у світовій економіці та торгівлі. Представлено перспективний дослідницький вектор громадської думки латиноамериканців щодо розв'язання торгових воєн та інших видів американо-китайського протистояння може завдати шкоди розвитку світової економіки та завдати шкоди найважливішим інтересам регіону, що критично залежить від міжнародних товарних та фінансових ринків.

Зазначено, що головним завданням є диверсифікація міжнародних зв'язків латиноамериканських держав, розширення кола їхніх економічних та політичних партнерів. Тільки таким чином можна послабити гіперзалежність Латинської Америки від США та КНР, а також подолати негативні наслідки протекціоністської політики і торгових воєн, ініційованих

адміністрацією США. Обґрунтовано, що діяльність має дипломатичний і стратегічний характер. Великобританія і Німеччина традиційно присутні в регіоні, поглиблюють економічні, торговельні, інвестиційні зв'язки із країнами Латинської Америки. Іран вперше зблизився з регіоном, розвиваючи зв'язки з Венесуелою. Досліджено особливості політики ЛАКБ щодо відновлення після затяжного спаду економічної активності. Після скорочення за два роки показників в 2016 р., відбулося розширення в 2017 р. і продовжувало відновлюватися у 2018 р. Аргументовано, що, що регіон стикався з невизначеністю, яка витікала з зовнішніх чинників, які могли підірвати зростання.

Ключові слова: зовнішня політика США, зовнішньополітичний вплив, допомога, інтеграція, економічна політика, латиноамериканський вектор, безпека, політична стабільність.

Вступ

Південна Америка є другим регіоном у світі за величиною запасів нафти і має всі основні джерела енергії. На цей регіон доводиться 96% світових запасів літію, інших стратегічно важливих природних ресурсів, які застосовуються у нових екологічно чистих технологіях. Виходячи з цих умов, субконтинент повинен використовувати свій запас стратегічно важливих енергетичних ресурсів для досягнення повного самозабезпечення на економічному, політичному та військовому рівнях на основі регіональних інтеграційних схем» [1, с. 148].

Метою статті є дослідження політичної та економічної співпраці США та країн Латинської Америки за адміністрації Б.Обами.

Методи дослідження

Історичний метод дав змогу вивчити еволюцію конфліктних відносин США, КНР в регіоні. Соціологічний метод дозволив проаналізувати вплив міжнародних організацій на економічну політику. Структурно-функціональний метод використовувався для аналізу складових зовнішньої політики США. Біхевіористський метод застосовувався для вивчення поведінки акторів в зовнішній політиці США. Системний метод дав можливість дослідити елементи співробітництва США та країн Латинської Америки та Карибського басейну.

Результати дослідження

Глобальним фактором, який в цьому контексті надав значного впливу на регіон, став азіатське економічне зростання, перетворення Китаю в актора, що має здатність впливати на глобальні та регіональні процеси.

Визначається роль США в регіоні, оскільки торгівля з деякими країнами знизилася, але їхня економічна та політична присутність

продовжувала мати вирішальне значення для низки держав, особливо в Північній Америці і Карибському басейні.

У сформованих після 1991 р. умовах на світовій арені Латинська Америка змушена була мати ефективну регіональну координацію. Без спільного бачення її регіональний вплив не буде ефективним, оскільки Латинська Америка також зазнала серйозні трансформації, а зміна у співвідношенні сил на світовій арені має прямі наслідки для регіону. Головне — це зниження рівня присутності і тиску США. Важливим геополітичним зміною є піднесення Бразилії як провідної регіональної держави. На неї припадає 42% обсягу регіональної економіки [2, с. 171].

Європейський Союз (ЄС) має двосторонні відносини, які виявилися в угодах про асоціації з Чилі, Мексикою і МЕРКОСУР, стали носити вибіркового характеру, де перевага віддається стратегічному партнерству з Бразилією і Мексикою, двома найбільш важливими економіками регіону. Але ЄС є менше важливим для диверсифікації зовнішніх зв'язків Латинської Америки в порівнянні з можливостями, які відкриває для них Азіатсько-Тихоокеанський регіон. Сценарії, які характеризуються диверсифікацією економічних зв'язків та присутністю провідних держав, таких як США та Китай, країни Латинської Америки зіткнулися з дилемою: як поєднувати зв'язки з Китаєм, АТР, Сполученими Штатами, ЄС та Росією, щоб уникнути конфронтації, викликані зіткненням їх інтересів у даному регіоні.

По-перше, є найбільшим імпортером в світі, що становить одну п'яту частину глобальних покупок. Вплив на розвиток подій в США є нерівномірним в регіоні. Мексика, Колумбія, Еквадор і країни Центральної Америки мають найбільші торговельні експозиції США серед країн ЛАК. Б. По-друге, США також є найбільшим джерелом і одержувачем прямих іноземних інвестицій (ПІІ) в Мексиці, Коста-Риці, Чилі та Бразилії, як найбільш вразливі до змін. На США також припадає найбільша частка портфельних активів ринків, що розвиваються. Зміни в грошово-кредитній політиці можуть стати важливим джерелом змін в напрямку припливу капіталу. Це особливо визначалося в тих країнах, які частково покладалися на ці потоки, щоб фінансувати дефіцит поточного рахунку, таких як Колумбія, Панама, деяких країнах Центральної Америки.

По-третє, США як і раніше є ключовим виробником і споживачем товарів, незважаючи на конкуренцію Китаю та Індії. В результаті, бізнес-цикли в країнах з розвинутою економікою і ринки, що розвиваються, як правило, були синхронізовані з США.

У вересні 2013 року президент Асоціації латиноамериканських досліджень (LASA) Мерілі Гріндл надіслала листа президенту Бараку Обамі щодо резолюції, прийнятої організацією вчених, які займаються вивченням Латинської Америки. З більш ніж 7000 членами, приблизно половина

її членів базується у Сполучених Штатах, резолюцію було прийнято з великою перевагою. Справді, заяви нового президента США передбачали новий напрямок у відносинах між США та їх південними сусідами.

Натомість, майже через п'ять років, резолюція LASA визначила погляди більшості спостерігачів за відносинами США та Латинської Америки: що адміністрація Обама в основному проігнорувала значну частину проблем регіону і продовжила політичні помилки своїх попередників. Із запізненням, на початку 2014 р. адміністрація Обама оголосила про нову ініціативу щодо Латинської Америки під назвою «Погляд на південь», яка по суті здійснювалася шляхом неоліберального просування; політика спрямована на допомогу американським компаніям у розширенні ділової активності у країнах з угодами про вільну торгівлю відповідно до Національної експортної ініціативи адміністрації.

Ще одним прикладом недоречної позиції Білого дому щодо Латинської Америки стало його ставлення до відносин із Кубою. Спочатку здавалося, що нещодавно обраний президент США був відкритий для діалогу. І ці надії були пожвавлені скасуванням Обамою обмежень, запроваджених Джорджем Бушем-молодшим на поїздки на острів кубинців, які мешкають у США Сполучені Штати та Куба вели переговори про відновлення комерційних та дипломатичних зв'язків, що демонструвало прагнення США не відмовлятися від регіону та обмежити простір для нових гравців, таких як Китай, Індія.

Крім того, Обама відновив поїздки культурних та освітніх груп на Кубу, такі як так звана програма „People-to-People”. Ці зміни у політиці Білого дому вказували на потепління відносин із Кубою. Натомість адміністрація Обама переважно зберігала мовчання про торговельне ембарго, певні обмеження на поїздки для громадян США також залишалися чинними. Обама переважно відмовився серйозно взаємодіяти з Кубою. У цьому ключі лише представники Канади та США підтримали виключення Куби на саміті Америк у Картахені у 2012 р., що призвело до того, що Нікарагуа та Еквадор пропустили зустріч.

Щодо Болівії, Еквадору та Венесуели адміністрація Обама була менш ніж примирливою у своїх відносинах з лівими лідерами реформістів цих країн, Ево Моралесом, Рафаелем Корреа та Ніколасом Мадуро відповідно. Звинувачення у причетності США до підбурювання до демонстрацій проти адміністрації Мадуро, наприклад, можна легко відхилити як потурання анти-настроєм венесуельського президента. Сприйняття адміністрації Обама також було запламоване очевидною співучастю США у протистоянні уряду Моралеса, що призвело до вислання посла США у вересні 2008 р. Білому дому Обама знадобилося майже два роки, щоб відновити дипломатичні відносини у 2011 р., агентів Агентства боротьби з наркотиками було

відсторонено від роботи в Болівії як умову відновлення дипломатичних зв'язків. Проте Обама мало що зробив, щоб пом'якшити відносини у політичному підході до цих реформаторів.

Глобальні зміни та стратегія США були спрямовані на відновлення гегемонії в регіоні, призвели до поділу Латинської Америки на два основні регіони. Північний ареал, на чолі з Мексикою, куди входять і країни Центральної Америки, але з меншим впливом на Нікарагуа, яка має зв'язки з Китаєм, Росією і країнами Південної Америки. Однак уряд Ф. Кальдерона прагнув зміцнити відносини зі країнами Південної Америки, щоб зблизитися з ними, розширити політичні і торгові відносини. Для цього Ф. Кальдерон представив своє бачення ролі Мексики в світі: Мексика — латиноамериканська країна, що знаходиться у Північній Америці; Мексика — це країна-міст, центр сили та рівноваги в Латинській Америці [3].

За час його правління був піднято питання про необхідність дистанціюватися від Сполучених Штатів, щоб покращити відносини з новими ключовими партнерами, такими як Чилі, Китай, Бразилія, Колумбія, які можуть запропонувати набагато більше вигідні умови для забезпечення своїх інтересів.

Економічна інтеграція — один із ключових факторів динаміки сучасної світ-системи, що визначає поточні та майбутні перспективи економічного розвитку практично всіх країн світу, у тій чи іншій мірі включених у механізми світової економіки. Аналіз кількох блоків теорій і концепцій, як безпосередньо, і побічно зачіпають проблеми інтеграції, дозволяє зробити такі *висновки*: Економічна інтеграція — комплексне явище, яке складно оцінювати лише з погляду вузьких теорій торгівлі. Цінними для глибшого розуміння процесів інтеграції є суміжні теорії та підходи, такі як нова економічна географія, концепція глобальних ланцюжків вартості, теорія конкурентоспроможності та ін.

Безліч сучасних концепцій та теорій інтеграції здатні пояснити різні аспекти одного явища, але при цьому даючи часто діаметрально протилежні *висновки* про ефекти, механізми та результати інтеграції. До теперішнього часу не вироблено єдиного, загальноприйнятого підходу до вивчення економічної інтеграції.

Нова економічна географія та теорія торгівлі, що базуються на загальному «теоретичному фундаменті», значно збагатили уявлення про ті процеси, які відбуваються на міжнаціональному та внутрішньонаціональному рівнях після початку торгової лібералізації. Один із ключових висновків з цих підходів — інтеграція веде до відтворення в нових умовах моделі «центр-периферія», що здатне підвищити загальну ефективність зони, але несе ризики менш розвинених країн опинитися на периферії.

Цінними з погляду розуміння ефектів інтеграції виявилися емпіричні дослідження різних блоків та об'єднань. Основними об'єктами дослідження в таких роботах були ЄС та NAFTA, оскільки за ними існують великі масиви статистичних даних, до того ж масштаб та глибина інтеграції дозволили яскраво виявитися різним просторовим та структурним ефектам.

Концепція глобальних ланцюжків вартості дає можливість поглянути на роль основних акторів господарської діяльності — великі фірми і ТНК. Світовий досвід інтеграції демонструє, що великий капітал прагне брати активну участь у виробленні стратегій регіонального співробітництва. Виробники зацікавлені у двох одночасно протилежних речах: розширенні ринків задля досягнення ефекту масштабу та у збереженні певного рівня протекціонізму та обмеження конкуренції.

Латиноамериканські дослідники ставлять на перший план відмову від структуралістських принципів державного регулювання і зниження тарифів, прихильники класичного розуміння відзначають збереження преференційного, регіонального характеру інтеграції. відкритих, але все ж таки преференційних блоків (Mercosur, NAFTA), «відкритість» виявилася у розвитку мережі двосторонніх угод про вільну торгівлю з позарегіональними партнерами.

В ЛАКБ система поглядів ЕКЛАК базувалася на власних теоретичних розробках (теорія залежності, структуралізм). У період відкритого регіоналізму експерти ЕКЛАК визнавали необхідність ринкових перетворень і відмови від зайвого регулювання, але в той же час прагнули уникнути зведення інтеграції виключно до лібералізації торгівлі. Однак це протиставлення розглядалося дещо штучним, так як навіть у поглядах західної неоліберальної школи інтеграції визнавалася важливість створення інструментів розвитку.

Сучасний етап латиноамериканської інтеграції прийнято класифікувати як «постліберальний регіоналізм». Проте коректність цього визначення викликає сумніви, оскільки, за винятком ALBA, у порядку більшості об'єднань регіону не було антиліберального в етапах інтеграції, приділялося мало уваги питанням інфраструктурного, інвестиційного, фінансового та інших форм співпраці. Так, Мексика зміцнила вплив у Центральній Америці та Карибському басейні, підтверджуючи свою роль безперечного лідера [4, с. 19].

Південний ареал, де Бразилія лідирує у проекті УНАСУР та у Південно-американській раді оборони, куди входять дванадцять країн.

Підвищення потенціалу регіону для досягнення самостійного розвитку стикається з безліччю нових викликів, в зокрема, в гео економічній і геополітичній сфері [5, с. 95].

Соціальний контракт слабшав в ЛАКБ через зниження довіри до державних інституцій і зростання рівня невдоволення громадських послуг. Соціальний контракт розуміється як мовчазний договір між державою і громадянами. Коли громадяни вважають, що державні установи не в змозі реагувати на їхні вимоги, вони мають більш низькі стимули для виконання своїх зобов'язань.

Аналогічним чином, більше, ніж очікувалося, уповільнення Китаю є ударом для відновлення в країнах Латинської Америки. Нераціональні ресурси і тягар заборгованості тягнуть за собою середньострокові ризики для продуктивності і зростання в Китаї, який не слід нехтувати. Однак, ризики жорсткої посадки в Китаї в короткий термін кілька розсіялися, як політика стимулювання допомогли стабілізувати діяльність. цикли в Мексиці і країнах Центральної Америки виявляють спільний рух з циклом США, ніж країни Південної Америки, які стали більш схильні до Китаю [6, с. 76].

У першому сценарії, сплеск зростання в США через фінансовий стимул тривав протягом двох років. Це сприяло скороченню корпоративних податків, витрат на інвестиції громадської інфраструктури.

У другому сценарії, фінансовий стимул США має протекціоністські позиції, орієнтації на Мексику. Глобальні наслідки сценарію є негативними, зокрема, оскільки діяльність визначає втрати Китаю. Регіон мав вплив протягом наступних двох років через вплив протекціонізму в Мексиці. Крім того, спад, викликаний протекціонізмом Китаю, вдарив по експортерам промислових металів в Південній Америці (Бразилія, Перу і Чилі).

З 2009 по 2014 рік дії адміністрації Обама щодо Латинської Америки суперечили тону його висловлювань на зустрічі у Трінідаді. За цей період кілька інцидентів розчарували лідерів більшості країн Латинської Америки, у тому числі в різних випадках і тих урядів, які були дружні до США. Прикладом була реакція США на військовий переворот у червні 2009 року проти демократично обраного президента Гондурасу Мануеля Селаї. Після перевороту адміністрація Обама опублікувала прохолодну заяву, в якій не засудила повалення президента цієї країни військовою силою.

У Латинській Америці, зниження реального обмінного курсу продовжувало здійснювати позитивний вплив на експорт. Торгівля відбувалася в контексті ланцюжків доданої вартості, а частка іноземного контенту в експорті зростала. Маючи це на увазі, дослідження показували позитивний вплив знецінення реального обмінного курсу, вплив на показники експорту скоротилися або припинилися [7].

Еластичність темпів експорту залишається економічно і статистично значущим, хоча зменшилися. Крім того, в Латинській Америці менш чутлива до реального знецінення, ніж з розвинено економікою і країнами,

що розвиваються Азії [8, с. 44]. Крім того, це не тільки рівень реального обмінного курсу, який впливав на показники експорту; волатильність якого також встановлено, що здійснювало негативний вплив на деякі сектори експорту [9, с. 24].

Чутливість до реального знецінення варіювалося в залежності від категорії продукту і торгового партнера. Виробник особливо реагує на реальні девальвації. Протягом аналізованого періоду аналізу, реальна амортизація 1% генерується в середньому на 1,3% в експорті промислової продукції в порівнянні з 0,9% в загальному обсязі експорту. Ефект є гетерогенним з підкатегоріями: експорт сільськогосподарських і промислових виробництв збільшився на 3,4% і 1,1%, відповідно, в той час як експорт мінеральних виробництв зменшився (1,0%) [10, с. 83].

Ці результати особливо важливі, оскільки, як наслідок регіональних погіршень умов торгівлі, обмінні курси зазнали значних змін. Це мало значення для внутрішньо-і регіональних торгових потоків, прямих іноземних інвестицій в Латинській Америці і Карибському басейні 2017 року. Це визначила Економічна комісія для Латинської Америки і Карибського басейну [11].

Регіон пережив чотири роки поспіль зниження вартості експорту та імпорту. Вартість експорту товарів регіону впала на 4% в 2016 р. Це зниження вплинуло на попит на сировинні товари з Азії, подальшого зниження цін і різкого скорочення внутрішньо регіональної торгівлі в Південній Америці. Значення імпорту зменшилося на 9% в 2016 р., аналогічне падіння зареєстровано в 2015 р. (-10%). У 2017 р. торгівля регіону демонструвала ознаки відновлення. У першому кварталі експорт та імпорт збільшилися на 15% і 10%, відповідно. Ці високі показники частково пояснювалися низькою базою порівняння. У разі експорту, це поліпшення в основному пояснювалося незначним відновленням цін на сировинні товари [10, с. 88].

Приплив прямих іноземних інвестицій в Латинську Америку скорочувався протягом трьох років до 2017 р. У 2016 році приплив ПІІ знизився приблизно на 7%, досягнувши 168 млрд доларів США [11].

У 2016 році цей показник досяг 61%. Автомобільна промисловість є найбільш привабливим сектором Мексики, залучаючи 19% прямих іноземних інвестицій в 2016 році в Центральній Америці зареєстровано зростання ПІІ (3,7%). Збільшення інвестицій в двох країнах субрегіону, Панамі і Коста-Ріці компенсував падіння прямих іноземних інвестицій в усіх інших країнах Центральної Америки. У Карибському субрегіоні також спостерігалось збільшення загального обсягу прямих іноземних інвестицій (4,1%), що пояснювалося безперервною позитивною тенденцією Домініканської Республіки. Домініканська Республіка, яка зосередила на 55% всіх інвестицій в субрегіоні, показала тенденцію до збільшення протягом останнього

десятиліття. Це було підтверджено в 2016 році зі збільшенням припливу 9,2%, досягнувши 407 мільйонів доларів [12].

Переважаючими джерелами іноземних інвестицій в Латинській Америці були США і Європейський Союз (Франція, Німеччина, Іспанія, Великобританія, Люксембург). Проте, Китай відіграв важливу роль в якості постачальника капіталу в регіоні в секторах послуг, таких як телекомунікації, фінанси та екологічно чистої енергії.

Неоднорідні потоки капіталу між країнами, який включає в себе ПІІ, портфельні інвестиції та інші інвестиційні потоки, в основному, пояснювалися глобальним бізнес-циклом, факторами конкретних країн, наприклад, ефективніше управління, ефективніші державні інститути, сильні нормативно-правові бази, а також політична стабільність.

Використання гнучких валютних курсів стало поширеним в регіоні. Це було корисно в якості першої лінії захисту від несприятливих зовнішніх шоків. Реальна амортизацію призвела до невеликого приросту експорту і сильного скорочення імпорту, при цьому попит зміщується в бік місцевих товарів.

Висновки

Країни Латинської Америки розвивалися швидкими темпами, незважаючи на існуючі всередині регіону проблеми. Латиноамериканські країни не хотіли безпосередньо залежати від політики іншої держави, тим більше якщо ця держава розглядає країни регіону як власний «сировинний придаток». США поступово втрачали свій вплив як у всьому світі, так і в латиноамериканському регіоні зокрема через збільшення зовнішнього боргу США, внутрішні проблеми.

Тому США усвідомлювали необхідність змін у своїй зовнішній політиці щодо Латинської Америки, якщо вони й надалі хочуть мати доступ до природних та потенційних економічних багатств регіону. США прагнули впливати на процеси, що відбувалися в регіоні, не так явно і наполегливо, як це відбувалося в попередні роки, розуміючи, що силою вони зможуть досягти набагато меншого, ніж дипломатичними шляхами, підтримкою боротьби з внутрішніми проблемами країн регіону.

Для того, щоб дистанціюватися в деяких питаннях від думки США, країни регіону прагнули зміцнити економічні та політичні зв'язки з такими країнами, як Китай, Індія, Японія. Однак країни Латинської Америки поки що не можуть повністю відмовитися від допомоги США, нехай і на нерівноправних умовах.

Переосмислення інститутів розвитку фокусується на тому, яким чином інститути можуть бути в основі періоду стійкого та інклюзивного зростання, підвищення добробуту. Здійснено аналіз основних

макроекономічних проблем, проаналізовано макроекономічний контекст в регіоні Латинської Америки та Карибського басейну (ЛАКБ), визначено варіанти політики для підвищення потенціалу розвитку з особливим наголосом на торгівлю. Проаналізовано зв'язок між низьким рівнем довіри і роз'єднанням суспільства, незадоволенням інститутами. У зв'язку з цим, розглянуто яким чином соціальний контракт може бути посилений в ЛАКБ у відповідності до американської Economic Outlook Latin 2018.

Список посилань / Referenses

1. Schandeler, Nadia (2013, november). UNASUR y el Consejo de Defensa Suramericano. Retos y desafíos cap una política de defensa común para region, Centro Argentino de Estudios Internacionales, Programa Integración Regional, Argentina
2. Malamud, Carlos (2014). The TTIP and MERCOSUR, in in Roy, Joaquín and Roberto Domínguez (eds.) The Transatlantic Trade and Investment Partnership between the European Union and the United States, Miami-Florida European Union Center Jean Monnet Chair-Argentine Council of Foreign Relations (CARI), Buenos Aires, 173-183.
3. Soriano, Juan Pablo (2007). Brasil en la política exterior de México: la búsqueda de una relación más dinámica (ARI), Real Instituto Elcano, ARI N° 94/2007-12/09/2007. Available at: http://www.realinstitutoelcano.org/wps/portal/rielcano/contenido?WCM_GLOBAL_CONTEXT=/elcano/elcano_es/zonas_es/ari94-2007.
4. Orozco Gutiérrez Stefania. (2013). Analisis comparado del uso de los codis geopolíticos empleados por México y Brasil en su posicionamiento como líderes regionales. Periodo 2004-2010, Facultad de Relaciones Internacionales, Universidad Colegio Mayor de Nuestra Señora del Rosario, Bogotá, Colombia, 127 p.
5. Serbin, Andrés (2014). Atlántico vs. Pacífico?: Mega-acuerdos e implicaciones geo-estratégicas para América Latina y el Caribe, en Anuario de la Integración Regional de América Latina y el Caribe, No. 10, Coordinadora Regional de Investigaciones Económicas y Sociales, Buenos Aires, Argentina, 188 p.
6. Izquierdo, A. & Talvi E. (2011). One Region, Two Speeds?: Challenges of the New Global Economic Order for Latin America and the Caribbean, Inter-American Development Bank, Washington, DC, 98 p.
7. Ahmed, S., Appendino M. & Ruta M. (2015). “Depreciations without exports? Global value chains and the exchange rate elasticity of exports”. World Bank Policy Research Working Paper, No. 7390,

- World Bank Group, Washington, DC, <http://documents.worldbank.org/curated/en/689841468189545684/Depreciations-without-exports-global-value-chains-and-the-exchange-rate-elasticity-of-exports>.
8. Giordano, P. (co-ordinator) (2016). Trade and Integration Monitor 2016: Downshifting: Latin America and the Caribbean in the New Normal of Global Trade, Inter-American Development Bank, Washington, DC, 58 p.
 9. Giordano, P., Ramos A. & Michalczewsky K. (2017). Trade Trend Estimates: Latin America and the Caribbean, 2017 Edition update 1Q, Inter-American Development Bank, Washington, DC, 212 p.
 10. OECD/ECLAC/CIAT/IDB (2017). Revenue Statistics in Latin America and the Caribbean 2017, OECD Publishing, Paris, 231 p.
 11. ECLAC (2017), Foreign Direct Investment in Latin America and the Caribbean 2017, Economic Commission for Latin America and the Caribbean, Santiago, http://repositorio.cepal.org/bitstream/handle/11362/41047/1/S1700070_en.pdf
 12. Avendano, R., Melguizo A. & Miner S. (2017). Chinese FDI in Latin America: New Trends with Global Implications, Atlantic Council/OECD Development Centre, Washington, DC, <http://publications.atlanticcouncil.org/china-fdi-latin-america/>.

Anatoly Tkach

Graduate student of the Department of Politology

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

<https://orcid.org/0000-0003-3254-8161>

e-mail: aotkach@gmail.com

POLITICAL AND ECONOMIC CHALLENGES OF LATIN AMERICAN COUNTRIES UNDER THE OBAMA ADMINISTRATION IN THE USA

Abstract

The article is devoted to the deepening trends of the US influence on the countries of Latin America and the Caribbean. In terms of trade, economy and finance, Latin America is increasingly “squeezed” between the US and China, which account for more than half of the total trade turnover of Latin American countries, as well as the most important part of investments and credit resources entering the region. This circumstance has a strong impact on the structure and direction of foreign economic relations and foreign policy contacts.

Significant differences in the near future of the foreign policy of Latin American countries are outlined as determining the actions of the US and China, which are involved in a hybrid war for dominance in the world economy and trade. A promising research vector of public opinion of Latin Americans regarding the resolution of trade wars and other types of US-Chinese confrontation can harm the development of the world economy and harm the most important interests of the region, which is critically dependent on international commodity and financial markets.

It is noted that the main task is to diversify the international relations of Latin American states, expand the circle of their economic and political partners. Only in this way can Latin America’s hyperdependence on the USA and the PRC be weakened, as well as overcome the negative consequences of protectionist policies and trade wars initiated by the US administration.

It is substantiated that the activity is of a diplomatic and strategic nature. Great Britain and Germany are traditionally present in the region, deepening

economic, trade, and investment ties with Latin American countries. Iran first became closer to the region, developing ties with Venezuela. The features of the LACB policy on recovery after a protracted decline in economic activity are studied. After a two-year decline in indicators in 2016, there was an expansion in 2017 and continued to recover in 2018. It is argued that the region has been facing uncertainty stemming from external factors that could undermine growth.

Keywords: US foreign policy, foreign policy influence, aid, integration, economic policy, Latin American vector, security, political stability.

Стаття надійшла до редакції 12.02.25

© Ткач А. О., 2025

Попов Георгій Віталійович

Аспірант кафедри політології філософського факультету

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)

<https://orcid.org/0000-0002-6898-4697>

e-mail: georgeslavin1997@gmail.com

ЗАСТОСУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ СПРИЙНЯТТЯ РОБЕРТА ДЖЕРВІСА У ДОСЛІДЖЕННІ РОЗВІДУВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Резюме

Досліджено фундаментальну роль концепції сприйняття у процесі розвитку теорії міжнародних відносин, дослідження розвідки та війни, розроблених видатним американським політологом Робертом Джервісом. Проаналізовано ключові положення його робіт, зокрема щодо впливу когнітивних процесів, упереджень та невірних інтерпретацій на прийняття рішень державними лідерами, функціонування розвідувальних служб та ескалацію міждержавних конфліктів. Особливу увагу приділено застосуванню теорії сприйняття Джервіса до аналізу конкретних історичних кейсів, таких як Іранська революція 1979 року та війна в Іраку 2003 року, висвітлено системні проблеми у взаємодії між політиками та розвідкою. Розглянуто вплив психологічних та політичних факторів на формування уявлень про наміри та можливості інших акторів міжнародної арени, а також проаналізовано перешкоди на шляху об'єктивного сприйняття розвідувальної інформації. На основі синтезу праць Джервіса, виявлене нерозв'язні дилеми, що виникають у процесі розвідувальної діяльності та прийняття політичних рішень в умовах невизначеності та інформаційної асиметрії. Розглянуті також когнітивні пастки, які можуть призводити до провалів розвідки та помилкових політичних курсів. Підкреслено неминучість певного рівня конфлікту між розвідкою та політиками, зумовлена різними потребами та місіями цих двох груп, а також складність подолання вроджених обмежень людського сприйняття в контексті міжнародної безпеки.

Ключові слова: Концепція сприйняття, міжнародні відносини, розвідка, війна, Роберт Джервіс, когнітивні упередження, прийняття рішень, провали розвідки, Іранська революція, війна в Іраку.

Вступ

У сучасному світі, де міжнародна безпека залишається крихкою, а прийняття стратегічних рішень часто відбувається в умовах значної невизначеності, розуміння механізмів, що лежать в основі міждержавних відносин, розвідувальної діяльності та виникнення воєнних конфліктів, набуває особливої актуальності. Одним із ключових аспектів цього розуміння є сприйняття — складний когнітивний процес, через який лідери держав, аналітики розвідувальних служб та інші ключові актори формують свої уявлення про навколишній світ, наміри та можливості інших.

Дослідження ролі сприйняття в міжнародних відносинах, розвідці та війні має глибоке коріння в політичній науці та психології. Неправильні або спотворені сприйняття можуть призводити до серйозних помилок у зовнішній політиці, провалів розвідки, невірної оцінки загроз та ескалації конфліктів з катастрофічними наслідками. У цьому контексті особливе значення набувають праці видатного американського політолога Роберта Джервіса, чий теоретичні розробки у сфері сприйняття зробили значний внесок у розуміння динаміки міжнародних відносин та проблем розвідувальної діяльності.

Вивчення концепції сприйняття Джервіса є важливим не лише для академічної науки, але й для практичної діяльності осіб, які приймають політичні рішення, співробітників розвідувальних служб, дипломатів та військових. Глибше розуміння впливу когнітивних факторів може допомогти запобігти помилковим оцінкам, покращити якість розвідувального аналізу, сприяти більш ефективній комунікації між державами та знизити ризик виникнення та ескалації конфліктів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Роберт Джервіс є одним із піонерів у дослідженні ролі сприйняття в міжнародних відносинах та розвідці. Його фундаментальна праця 'Perception and Misperception in International Politics' (1976) заклала основи для подальших досліджень у цій галузі, продемонструвавши, як когнітивні упередження, прагнення до когнітивної узгодженості та інші психологічні фактори можуть систематично спотворювати сприйняття лідерами інформації про зовнішній світ [1, р. 78]. У цій роботі Джервіс аналізує широкий спектр історичних прикладів, ілюструючи вплив невірного сприйняття на прийняття ключових політичних рішень та ескалацію конфліктів.

Подальші праці Джервіса, такі як 'Why Intelligence and Policymakers Clash' (1989) та 'Why Intelligence Fails: Lessons from the Iranian Revolution

and the Iraq War' (2010), поглиблюють аналіз проблем, пов'язаних зі сприйняттям, у контексті розвідувальної діяльності та взаємодії між розвідкою та політиками. У статті 1989 року Джервіс розглядає системні причини конфлікту між розвідувальним співтовариством та особами, які приймають рішення, значну увагу приділяючи розбіжностям у потребах, часових рамках та когнітивних схильностях цих двох груп [2, р. 3]. Він підкреслює, що політики часто орієнтовані на короткострокові політичні цілі та потребують однозначних відповідей, тоді як розвідка зобов'язана надавати об'єктивний аналіз, навіть якщо він суперечить бажаним політичним висновкам.

Книга 'Why Intelligence Fails' є, мабуть, найбільш безпосередньо присвяченою аналізу провалів розвідки через призму сприйняття. Джервіс детально розглядає кейси Іранської революції та війни в Іраку, демонструючи, як когнітивні упередження, надмірне покладання на власні припущення та недостатній розгляд альтернативних сценаріїв призвели до серйозних помилок в оцінках розвідувальних служб [3, р. 125]. Він показує, як у випадку Ірану розвідка не змогла передбачити масштаб народного невдоволення та швидкість падіння режиму шаха, а у випадку Іраку — переоцінила наявність зброї масового знищення через упередження підтвердження та тиск з боку політичного керівництва. Огляд цієї книги, виконаний Торрі Фрошером (2010) [4, р. 76], підкреслює ключові аргументи Джервіса щодо неминучості певного рівня провалів розвідки та необхідності критичного осмислення когнітивних процесів аналітиків.

Дослідження Джервіса перегукуються з роботами інших відомих вчених у галузі міжнародних відносин [5, р. 77], [6, р. 113] та психології [7, р. 12]. Зокрема, концепція когнітивних упереджень, розроблена Даніелем Канеманом [8, р.302], знаходить своє відображення в аналізі Джервіса щодо спотвореного сприйняття в міжнародній політиці. Теорія організаційних процесів Грема Аліссона [9, р. 77], також допомагає зрозуміти, як бюрократичні та організаційні фактори можуть впливати на прийняття рішень урядами та розвідувальними службами, часто призводячи до неоптимальних результатів.

Попри значний внесок Джервіса та інших дослідників у розуміння ролі сприйняття в міжнародних відносинах та розвідці, низка аспектів цієї проблеми залишаються недостатньо вивченими. Зокрема, потребують подальшого дослідження динаміка взаємного сприйняття між різними політичними культурами, вплив нових інформаційних технологій (таких як соціальні мережі та штучний інтелект) на формування сприйняття міжнародних подій, а також розробка більш ефективних методів мінімізації негативного впливу когнітивних упереджень на прийняття стратегічних рішень. Крім того, залишається актуальним питання про розробку

практичних рекомендацій для покращення взаємодії між розвідкою та політиками з урахуванням відмінностей у їхньому сприйнятті та потребах.

Метою даної статті є комплексний аналіз концепції сприйняття в теоріях Роберта Джервіса щодо міжнародних відносин, розвідки та війни.

Методи дослідження

У процесі дослідження було застосовано комплекс методів, що відповідають стандартам наукового аналізу в соціальних науках. Основним методом дослідження став метод ретроспективного аналізу, що дозволив простежити еволюцію теоретичних поглядів Роберта Джервіса на роль сприйняття в міжнародних відносинах, розвідці та війні. Цей метод дав змогу виявити ключові етапи розвитку його концепції, визначити її сильні та слабкі сторони, та проаналізувати її вплив на подальші дослідження.

Метод критичного аналізу допоміг виявити ключові положення теорії сприйняття, аналізу аргументів щодо впливу когнітивних упереджень на прийняття рішень, та оцінки його внеску в розуміння проблем розвідувальної діяльності та конфлікту між розвідкою та політиками.

Міждисциплінарний підхід допоміг залучити знання з політології, психології, теорії міжнародних відносин, когнітивних наук та історії для комплексного аналізу впливу сприйняття на міжнародні відносини, розвідку та війну, з урахуванням психологічних факторів, когнітивних упереджень (упередження підтвердження, фундаментальна помилка атрибуції, ефект прив'язки), та системних причин провалів розвідки й конфліктів між розвідкою та політиками, що розглядаються Джервісом.

Метод системного аналізу дозволив виявити системні причини провалів розвідки, конфліктів між політиками та розвідниками, а також інших проблем, пов'язаних з впливом сприйняття на міжнародну безпеку, на прикладах Іранської революції та війни в Іраку.

Дослідження ґрунтується на загальнонаукових принципах об'єктивності та історизму. Принцип об'єктивності передбачає неупереджений розгляд досліджуваних явищ. Принцип історизму передбачає вимогу розглядати кожне явище в його історичному контексті.

Застосування зазначених методів та принципів забезпечує надійність та достовірність результатів, а також сприяє досягненню мети дослідження — комплексного аналізу концепції сприйняття в теоріях Роберта Джервіса щодо міжнародних відносин, розвідки та війни.

Результати дослідження

Роберт Джервіс, один із провідних дослідників у галузі міжнародних відносин та політичної психології, у своїх працях послідовно підкреслює центральну роль сприйняття у розумінні поведінки держав,

функціонування розвідувальних служб та динаміки воєнних конфліктів. Він стверджує, що міжнародна політика значною мірою є ареною інтерпретацій, де лідери держав діють на основі своїх уявлень про наміри та можливості інших, які часто є суб'єктивними та можуть суттєво відрізнятися від об'єктивної реальності. Цей процес сприйняття є складним і багаторівневим, на нього впливають не лише раціональні оцінки наявної інформації, але й глибоко вкорінені когнітивні упередження, психологічні потреби та організаційні фактори.

Джервіс виділяє кілька ключових аспектів сприйняття, які мають вирішальне значення для розуміння міжнародних відносин. По-перше, це когнітивні упередження — систематичні помилки мислення, які можуть спотворювати наше сприйняття реальності. Джервіс особливо наголошує на фундаментальній помилці атрибуції, тобто схильності переоцінювати роль диспозиційних факторів (намірів, характеру) у поведінці інших акторів, недооцінюючи при цьому вплив ситуаційних обмежень [1, р. 49]. Наприклад, якщо інша держава вчиняє агресивні дії, ми схильні вважати, що це відображає її агресивні наміри, а не, скажімо, її слабкість або страх.

По-друге, Джервіс підкреслює важливість упередження підтвердження — схильності шукати та інтерпретувати інформацію таким чином, щоб вона підтверджувала наші вже існуючі переконання [1, р. 179]. Це означає, що ми схильні звертати увагу на інформацію, яка підтримує наші погляди, і ігнорувати або відкидати інформацію, яка їм суперечить. У міжнародній політиці це може призвести до того, що лідери будуть бачити лише те, що вони хочуть бачити, і не помічати важливі сигнали про зміни в намірах або можливостях інших держав. Різні когнітивні схильності є важливою причиною, чому особи, які приймають рішення, часто відкидають розвідувальну інформацію. Відповіді на багато ключових політичних питань тісно пов'язані з їхніми власними переконаннями щодо світової політики, образами інших акторів та загальними ідеологічними настановами. Так ми можемо спостерігати взаємодію психологічних та політичних мотивів — така когнітивна узгодженість дозволяє лідерам «спати спокійно», уникаючи внутрішнього конфлікту між бажаною політикою та її потенційними негативними наслідками. Джервіс підкреслює, що політичні судження часто формуються на рівні, що лежить між «фактами» та політикою, і в цій сфері особи, які приймають рішення, мають законне право діяти відповідно до своїх власних поглядів.

По-третє, Джервіс звертає увагу на ефект прив'язки — схильність покладатися на першу отриману інформацію (навіть якщо вона є випадковою або нерелевантною) як на «якір», навколо якого формуються подальші судження [1, р. 232]. Цей ефект може бути особливо небезпечним у кризових ситуаціях, коли швидке прийняття рішень є критичним, але

інформація часто є неповною та суперечливою. Існує кілька причин, чому лідери неохоче розробляють запасні плани. По-перше, розробка однієї комплексної політики є складним завданням, а необхідність продумування альтернативного сценарію часто видається надмірним тягарем. По-друге, розголошення інформації про існування «Плану Б» може підірвати підтримку «Плану А», оскільки це може бути сприйнято як брак віри лідера у власну політику. Нарешті, лідерам може бути психологічно важко навіть розглядати можливість невдачі. Джервіс наводить кілька прикладів відсутності запасних планів, зокрема дії адміністрації Клінтона під час бомбардувань Югославії щодо Косова та підготовку адміністрації Буша до післявоєнного врегулювання в Іраку. В обох випадках існувала переконаність у швидкому та успішному завершенні операції, що призвело до недостатньої підготовки до потенційних ускладнень. Розмірковування про складний післявоєнний сценарій в Іраку були б психологічно та політично обтяжливими, тому їх уникали. На відміну від політиків, співробітники розвідки не мають такої особистої зацікавленості в усталеній політиці, тому їм легше виявляти ознаки її неефективності. Наприклад, викриваючи позицію президента Джонсона щодо небажання політиків чути песимістичні прогнози щодо В'єтнаму також ілюструє цю тенденцію. Цивільні розвідувальні агенції скептично оцінювали ефективність бомбардувань Північного В'єтнаму [10, р. 203] та надавали більш високі оцінки чисельності сил противника, ніж військові або сам президент.

У контексті розвідувальної діяльності ці проблеми сприйняття набувають особливої гостроти. Розвідка має надавати політикам точну та своєчасну інформацію про наміри та можливості інших держав, але на практиці це завдання ускладнюється рядом факторів. По-перше, розвідники, як і всі інші люди, схильні до когнітивних упереджень, які можуть спотворювати їхній аналіз [7, р. 111]. По-друге, розвідувальна інформація часто є неповною, суперечливою або навмисно дезінформуючою, що ускладнює її інтерпретацію. По-третє, на розвідку можуть чинити тиск політики, які мають свої власні упередження та політичні цілі, що може призвести до політизації розвідувального аналізу [2, р. 4]. Політизація розвідки може проявлятися в різних формах, починаючи від прямого нав'язування бажаних висновків і закінчуючи більш тонкими механізмами, такими як пониження в посаді аналітиків з «неправильними» поглядами, призначення лояльних осіб на керівні посади, обмеження ресурсів для «проблемних» підрозділів та навіть несвідоме упередження аналітиків, які побоюються за свою кар'єру. Ще більш прихованою є «політизація через замовчування», коли певні питання не досліджуються через потенційно небажані для керівництва результати. В американському естеблішменті існує поширена думка, що аналітики розвідки переважно мають ліберальні погляди, що може викликати скептицизм у республіканських лідерів щодо об'єктивності

їхнього аналізу. [11, р. 405] Зі свого боку, аналітики розвідки можуть недооцінювати вплив власних схильностей на їхні інтерпретації та сприймати відкидання їхніх поглядів як упереджене. Джервіс наводить приклад часів адміністрації Рейгана, яка скептично ставилася до оцінок розвідувальної спільноти (РС) щодо Радянського Союзу, вважаючи їх продуктом ліберальних нахилів, що призвело до звинувачень у політизації розвідки.

Важливо відзначити, що хоча Джервіс визнає недоречність питання про політичну приналежність аналітика розвідки, розуміння його загальних політичних поглядів, схильності до оптимізму чи песимізму, а також його переконань щодо складних політичних процесів може бути корисним для осіб, які приймають рішення. Вони мають право скептично ставитися до аналізу, зробленого людьми з кардинально іншим світоглядом, оскільки інтерпретації аналітиків неминуче будуть забарвлені їхніми загальними переконаннями.

Таким чином, людей рідко переконують аргументи щодо ключових питань, оскільки їхні переконання щодо широких політичних тенденцій та природи інших країн часто визначаються їхніми загальними світоглядами та ідеологіями більше, ніж конкретними розвідувальними даними. Джервіс ілюструє це розбіжністю у поглядах між директором ЦРУ Джоном Маккоуном та його аналітиками щодо розміщення радянських ракет на Кубі, а також ранніми прогнозами Роберта Вансіттarta щодо мілітаризації Німеччини, що ґрунтувалися на його інтуїції та знанні німців.

Джервіс детально аналізує випадки провалів розвідки у конкретних історичних ситуаціях, щоб проілюструвати ці проблеми. Він показує, як у випадку Іранської революції розвідка США не змогла передбачити масштаб народного невдоволення режимом шаха та швидкість його падіння [3, р. 97]. Фундаментальною причиною провалу було надмірне покладання на внутрішню правдоподібність суджень та недостатнє врахування альтернативних сценаріїв. Аналітики ігнорували природу опозиції, особливо її релігійний вимір, вважаючи його анахронізмом. Вони також не усвідомлювали, що їхнє ключове переконання щодо готовності шаха застосувати жорсткі заходи не було «спростовним» до моменту його повалення.

У випадку війни в Іраку розвідка США переоцінила наявність зброї масового знищення в Іраку, що стало однією з головних причин вторгнення [3, р. 131]. Аналітики сформулювали правдоподібні висновки (зокрема щодо наявності ЗМЗ), які керували їхньою інтерпретацією обмеженої доступної інформації. Припущення про те, що Саддам Хусейн не став би перешкоджати інспекціям, якби йому не було чого приховувати, стало основою для судження про наявність ЗМЗ, а не конкретні докази. Розвідувальна спільнота припускала існування розвиненої програми заперечення та

обману з боку Іраку, не враховуючи неможливість перевірити це ключове переконання, що стало «самоздійснюваним пророцтвом».

Джервіс також досліджує динаміку відносин між розвідкою та політиками, підкреслюючи неминучість певного рівня конфлікту між ними [2, р. 10]. Політики, які несуть відповідальність за прийняття рішень, часто потребують простих і однозначних відповідей, тоді як розвідка, яка зобов'язана надавати об'єктивний аналіз, рідко може дати такі відповіді. Крім того, політики можуть мати свої власні політичні цілі та упередження, які суперечать розвідувальним оцінкам. Це може призвести до того, що політики будуть ігнорувати або відкидати розвідувальні дані, які не відповідають їхнім переконанням, або чинити тиск на розвідку з метою отримання бажаних висновків. Джервіс також звертає увагу на когнітивні пастки, в які потрапляють як аналітики розвідки, так і політики. Однією з таких пасток є надмірна залежність від попереднього досвіду та аналогій. Хоча історичні паралелі можуть бути корисними для розуміння поточних подій, сліпе перенесення минулих сценаріїв на нові ситуації може призвести до серйозних помилок, якщо не враховуються унікальні контекстуальні фактори [12, р. 203]. Іншою пасткою є групове мислення [13, р. 247], яке може виникати в умовах високого тиску до консенсусу в групі прийняття рішень, що призводить до придушення критичного мислення та ігнорування альтернативних точок зору.

Теорії Джервіса знайшли застосування в численних дослідженнях міжнародних конфліктів та прийняття рішень у зовнішній політиці. Наприклад, його ідеї про роль сприйняття та когнітивних упереджень були використані для аналізу Карибської кризи, ескалації конфліктів на Близькому Сході [14, р. 88] та інших важливих міжнародних подій.

Висновки

Дослідження Роберта Джервіса стали класичними для дисциплінарного розуміння складної взаємодії між сприйняттям, міжнародними відносинами та розвідувальною діяльністю. Його глибокий аналіз когнітивних упереджень, психологічних потреб та організаційних факторів, що впливають на формування уявлень про зовнішній світ, є ключем до розуміння причин успіхів та провалів у зовнішній політиці та розвідці. Джервіс переконливо показує, що сприйняття є не просто пасивним відображенням реальності, а активним процесом, на який впливають численні психологічні та політичні фактори.

Коли лідери не готові змінювати свою політику, вони схильні не лише відкидати інформацію, що суперечить їхнім переконанням, але й знецінювати джерело цієї інформації, стверджуючи, що розвідка є некорисною, поверхневою або нелояльною. Це може призвести до втрати розвідкою доступу до політиків або зменшення її впливу. Джервіс наводить

прикладі з історії, такі як маргіналізація підрозділу японської військової розвідки, що попереджав про економічні наслідки війни в Китаї, та спроби американських військових обмежити вплив Бюро розвідки та досліджень Державного департаменту (INR) щодо аналізу ситуації у В'єтнамі. Така поведінка не є винятковою для негнучких осіб чи організацій. Скоріше, вона зумовлена бажанням продовжувати обрану політику, потребою в політичній підтримці та психологічним дискомфортом від усвідомлення невдачі. Навіть організації, чия основна місія суперечить новим доказам, можуть чинити опір змінам, як це ілюструє приклад Лісової служби США та їхнього спротиву концепції контрольованих пожеж.

Джервіс також підкреслює, що повністю уникнути провалів розвідки неможливо через фундаментальні обмеження людського пізнання та складність прогнозування політичних процесів. Проте, усвідомлення потенційних пасток сприйняття та свідоме застосування методів критичного мислення, таких як розгляд альтернативних сценаріїв, ретельна перевірка припущень та аналіз «мовчазних свідків», можуть допомогти мінімізувати ризики помилкових оцінок.

Критичну важливість має своєчасність розвідувальної інформації для її сприйняття та впливу на політичні рішення. Розвідка має надійти у вузьке «вікно можливостей» — після того, як лідери усвідомили проблему, але до того, як вони остаточно сформували свою політику та прийняли рішення. Видатний вчений припускає, що найбільший вплив розвідка може мати, працюючи над важливими, але не терміновими питаннями. Напередодні війни в Іраку розвідка навряд чи могла надати президенту Бушу інформацію, яка б суттєво вплинула на вже прийняті рішення. Однак ситуація могла б бути іншою, якби розвідка в середині 1990-х років змогла переконливо довести, що Саддам Хусейн відмовився від своїх амбіцій щодо зброї масового знищення. Якби ця думка стала загальноприйнятою до приходу Буша до влади, він та його команда могли б її врахувати, оскільки на той момент вони ще не були глибоко залучені до планування війни.

Майбутні дослідження в цій галузі можуть бути зосереджені на кількох напрямках. По-перше, було б корисно інтегрувати новітні досягнення когнітивної науки та нейронауки для глибшого розуміння нейронних механізмів, що лежать в основі сприйняття та упереджень. По-друге, необхідна подальша розробка та емпірична оцінка ефективності тренінгових програм, спрямованих на зменшення впливу когнітивних упереджень на розвідувальний аналіз та прийняття політичних рішень. По-третє, важливо дослідити вплив нових інформаційних технологій, таких як штучний інтелект та великі дані, на процеси сприйняття та прийняття рішень у міжнародній політиці. По-четверте, заслуговує на увагу вивчення ролі емоційного інтелекту у формуванні точних та об'єктивних оцінок. Нарешті,

подальші порівняльні крос-культурні дослідження можуть допомогти виявити, чи існують культурні відмінності у сприйнятті міжнародних відносин та розвідувальної інформації.

Список посилань/References

1. Jervis, R. (1976). Perception and misperception in international politics. Princeton University Press, 464 p.
2. Jervis, R. (1989). Why intelligence and policymakers clash. *Studies in Intelligence*, 33(4), 1 – 16.
3. Jervis, R. (2010). Why intelligence fails: Lessons from the Iranian Revolution and the Iraq War. Cornell University Press, 320 p.
4. Froscher, T. (2010). Book review: Why intelligence fails: Lessons from the Iranian Revolution and the Iraq War. *Studies in Intelligence*, 54(1), 73 – 77.
5. Betts, R. K. (1978). Analysis, war, and decision: Why intelligence failures are inevitable. *World Politics*, 31(1), 61 – 89.
6. George, A. L. (1991). Bridging the gap: Theory and practice in foreign policy. United States Institute of Peace Press, 197 p.
7. Heuer, R. J., Jr. (1999). Psychology of intelligence analysis. Center for the Study of Intelligence, Central Intelligence Agency, 201 p.
8. Kahneman, D. (2011). Thinking, fast and slow. Farrar, Straus and Giroux, 499p.
9. Allison, G. T., & Zelikow, P. (1999). Essence of decision: Explaining the Cuban missile crisis (2nd ed.). Longman, 400 p.
10. Waltz, K. N. (1979). Theory of international politics. Addison-Wesley Publishing Company, 251 p.
11. Mearsheimer, J. J. (2001). The tragedy of great power politics. W. W. Norton & Company, 592 p.
12. Gilpin, R. (1981). War and change in world politics. Cambridge University Press, 288 p.
13. Jervis, R., Lebow, R. N., & Stein, J. G. (1985). Psychology and deterrence. Johns Hopkins University Press, 304 p.
14. Mintz, A., & Geva, N. (1997). Decision-making under stress: The case of the Egyptian-Israeli conflict. *Political Psychology*, 18(1), 8 – 109.

George Popov

PhD Student, Department of Political Science, Faculty of Philosophy

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

<https://orcid.org/0000-0002-6898-4697>

e-mail: georgelavin1997@gmail.com

APPLICATION OF ROBERT JERVIS'S CONCEPT OF PERCEPTION IN THE STUDY OF INTELLIGENCE ACTIVITY

Abstract

The fundamental role of the concept of perception in the development of theories of international relations, the study of intelligence, and warfare, as formulated by the prominent American political scientist Robert Jervis, is explored. The key tenets of his works are analyzed, particularly concerning the influence of cognitive processes, biases, and misinterpretations on decision-making by state leaders, the functioning of intelligence services, and the escalation of interstate conflicts. Special attention is paid to the application of Jervis's theory of perception to the analysis of specific historical cases, such as the Iranian Revolution of 1979 and the Iraq War of 2003, highlighting systemic problems in the interaction between policymakers and intelligence. The impact of psychological and political factors on the formation of perceptions about the intentions and capabilities of other actors in the international arena is examined, as are the obstacles to the objective perception of intelligence information. Based on a synthesis of Jervis's works, the intractable dilemmas that arise in the process of intelligence activity and political decision-making under conditions of uncertainty and information asymmetry are identified. Cognitive traps that can lead to intelligence failures and erroneous political courses are also considered. The inevitability of a certain level of conflict between intelligence and policymakers, due to the different needs and missions of these two groups, as well as the difficulty of overcoming the inherent limitations of human perception in the context of international security, is emphasized.

Keywords: Perception concept, international relations, intelligence, war, Robert Jervis, cognitive biases, decision-making, intelligence failures, Iranian Revolution, Iraq War.

Стаття надійшла до редакції 24.02.25

© Попов Г. В., 2025

Штельмашенко Анастасія Дмитрівна

Кандидат політичних наук, доцент кафедри політології

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)

<https://orcid.org/0000-0002-7998-3729>

e-mail: shtelmashenko_ad@knu.ua

АФРИКА ЯК ПОЛЕ НОВОЇ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ ГРИ

Резюме

Проаналізовано трансформацію Африки як активного учасника на арені нового геополітичного суперництва між Китаєм, США та європейськими країнами. Визначено ключові інтереси кожного з цих гравців на африканському континенті та засоби їхньої реалізації. Увагу зосереджено на тому, що Китай нині активно інвестує в інфраструктуру Африки, забезпечує доступ до ресурсів, просуває дипломатичні інтереси без вимог до політичних реформ, що приваблює відповідні авторитарні режими. Водночас модель співпраці Китаю породжує критику за боргову залежність та обмежений ефект для місцевої економіки. Сполучені Штати Америки, намагаючись стримати зростаючий вплив Китаю, переглядають свою присутність в Африці і, відповідно, акцентують увагу на підтримці демократії, безпеки та економічного розвитку, а також на доступі до стратегічних ресурсів.

Розглянуто політику Європи щодо Африки. Європа, усвідомлюючи втрату домінантних позицій, прагне відновити вплив через програми партнерства, розвиткову допомогу та нові інфраструктурні ініціативи, зокрема «Global Gateway», конкуруючи з китайською ініціативою «Один пояс і один шлях». З'ясовано, що ця «нова велика гра» не тільки відкриває для африканських країн додаткові можливості розвитку, а й створює ризики нової залежності та боргового навантаження.

У дослідженні означено паралель між новим «змаганням за Африку» та колоніальним періодом, але з акцентом на сучасні економічні, політичні та безпекові виклики. Автор наголошує на важливості співпраці різних організацій, урядів задля уникнення «проксі-конфліктів» на території Африки, що може призвести до поділу континенту на сфери впливу, а отже, до обмеження суверенних можливостей самих африканських країн.

У висновках обґрунтовано, що ефективність реалізації інтересів зовнішніх акторів значною мірою залежатиме від позиції самих африканських держав, їхньої здатності забезпечити власні стратегічні інтереси та уникнути негативних наслідків геополітичної конкуренції. Перспективи подальших досліджень пов'язані з аналізом ролі інших гравців в Африці (зокрема, Індії, держав Близького Сходу) та впливом глобальної конкуренції на довгостроковий розвиток африканського континенту.

Ключові слова: Африка, геополітика, Китай, США, Європа, міжнародні відносини.

Вступ

Африканський континент стрімко перетворюється на осередок інтересів провідних світових держав, виступаючи полем нової геополітичної гри. Після завершення холодної війни значення Африки у світовій політиці тимчасово зменшилося, проте у XXI столітті спостерігається відродження глобальної уваги до цього регіону. Основними чинниками означених процесів є багаті природні ресурси Африки (нафта, газ, корисні копалини, рідкісноземельні елементи), зростаюче населення та ринки збуту, а також стратегічне розташування. За прогнозами, населення Африки до 2050 р. може досягти ~2,5 млрд осіб, що свідчить про колосальний економічний потенціал і водночас виклики у сферах продовольчої безпеки, міграції та управління. У цих умовах Африка стала ареною зіткнення інтересів щонайменше трьох центрів сили — Китаю, Сполучених Штатів Америки та об'єднаної Європи. Саме ці актори сьогодні розгортають активну діяльність на континенті, прагнучи зміцнити свій вплив та реалізувати власні стратегічні цілі. Виникає ситуація, аналогічна історичному «змаганням за Африку» кінця XIX ст., проте в нових формах і контекстах, що робить проблему надзвичайно актуальною [1]. Відтак, постає низка наукових та практичних питань: які інтереси переслідують глобальні гравці в Африці, які методи вони використовують, як їхнє суперництво впливає на самі африканські держави та який вплив матиме ця геополітична гра на майбутнє.

Проблематика присутності глобальних гравців в Африці перебуває в центрі уваги багатьох дослідників міжнародних відносин. В останніх публікаціях наголошується на активній економічній експансії Китаю в Африці, яка за масштабами вже перевершила залученість традиційних західних партнерів континенту. Зокрема, С. Шотт зазначає, що у сфері розвитку інфраструктури та видобутку сировини Китай витіснив Європу з позиції найважливішого партнера для африканських країн [2]. За даними досліджень Конгресу США, товарообіг між Китаєм та країнами Африки сягнув \$240 млрд у 2023 р., натомість між США та Африкою — лише \$47 млрд. Така розбіжність підтверджує *висновки* про те, що Китай від 2000-х рр. стрімко наростив свою присутність і вплив, ставши найбільшим торговельним партнером Африки (першість, яку

він утримує з 2009 р. Дослідниця Юнь Сунь характеризує економічну стратегію Китаю в Африці як прагматичну: Пекін інвестує значні державні кошти в обмін на ресурси, реалізуючи підхід «resources for development» — ресурси в обмін на розвиток [3]. Вона ж зауважує, що китайська модель «без політичних умов» створює як можливості, так і проблеми: з одного боку, забезпечує швидке зростання інфраструктури й надходження інвестицій, з іншого — може підірвати зусилля Заходу щодо просування належного врядування та сталого розвитку, пропонуючи африканським режимам «легку альтернативу» західній допомозі, яка вимагає реформ [3].

Аналізується й політика США та Європейського Союзу в Африці в контексті реагування на виклики, створені зростанням китайського впливу. Конкуренція ЄС з Китаєм в Африці набуває характеру «гри сил», де обидві сторони прагнуть інтеграції африканських ринків для пожвавлення власної економіки. Європейські аналітики відзначають, що ЄС довгий час недооцінював масштаби експансії Китаю і лише нещодавно почав формувати відповіді, зокрема ініціювавши стратегію «Global Gateway» як альтернативу китайській Ініціативі поясу та шляху. Водночас висвітлено проблему браку єдності серед самих європейських країн: відсутність узгодженої торговельної та інвестиційної політики ЄС щодо Африки ускладнює конкурентоспроможність Європи на тлі скоординованих дій Пекіна [4].

Окремий напрям досліджень стосується реакції африканських держав на нову геополітичну кон'юнктуру. Показово, що африканські лідери прагнуть використовувати суперництво зовнішніх сил у власних інтересах — залучати більше інвестицій та допомоги, зберігаючи при цьому політичний простір для маневру. Опитування африканських еліт свідчать про різноманітні оцінки ролі зовнішніх партнерів: образ Китаю часто пов'язується з економічними можливостями, тоді як Захід — із допомогою в розвитку інститутів, однак загалом сприйняття обох сторін є змішаним [4]. Низка аспектів проблеми залишаються дискусійними. Зокрема, у наукових колах триває полеміка щодо довгострокових наслідків китайської моделі співпраці: одні дослідники критикують її як «неоколоніальну» та таку, що підтримує недемократичні режими, інші — підкреслюють внесок Китаю у розвиток інфраструктури та економічне зростання Африки [3]. Невирішеними досі залишаються питання про те, наскільки Африка виграє від геополітичного суперництва (через зростання конкуренції за її ресурси) чи, навпаки, потерпає від ризику втягнення у протистояння великих держав. Виявлені прогалини обґрунтовують необхідність подальшого дослідження балансу вигод і загроз для африканських країн в умовах нової «великої гри».

Метою статті є визначення та порівняння інтересів Китаю, США та Європи в Африці, а також аналіз впливу суперництва між цими акторами на геополітичну ситуацію та розвиток африканського континенту.

Методи дослідження

Методологія дослідження у цій статті базується на міждисциплінарному підході. Зокрема використовується метод системного аналізу, який дозволив окреслити ключові напрямки присутності Китаю, США і європейських країн в Африці та проаналізувати інструментарії реалізації їхніх геостратегічних цілей. Засобами критичного сценарного аналізу визначені можливі перспективи подальшого розвитку ситуації та визначення оцінки наслідків їхнього змагання для африканських держав та регіону в цілому.

Результати дослідження

Інтереси Китаю в Африці

Економічні інтереси та ресурси. Китай протягом останніх двох десятиліть суттєво розширив свою економічну присутність в Африці, керуючись насамперед потребами власного розвитку. Пекін розглядає африканський континент як джерело стратегічно важливої сировини та ринок, що динамічно зростає. Як відомо, Африка багата на нафту, газ, мідь, кобальт, залізну руду, рідкісноземельні метали та інші ресурси, необхідні для підтримання високих темпів промислового виробництва та «зеленої» трансформації Китаю[4]. Китайські компанії активно інвестують у видобувні галузі (від нафти в Анголі до кобальту в Демократичній Республіці Конго), щоб забезпечити стабільні поставки сировини. В останні роки особливий акцент зроблено на критичних мінералах, важливих для виробництва акумуляторів та відновлюваної енергетики (літій, кобальт, графіт тощо), причому китайські фірми скуповують родовища і проєкти видобутку по всій Африці [4]. Паралельно Китай фінансує в Африці інфраструктурні проєкти (будівництво доріг, залізниць, портів, електростанцій), багато з яких реалізується в рамках масштабної Ініціативи «Пояс і шлях». За підтримки державних кредитних ліній та банків розвитку китайські підрядники звели в Африці тисячі кілометрів доріг та залізниць, десятки об'єктів енергетики, а також інші інфраструктурні проєкти, що сприяє економічній експансії КНР [3].

Політичний вплив і дипломатія. Поряд з економічними інтересами Китай переслідує важливі геополітичні цілі. Африканські країни становлять значний блок голосів у міжнародних організаціях (54 держави в ООН), і Пекін докладає зусиль для забезпечення їхньої підтримки з ключових для себе питань — передусім щодо політики «одного Китаю» (невизнання Тайваню) та інших зовнішньополітичних ініціатив. Сьогодні КНР має встановлені дипломатичні відносини з 53 із 54 країн Африки (крім Есватіні) [4]. Форум китайсько-африканської співпраці (FOCAC), започаткований у 2000 р., став платформою для регулярних самітів та координації політики. На останньому саміті FOCAC у 2024 р. Китай оголосив про надання африканським країнам кредитів на суму близько \$29,6 млрд, грантової

та іншої допомоги на \$11,3 млрд, а також інвестицій китайських компаній на понад \$9 млрд [4]. Такі зобов'язання демонструють прагнення Пекіна поглибити партнерство з Африкою на довгостроковій основі. В обмін на економічну співпрацю Китай розраховує на лояльність африканських партнерів у міжнародних питаннях. Уже сьогодні ряд африканських країн проголосували на підтримку позицій КНР в ООН та інших форумах (зокрема, висловлювали солідарність з Китаєм щодо Сінцзяну, Гонконгу тощо). Таким чином, Африка стала важливим напрямом «публічної дипломатії» Китаю — через освітні програми, культурні обміни (наприклад, понад 60 інститутів Конфуція в африканських країнах) та медіаприсутність Пекін формує позитивний імідж Китаю як партнера, що приносить розвиток.

Модель співпраці та її наслідки. Важливою особливістю китайської стратегії в Африці є принцип невтручання у внутрішні справи та відсутність політичних умов при наданні допомоги й кредитів. Такий підхід різко контрастує з політикою західних держав, які зазвичай пов'язують допомогу з вимогами реформ, дотримання прав людини тощо [3]. Китайська модель приваблива для багатьох африканських лідерів, особливо авторитарних режимів, оскільки дозволяє отримувати ресурси для розвитку без зовнішнього тиску щодо внутрішньої політики. Наприклад, Пекін активно кредитував уряди Судану, Зімбабве, Анголи та інших країн, яких Захід ізолював через недемократичні практики. Унаслідок цього Китай здобув репутацію партнера, що «не читає лекцій» про демократизацію, а концентрується на бізнесі. З іншого боку, критики зауважують ризики такої співпраці. По-перше, накопичення боргів перед Китаєм створює загрозу боргової залежності: станом на початок 2020-х Китай став найбільшим кредитором для країн, що розвиваються, і африканські держави винні КНР значні суми. Коли деякі з них (наприклад, Замбія) не змогли обслуговувати борг, постало питання про так звану «боргову пастку». Західні посадовці звинувачують Пекін у небажанні долучатися до програм полегшення боргу найбільш вразливих країн [5]. По-друге, китайські інвестиції нерідко здійснюються китайськими ж компаніями і робітниками, що обмежує ефект для місцевої економіки та ринку праці. По-третє, присутність Китаю викликає і соціальну напругу: в ряді країн (Замбія, Кенія, Гана) були зафіксовані протести проти діяльності китайських підприємств, пов'язані з екологічними збитками або трудовими конфліктами. Незважаючи на ці виклики, Китай продовжує розширювати вплив: окрім економіки, він поступово зміцнює й безпековий компонент — у 2017 році КНР відкрила свою першу закордонну військову базу в Джибуті і стала активним постачальником озброєнь для африканських армій (у 2019 — 2023 рр. Китай був найбільшим експортером зброї до країн Африки на південь від Сахари) [3]. Таким чином, інтереси Китаю в Африці мають комплексний характер: забезпечення ресурсів

та ринків для китайської економіки, здобуття політичних союзників на глобальній арені та проєкція сили в стратегічно важливому регіоні.

Інтереси США в Африці

Еволюція американської стратегії. Інтереси Сполучених Штатів Америки в Африці традиційно поступалися пріоритетністю іншим регіонам, проте ситуація змінюється під впливом зростання активності Китаю та інших конкурентів. У період холодної війни США розглядали Африку крізь призму протистояння з СРСР, підтримуючи прозахідні режими і стримуючи поширення комунізму. Після 1990-х фокус американської політики змістився на гуманітарні й антитерористичні напрями: реалізовано масштабні програми боротьби з епідеміями (наприклад, PEPFAR — план боротьби зі СНІДом), а після подій 11 вересня 2001 р. — заходи з протидії тероризму (утворення Африканського командування США — AFRICOM, підтримка країн Сахелю та Сомалі у боротьбі з ісламістськими угрупованнями). Проте на тлі експансії Китаю у 2010 — 2020-х рр. Вашингтон дедалі більше зосереджує увагу саме на геополітичному вимірі присутності в Африці. У національній стратегії США щодо Африки 2022 р. прямо зазначено, що Китай використовує Африку, щоб «кинути виклик заснованому на правилах міжнародного порядку» та просувати вузькі комерційні й геополітичні інтереси, підриваючи відкритість і прозорість. Адміністрація Дональда Трампа зайняла жорстку позицію, назвавши економічну діяльність КНР в Африці «хижою» (predatory) [3], і започаткувала ініціативу «Prosper Africa» для стимулювання американсько-африканської торгівлі й інвестицій, частково як противагу Китаю [3]. Адміністрація Дж. Байдена продовжила цю політику, задекларувавши конкурентну боротьбу з Китаєм одним з пріоритетів, але водночас наголосила, що США не змушуватимуть африканські країни обирати між Вашингтоном і Пекіном [3]. Такий підхід відображає врахування настроїв африканських партнерів, які не бажають ставати на бік лише однієї сили.

Сучасні інтереси США. Нині інтереси США в Африці можна згрупувати в кілька напрямів. Перший — політико-ідеологічний: просування демократичного врядування, прав людини і верховенства права. На відміну від Китаю, США позиціонують себе як партнер, що підтримує демократичні перетворення. Це виявляється у програмах допомоги на розвиток інститутів, спостереження за виборами, освіти. Зокрема, у 2023 р. США оголосили про виділення \$165 млн на підтримку проведення чесних виборів в африканських країнах [5]. Паралельно американська дипломатія відкрито критикує дестабілізаційну роль російських найманців (групи «Вагнер») у регіоні, протиставляючи західний підхід, орієнтований на стабільність і права людини, діям автократичних конкурентів [5]. Другий напрям — безпековий: боротьба з тероризмом і гарантування міжнародної безпеки. США

продовжують співпрацю з африканськими країнами у військовій галузі, тренують миротворців, забезпечують розвідданими та матеріальною підтримкою операції проти терористичних мереж (Аль-Каїда в Ісламському Магрибі, Боко Харам, Аль-Шабааб тощо). Американські безпекові інтереси включають також свободу мореплавства (захист судноплавства від піратства біля берегів Сомалі та Гвінейської затоки) та недопущення встановлення в Африці військових баз конкурентів, що загрожували б стратегічним комунікаціям. Третій — економічний та ресурсний: попри відносно невелику частку Африки в зовнішній торгівлі США, інтерес до африканських ринків і ресурсів зростає. Вашингтон прагне забезпечити доступ до критичних мінералів, необхідних для високотехнологічних галузей і переходу до чистої енергетики (наприклад, кобальт, літій, платина). Нещодавно США та партнери із G7 ініціювали інфраструктурний проєкт «Коридор Лобіто» (модернізацію залізниці від родовищ міді в Замбії та ДР Конго до порту в Анголі), щоб полегшити експорт африканських корисних копалин і зменшити залежність від маршрутів, контрольованих Китаєм [4]. Візит президента Дж. Байдена до Анголи у грудні 2022 р. і домовленості про інвестування у видобуток критичних мінералів свідчать про зростаючу увагу США до цієї сфери [4]. Одночасно США підтримують ініціативи щодо прозорості та стійкості боргової політики: американські посадовці активно закликають до полегшення боргового тягаря для африканських країн і критикують Китай за затримки у переговорах щодо реструктуризації боргів Замбії, Гани та інших держав [5]. Четвертий напрям — конкуренція з Китаєм як самостійна мотивація: хоча офіційно представники США уникають заяв про пряме суперництво, фактично ряд кроків спрямовано на стримування китайського впливу. Як відзначає експерт К. Гадсон, візити високопосадовців США (Держсекретаря, Міністра фінансів, Віцепрезидента) до Африки у 2023 р. були покликані підкреслити відмінність підходів Вашингтона від Пекіна та Москви [5]. Зокрема, США пропонують африканським країнам партнерство, засноване не лише на вигоді, а й на спільних цінностях, сподіваючись таким чином повернути довіру, частково втрачену за період відносного ігнорування Африки.

Інструменти та ініціативи США. Для реалізації своїх інтересів Сполучені Штати використовують комплекс інструментів «м'якої» і «жорсткої» сили. До перших належать програми допомоги USAID, ініціатива «Feed the Future» (підвищення продовольчої безпеки), програми обміну (наприклад, стипендії ім. Мандели для молодих лідерів), підтримка охорони здоров'я (в тому числі допомога у боротьбі з COVID-19, поставки вакцин). В економічній сфері ще з 2000 р. діє Закон про сприяння торгівлі з Африкою (AGOA), що надає безмитний доступ до ринку США для ряду африканських товарів. У 2019 р. створено Міжнародну фінансову корпорацію розвитку США (USIDFC) — механізм фінансування інфраструктури

та бізнес-проектів за кордоном, який має конкурувати з китайськими кредиторами, пропонуючи вигідні альтернативи позик для Африки [6]. Також США ініціювали разом із партнерами із G7 програму «Партнерство заради глобальної інфраструктури та інвестицій» (PGII), значна частина якої орієнтована на Африку — планується мобілізувати сотні мільярдів доларів приватних і державних інвестицій у проекти зеленої енергетики, IT-інфраструктури та транспортних коридорів. У воєнній сфері США проводять спільні навчання з африканськими країнами (наприклад, «African Lion» у Марокко), надають контртерористичну підтримку (радники, безпілотники, оснащення) та зберігають обмежену військову присутність: окрім штаб-квартири AFRICOM у Німеччині, на Африканському Розі (Джибуті) дислоковано ~4000 американських військових на базі «Кемп Лемоньє», менші контингенти та об'єкти присутні в Нігерії, Сомалі та низці інших країн. Отже, Сполучені Штати прагнуть одночасно підтримувати безпеку і розвиток Африки та захищати власні стратегічні позиції, що відображає їхнє бачення континенту як важливого складника глобального порядку, де не повинно домінувати геополітичне суперництво без участі США.

Інтереси Європи в Африці

Історичні зв'язки та сучасні виклики. Європейські держави мають давню історичну присутність в Африці, що бере початок з колоніальної епохи. Колишні метрополії — Велика Британія, Франція, Португалія, Бельгія, Іспанія, Італія — після деколонізації зберегли економічні та культурні зв'язки зі своїми ексколоніями. Протягом другої половини XX ст. Європа залишалася провідним зовнішнім партнером більшості африканських країн: європейські компанії контролювали значну частку видобутку ресурсів, Європа була головним ринком для африканського експорту, а європейські держави — основними донорами допомоги. Однак за останні два десятиліття позиції Європи суттєво послабилися, передусім під тиском конкуренції з боку Китаю. Як вже зазначалося, Китай у багатьох сферах випередив європейців — він інвестує більше коштів в інфраструктуру, торгує з Африкою більш активно та пропонує вигідні кредити, тоді як європейські ініціативи часто «буксували» через бюрократію та розрізненість підходів [2]. Європейські інтереси в Африці, втім, залишаються значними й багатоплановими. По-перше, економічний інтерес: Африка — джерело важливої для європейської промисловості сировини (нафта — особливо для південних європейських країн, газ — Алжир, уран — Нігер для французької атомної енергетики, кольорові метали та мінерали — для високотехнологічних галузей). Окрім ресурсів, Африка — ринок із населенням понад 1,3 млрд, що зростає і споживає все більше товарів та послуг. Європейський Союз як блок все ще є одним із найбільших торговельних партнерів Африки: частка ЄС (сукупно всіх його країн) у зовнішній торгівлі Африки конкурує з китайською. По-друге, політичний та безпековий інтереси: стабільність

Африки безпосередньо впливає на безпеку Європи. Кризи та конфлікти в Сахелі, регіоні Великих озер чи на Африканському Розі призводять до потоків біженців та мігрантів, частина з яких прагне дістатися Європи. Також Африка є плацдармом для терористичних угруповань, що можуть загрожувати європейським інтересам (наприклад, теракти, пов'язані з організаціями із Північної Африки). Тому ЄС зацікавлений у зміцненні безпеки та врегулюванні конфліктів на континенті. Протягом 2000 — 2010-х років європейські країни брали активну участь у миротворчих місіях та операціях: Франція проводила військові операції «Сервал» і «Бархан» у Малі та сусідніх країнах проти ісламістів, ЄС розгортав тренувальні місії для армій Малі, Сомалі, ЦАР та морську операцію «Аталанта» проти піратів. Однак нещодавні події — серія державних переворотів у Малі, Буркіна-Фасо, Нігері — призвели до різкого згорання французької та загалом західної військової присутності в Сахелі і натомість до посилення впливу Росії (через ту саму приватну групу «Вагнер»). Це стало стратегічною поразкою для Європи, особливо для Франції, яка традиційно вважала франкомовну Африку сферою свого впливу [7].

По-третє: Європа позиціонує себе як глобальний лідер у наданні гуманітарно-цивілізаційний інтерес розвитку допомоги. Значна частина офіційної допомоги, що отримує Африка, надходить саме від ЄС та його держав-членів. Європейські програми охоплюють освіту, охорону здоров'я, розвиток сільського господарства, підтримку прав людини, реагування на кліматичні зміни. Ці ініціативи одночасно відображають як альтруїстичні цілі (сприяння розвитку), так і прагматичні (запобігання масовій міграції до Європи, створення сприятливого середовища для бізнесу). У рамках оновленої Стратегії ЄС щодо Африки (прийнятої у 2020 р.) проголошено курс на «рівноправне партнерство» та підтримку Африканського Союзу у реалізації його програми розвитку «Agenda 2063». Особливу увагу приділено таким темам, як перехід до «зеленої» енергетики і цифровий розвиток Африки — ці сфери визначені як пріоритетні для спільних проєктів.

Конкуренція з Китаєм та нові ініціативи Європи. Усвідомлюючи виклики, спричинені експансією Китаю, Європейський Союз останнім часом адаптує свою політику щодо Африки. У 2021 році ЄС оголосив глобальну інвестиційну ініціативу «Global Gateway» (Глобальні ворота) обсягом €300 млрд, половину з яких планується спрямувати на проєкти в Африці до 2027 року. На саміті Африка-ЄС у Брюсселі в лютому 2022 р. було презентовано Інвестиційний пакет для Африки на €150 млрд — у сфері від відновлюваної енергетики та транспорту до вакцин й освіти. «Global Gateway» відкрито позиціонується як альтернатива китайському «Поясу і шляху», покликана запропонувати африканським країнам джерело інвестицій “з меншою кількістю ризиків” Європейський підхід зацентровано на

стійкості та вигодах для місцевого розвитку: фінансування комбінується з грантами, участю приватного сектору, технічною допомогою, що має забезпечити довготривалий ефект. На відміну від швидких, але жорстких китайських кредитів, європейські інвестиції просуваються повільніше через процедури узгодження, проте не несуть ризику непідйомних боргів для партнерів. Крім того, ЄС робить ставку на стандарти: пропонується «високоякісна» інфраструктура, прозорі умови, врахування екологічних та соціальних аспектів, що має відрізнятися від часто непрозорих угод із КНР [2]. Таким чином, європейські інтереси вступають у нову фазу конкуренції — тепер вже не стільки між окремими країнами Європи, скільки колективно ЄС проти Китаю за вплив в Африці.

Проблеми і перспективи європейської політики. Попри заявлений перехід до рівноправного партнерства, Європа має низку проблем із реалізацією своїх інтересів. Перша — конкурентоспроможність: багато африканських урядів продовжують розглядати пропозиції Китаю як більш привабливі через швидкість і масштаб фінансування. ЄС потрібно демонструвати конкретні результати ініціатив (на кшталт «Global Gateway»), інакше вони сприйматимуться як суто декларативні. Друга — координація: всередині Європи часто бракує єдності щодо Африки. Інтереси та стратегії окремих країн ЄС різняться: наприклад, Франція зосереджена на франкомовному Сахелі, Італія — на співпраці з Лівією задля стримування міграції, східноєвропейські країни традиційно приділяли Африці мало уваги. Відтак, попри спільні заяви, на практиці європейська політика в Африці може залишатися фрагментованою. Третя — імідж та довіра: колоніальне минуле все ще впливає на сприйняття Європи в Африці. Антифранцузькі настрої в країнах Сахелю, які вилилися у вимогу виведення французьких військ, показують, що європейським акторам доводиться долати спадок минулого. У цьому плані Китай, який не має колоніальної історії в Африці, нерідко виграє інформаційну боротьбу, позиціонуючи себе як «спільнота долі» з африканськими народами [7]. Європі потрібно будувати новий формат відносин, заснований на повазі та взаємній вигоді, щоб залишатися впливовим гравцем. У перспективі інтереси Європи в Африці, ймовірно, концентруватимуться навколо тем «зеленої» енергетики (континент має величезний потенціал відновлюваних джерел енергії, зокрема для виробництва «зеленого» водню на експорт до ЄС), цифрової економіки та залучення Африки до диверсифікації глобальних ланцюгів постачання (зменшення залежності від Китаю). Зберігатиметься і традиційна пріоритетність безпеки: після вимушеного відступу Франції та ЄС із Малі й Нігеру європейці шукатимуть нові підходи до підтримання стабільності — можливо, через посилену співпрацю з прибережними країнами Гвінейської затоки, підтримку регіональних африканських миротворчих зусиль тощо. У

цілому, Європа намагається переосмислити свою роль в Африці, щоб захистити свої інтереси в умовах, коли континент перестав бути «вотчиною» колишніх метрополій і перетворився на арену глобального суперництва.

Висновки

Африка наразі є одним із ключових регіонів, де перетинаються інтереси провідних світових гравців, і динаміка цього процесу свідчить про формування нової багатополярної геополітичної реальності на континенті. Проведений аналіз показав, що Китай прагне закріпити за собою роль головного економічного партнера Китаю, США та Європа переслідують в Африці відмінні, хоча подекуди й дотичні цілі. Африки, гарантуючи доступ до ресурсів та розширюючи свій ринок збуту, а також заручитися політичною підтримкою африканських держав на міжнародній арені. США після періоду відносного занепаду інтересу повертаються до Африки з мотивацією стримування Китаю, забезпечення безпеки (в тому числі протидії тероризму) та просування демократичних цінностей, а також із прагматичним інтересом у стратегічних мінеральних ресурсах. Європа, у свою чергу, намагається відновити втрачені позиції та не допустити повного витіснення свого впливу, роблячи ставку на партнерство в розвитку, історико-культурні зв'язки і нові інвестиційні пропозиції на противагу.

Геополітична гра, що розгорнулася, має подвійний вплив на африканський континент. З одного боку, конкуренція між зовнішніми силами створює для африканських країн нові можливості: вони отримують більше варіантів для вибору партнерів, можуть залучати інвестиції та допомогу з різних джерел, грати на протиріччях між великими державами, щоб досягти вигідніших умов співробітництва. Уже зараз багато африканських урядів успішно маневрують між Пекіном, Вашингтоном і Брюсселем, підписуючи інфраструктурні угоди з Китаєм, торгуючи з Європою та отримуючи безпекову підтримку від США. З іншого боку, ризики та виклики також є очевидними. Африка ризикує зануритися у нову залежність — чи то боргову від Китаю, чи то військово-політичну від Заходу, — якщо не буде обережно збалансовувати відносини. Існує загроза, що протистояння між великими державами може перерости у «проксі-конфлікти» на території Африки або призвести до поділу континенту на сфери впливу, що обмежить суверенні можливості самих африканських країн [4]. Відтак, майбутнє Африки значною мірою залежатиме від того, наскільки африканські лідери зможуть виробити спільну позицію та використати поточну ситуацію для власного розвитку, уникнувши деструктивного впливу чужої конкуренції.

Перспективи подальших досліджень із означеної проблематики можуть розгортатися в кількох напрямках. По-перше, детального аналізу потребує роль інших гравців в Африці, зокрема Індії, Японії, держав Перської затоки, Туреччини, які також нарощують присутність на континенті і

впливають на баланс сил. По-друге, важливим є дослідження стратегії самих африканських країн: як регіональні організації (Африканський Союз, субрегіональні співтовариства) та окремі держави вибудовують свою політику в умовах багатовекторності, чи вдається їм говорити «в унісон» або ж вони грають одна проти одної, конкуруючи за увагу зовнішніх донорів. По-третє, слід оцінити довгострокові наслідки сучасної геополітичної гри для розвитку Африки: чи сприятиме конкуренція великих держав інфраструктурному прориву й економічному зростанню на континенті, чи призведе до консервації сировинної моделі та нових викликів безпеці. Відповіді на ці питання матимуть не тільки наукове, а й практичне значення, адже дозволять зрозуміти, як Африка може перетворитися з «поля гри» на повноправного суб'єкта, який сам формує правила гри в міжнародних відносинах.

Список посилань

1. Foretia, D. A., Kouam, J. C., Nantchouang, R., Soong, C., Vasselier, A. & Wiegand, G. (2024). Competing with China in Africa: Strategic Suggestions on the EU Global Gateway / ed. N. Fabian. Brussels: Friedrich Naumann Foundation for Freedom, 36 p. URL: https://www.gmfus.org/sites/default/files/2024-09/Broschu%CC%88re%20A4%20EU%20Global%20Gateway%20Study%20ENG_web.pdf (дата звернення: 31.03.2025).
2. Schott, S. (2024, 05.09). Competition between systems — China's role in Africa and why Europe must react now. Friedrich Naumann Foundation. URL: <https://www.freiheit.org/sub-saharan-africa/competition-between-systems-chinas-role-africa-and-why-europe-must-react-now> (дата звернення: 31.03.2025).
3. Sun, Y. (2013) China in Africa: Implications for U.S. competition and diplomacy. Brookings Institution. (Chapter in “Top Five Reasons Why Africa Should Be a Priority for the United States”). URL: <https://www.brookings.edu/articles/china-in-africa-implications-for-u-s-competition-and-diplomacy/> (дата звернення: 31.03.2025).
4. Sun, Y. (2025, 03.03). US-China engagement in Africa: A crossroads. Brookings Institution. URL: <https://www.brookings.edu/articles/us-china-engagement-in-africa-a-crossroads/> (дата звернення: 31.03.2025).
5. Bloomberg. США намагаються посилити зв'язки з країнами Африки, щоб зменшити вплив Китаю та РФ у регіоні. Дзеркало тижня. 2023. 24 березня. URL: <https://zn.ua/ukr/USA/ssha-namahajutsja-posiliti-zvjazki-z-krajnami-afriki-shchob-zmenshiti-vplyv-kitaju-ta-rf-u-rehioni-bloomberg.html> (дата звернення: 31.03.2025).
6. Barrios, R. (2025, 31.01). Campbell C., Cook N., Sutherland M. China and Sub-Saharan Africa // Congressional Research Service. 2025. 31 січ.

(IF12566, Ver.4). URL: <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/IF/IF12566> (дата звернення: 31.03.2025).

7. Borosfén Intel. Африка як камінь спотикання для політики Заходу. Борисфен Інтел (аналітичний центр). 2025. 31 берез. URL: <https://bintel.org.ua/analytics/afrika-yak-kamin-spotikannya-dlya-politiki-zahodu/> (дата звернення: 31.03.2025).

References

1. Foretia D. A., Kouam J. C., Nantchouang R., Soong C., Vasselier A. & Wiegand G. (2024). Competing with China in Africa: Strategic Suggestions on the EU Global Gateway / ed. N. Fabian. Brussels: Friedrich Naumann Foundation for Freedom, 2024, 36 p. URL: https://www.gmfus.org/sites/default/files/2024-09/Broschu%CC%88re%20A4%20EU%20Global%20Gateway%20Study%20ENG_web.pdf (date of application: 31.03.2025).
2. Schott, S. (2024, September 05). Competition between systems — China's role in Africa and why Europe must react now. Friedrich Naumann Foundation. URL: <https://www.freiheit.org/sub-saharan-africa/competition-between-systems-chinas-role-africa-and-why-europe-must-react-now>.
3. Sun, Y. (2013). China in Africa: Implications for U.S. competition and diplomacy. Brookings Institution. (Chapter in "Top Five Reasons Why Africa Should Be a Priority for the United States"). URL: <https://www.brookings.edu/articles/china-in-africa-implications-for-u-s-competition-and-diplomacy/>.
4. Sun, Y. (2025, March 03). US-China engagement in Africa: A crossroads. Brookings Institution. URL: <https://www.brookings.edu/articles/us-china-engagement-in-africa-a-crossroads/>.
5. Bloomberg. (2023, March 24). Biden team seeks to bolster ties with African countries to curb China's and Russia's influence. Mirror Weekly). Retrieved from <https://zn.ua/ukr/USA/ssha-namahajutsjapositioni-zvjazki-z-krajnami-afriki-shchob-zmenshiti-vpliv-kitaju-ta-rf-u-rehioni-bloomberg.html> [In Ukrainian].
6. Barrios, R. (2025, January 31). Campbell C., Cook N., Sutherland M. China and Sub-Saharan Africa. Congressional Research Service. (IF12566, Ver.4). URL: <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/IF/IF12566>.
7. Borysfen Intel. (2025, March 31). Africa as a stumbling block for Western policy. Retrieved from <https://bintel.org.ua/analytics/afrika-yak-kamin-spotikannya-dlya-politiki-zahodu/> [In Ukrainian].

Anastasia Shtelmashenko

*Candidate (PhD) in Political Science, Associate Professor
of Politology Department*

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

<https://orcid.org/0000-0002-7998-3729>

e-mail: shtelmashenko_ad@knu.ua

AFRICA AS A FIELD OF A NEW GEOPOLITICAL GAME

Abstract

Analyzes the transformation of Africa into an active player amid the emerging geopolitical rivalry among China, the United States, and European countries. It identifies the key interests of each of these actors on the African continent and the means by which they pursue them. Particular attention is paid to China's current strategy of investing heavily in African infrastructure, ensuring access to resources, and advancing diplomatic interests without demanding political reforms — an approach that appeals to authoritarian regimes. At the same time, China's cooperation model has drawn criticism for fostering debt dependency and delivering limited benefits to local economies. In response to China's growing influence, the United States is re-evaluating its presence in Africa, emphasizing support for democracy, security, economic development, and access to strategic resources.

The article also examines Europe's policy toward Africa. Aware of its waning dominance, Europe seeks to restore its influence through partnership programs, development aid, and new infrastructure initiatives, particularly the «Global Gateway», which competes with China's Belt and Road Initiative. It is revealed that this «new great game» presents both opportunities for African countries' development and risks of renewed dependency and debt burdens. The study draws a parallel between the current «scramble for Africa» and the colonial period, though with a focus on modern economic, political, and security challenges.

The author emphasizes the importance of cooperation among various organizations and governments to avoid proxy conflicts on African soil, which could divide the continent into spheres of influence and limit the sovereign

agency of African nations. The conclusions argue that the effectiveness of external actors' strategies will largely depend on the position of African states themselves — their ability to safeguard their strategic interests and mitigate the negative effects of geopolitical competition. Future research should explore the role of other actors in Africa, including India and Middle Eastern states, and assess the impact of global rivalry on the continent's long-term development.

Keywords: Africa, geopolitics, China, USA, Europe, International Relations.

Стаття надійшла до редакції 07.04.25

© Штельмашенко А. Д., 2025

Рибалкін Анатолій Володимирович

Аспірант кафедри політології

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)

<https://orcid.org/0009-0008-7778-3169>

e-mail: Anatoliy_rybalkin_@ukr.net

ПОСИЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОГО ВПЛИВУ МІЖНАРОДНИХ КОРПОРАЦІЙ У КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Резюме

У статті зосереджено увагу на дослідженні зростаючого політичного впливу міжнародних корпорацій (МК) у контексті глобалізаційних процесів. Встановлено, що транснаціональні компанії дедалі частіше виступають як альтернативні політичні актори, здатні впливати на прийняття стратегічних рішень як на національному, так і на глобальному рівнях. Їхній вплив охоплює законотворчість, регулювання економіки, дипломатію, санкційні механізми, контроль над ресурсами та цифровий простір. Особливу увагу приділено ролі лобістської діяльності МК у США та ЄС, яка дозволяє їм формувати нормативно-правову базу в інтересах бізнесу. З'ясовано, що завдяки величезним фінансовим, інформаційним та технологічним ресурсам корпорації можуть конкурувати з державами у сфері впливу на суспільні процеси, змінювати економічну динаміку регіонів і навіть впливати на зовнішньополітичні вектори.

Зазначено, що одним із найбільш значущих механізмів політичного впливу міжнародних корпорацій є участь у формуванні глобальних економічних зв'язків, зокрема через ініціативи на кшталт китайського проекту «Один пояс, один шлях». Водночас МК здатні виконувати функцію політичного тиску, що було продемонстровано під час масового виходу компаній з ринку РФ у 2022 році. Досліджено й здатність корпорацій впливати на громадську думку через інформаційні платформи, що формує нові ризики для демократичних процесів і потребує посиленого регулювання цифрової сфери. Екологічний вимір діяльності транснаціональних компаній

окреслено як чинник політичної взаємодії, який зумовлює потребу в міжнародному регулюванні корпоративної відповідальності.

Узагальнено, що міжнародні корпорації стали самостійними політичними гравцями, вплив яких вимагає розробки ефективних глобальних регуляторних механізмів. Забезпечення прозорості лобістських практик, захист цифрових прав, контроль за впливом на демократичні процеси та посилення екологічної підзвітності мають стати основою для формування збалансованої взаємодії між державами, бізнесом і громадянським суспільством у добу глобалізації.

Ключові слова: міжнародні корпорації; політичний вплив; глобалізація; лобіювання; економічна влада.

Вступ

У добу глобалізації міжнародні корпорації (МК) перетворилися з виключно економічних суб'єктів на впливових політичних акторів. Їхня фінансова потужність, транснаціональний характер діяльності та розвинені лобістські механізми дають змогу впливати на формування національної політики, міжнародних відносин і соціально-економічного розвитку. Зростаюча роль міжнародних корпорацій викликає необхідність переосмислення співвідношення між владними повноваженнями держави та впливом приватного сектору. Актуальність дослідження зумовлена потребою проаналізувати, яким чином міжнародні корпорації впливають на політичне прийняття рішень, регуляторні практики та глобальну економічну стабільність. З огляду на їхню здатність впливати на законотворчість, дипломатію та екологічну політику, вивчення механізмів корпоративної влади є особливо важливим.

Сучасні аспекти впливу глобалізаційних процесів на розвиток міжнародних відносин знайшли широке відображення у вітчизняному науковому дискурсі. Значний внесок у дослідження цієї проблематики здійснено такими науковцями, як П. Куцик, О. Ковтун, Г. Баштянин, В. Довгалюк, І. Колобердянко, А. Шахно, Д. Ткач, В. Риков, О. Соснін, В. Горбатенко, С. Телешун, Ю. Якименко та іншими дослідниками. Окремі аспекти функціонування міжнародних корпорацій розглядалися у працях К. Архіпової, К. Величко, І. Давидової, Е. Лимонової, О. Пазиніч, Н. Чалої, О. Чернової, а також багатьох інших українських та зарубіжних учених.

Метою цієї статті є виявлення масштабів впливу міжнародних корпорацій на глобальну політику з урахуванням таких аспектів, як лобізм, контроль над ресурсами, цифрове врядування та економічна політика, що може сприяти розробці ефективних регуляторних механізмів, що забезпечать прозорість і підзвітність у взаємодії між корпораціями та політичними інституціями.

Методи дослідження

У дослідженні застосовано методи аналізу та синтезу, що дають змогу комплексно розглянути вплив міжнародних корпорацій на світову політику. Аналіз полягає у виокремленні складових феномену, зокрема, економічного, політичного та соціального впливу міжнародних корпорацій на держави та міжнародні відносини. У межах аналітичного підходу використовуються методи порівняння, обробки статистичних даних та кейс-стаді транснаціональних корпорацій у різних країнах. Метод синтезу дав змогу узагальнити результати аналізу й виявити загальні закономірності корпоративного впливу на сучасну політичну систему в їх єдності, інтегруючи різні аспекти дослідження для формування цілісного уявлення про роль корпорацій як політичних суб'єктів.

Результати дослідження

У сучасному глобалізованому світі міжнародні корпорації дедалі частіше виступають не лише як економічні, а й як політичні актори. Їх розглядають як альтернативні центри прийняття ключових рішень на міжнародній арені, здатні конкурувати з державами завдяки високій транскордонній ефективності, гнучкості, фінансовим і інформаційним ресурсам [1, с. 235]. Їхній вплив охоплює процеси прийняття рішень у межах національних держав, міжнародні відносини та соціально-економічний розвиток суспільств, що зумовлює актуальність дослідження механізмів і наслідків діяльності МК у політичній сфері.

Міжнародні корпорації відіграють ключову роль у глобальній економіці. Такі компанії, як Amazon, Apple, Google та Microsoft, мають ринкову капіталізацію, яка перевищує ВВП окремих держав. Зокрема, у 2023 році ринкова вартість Apple перевищила 3 трильйони доларів США [2], що більше за річний ВВП Великої Британії. Завдяки значним фінансовим ресурсам корпорації здатні впливати на економічну політику урядів через інвестиції, створення робочих місць і контроль над виробничими ланцюгами. Зміна виробничої стратегії окремої компанії може спричинити серйозні економічні наслідки для цілих регіонів. Наприклад, рішення компанії Ford у 2019 році перенести виробництво з Мексики до США спровокувало економічну кризу в регіонах, залежних від автомобільної промисловості.

Лобістська активність міжнародних корпорацій є вагомим інструментом їх участі в політичних процесах [3, с. 218]. У США, за даними Центру відповідальної політики [4], у 2022 році корпорації витратили понад 3,5 млрд доларів на лобіювання у Конгресі. Зокрема, фармацевтичні компанії, як-от Pfizer і Johnson & Johnson, активно впливали на законодавчі ініціативи щодо регулювання цін на ліки.

У Європейському Союзі МК також реалізують масштабні лобістські стратегії [5]. У 2021 році такі технологічні гіганти, як Google, Amazon та Facebook (Meta), витратили понад 97 млн євро на лобіювання питань цифрового ринку та захисту даних. Міжнародні компанії не лише взаємодіють з окремими урядами, а й формують транснаціональні економічні зв'язки. Наприклад, китайські державні корпорації, зокрема Huawei і China National Petroleum Corporation (CNPC), є ключовими учасниками ініціативи «Один пояс, один шлях», яка охоплює понад 140 країн, забезпечуючи не лише економічний розвиток, а й зміну геополітичного балансу на користь Китаю [6].

Значну роль корпорації відіграють і в санкційній політиці. Після початку воєнних дій Росії проти України у 2022 році понад 1000 міжнародних компаній, серед яких McDonald's, Coca-Cola та Shell, припинили свою діяльність у РФ, що суттєво вплинуло на економіку країни. Це демонструє здатність МК бути учасниками міжнародних санкційних механізмів поряд з державами.

Контроль над природними ресурсами — ще один важливий чинник політичного впливу корпорацій. Енергетичні гіганти, як-от ExxonMobil, Chevron і BP, визначають динаміку глобального нафтового та газового ринку. Політика ОПЕК+, до складу якої входять як державні, так і приватні компанії, має суттєвий вплив на енергетичну безпеку світу. Водночас значущим є вплив корпорацій на ринок рідкоземельних металів, які є критичними для виробництва електроніки. Китайські компанії, що контролюють понад 60% світового виробництва рідкоземів, використовують це як геополітичний інструмент у відносинах із Заходом.

У добу інформаційного суспільства міжнародні ІТ-корпорації дедалі більше впливають на формування громадської думки, виконуючи не лише роль технологічних платформ, а й фактичних медіаакторів, які визначають рамки суспільної комунікації. Їхній контроль над інформаційними потоками, алгоритмами поширення контенту та збором персональних даних трансформують як структуру публічної сфери, так і механізми політичної мобілізації.

Яскравим прикладом стала діяльність компанії Meta (Facebook), яка опинилася в центрі гучного скандалу Cambridge Analytica. У цьому випадку персональні дані десятків мільйонів користувачів соціальної мережі були використані без їх згоди для таргетованої політичної реклами під час президентських виборів у США у 2016 році, що викликало широку міжнародну дискусію щодо етичності використання цифрових технологій у політичних кампаніях та загрози приватності. Ще одним свідченням впливу ІТ-корпорацій на інформаційне середовище є трансформація політики модерації контенту на платформі Twitter (нині — X) після її придбання

Ілоном Маском у 2022 році. Нове керівництво заявило про підтримку «абсолютної свободи слова», що призвело до послаблення модерації та відновлення акаунтів, які раніше були заблоковані за поширення дезінформації або мови ворожнечі. Це рішення суттєво вплинуло на конфігурацію глобального інформаційного простору, активізувавши дискусії щодо меж свободи слова, відповідальності платформ за зміст опублікованого контенту та можливості зовнішнього регулювання діяльності цифрових гігантів.

Таким чином, сучасні ІТ-корпорації не лише забезпечують інфраструктуру цифрової комунікації, а й набувають рис потужних політичних акторів. Їхній вплив виходить за межі ринку — вони фактично конструюють інформаційні реальності, формуючи суспільні наративи, політичні вподобання та навіть результати виборчих кампаній. У цьому контексті постає нагальна потреба у формуванні міжнародно-правових механізмів, здатних забезпечити баланс між інноваційним розвитком, правами користувачів та суспільним інтересом до прозорості й підзвітності цифрової комунікації.

Вплив мультинаціональних корпорацій (МК) дедалі чіткіше простежується в екологічній сфері, що зумовлено як їхньою економічною могутністю, так і здатністю формувати суспільні практики споживання, інноваційні тренди та екологічну політику. З одного боку, деякі компанії, як-от Tesla, активно просувають розвиток відновлюваних джерел енергії, електротранспорту та зменшення вуглецевого сліду, стаючи символами «зеленої» трансформації [7]. З іншого боку, корпорації, пов'язані з видобутком і переробкою викопного палива, зокрема ExxonMobil, неодноразово ставали об'єктами критики з боку наукової спільноти, екологічних організацій і ЗМІ за сприяння поглибленню кліматичної кризи та лобіювання інтересів «вуглецевої економіки». У відповідь на зростання глобального тиску з боку регуляторів, інвесторів та громадськості, МК змушені переглядати свої бізнес-моделі. Зокрема, ухвалення Європейським Союзом у 2021 році Європейського зеленого курсу (European Green Deal) [8] стало важливим інституційним кроком у напрямку досягнення кліматичної нейтральності до 2050 року. Цей стратегічний документ визначає нові екологічні стандарти, регуляторні механізми та фінансові стимули, які змушують транснаціональний бізнес адаптуватися до умов сталого розвитку. Компанії дедалі частіше змушені впроваджувати екологічно відповідальні практики: зменшення викидів парникових газів, розвиток технологій циркулярної економіки, інвестиції у «зелені» інновації та ESG-звітність.

Таким чином, роль МК в екологічній сфері є амбівалентною: з одного боку — як джерела екологічних викликів, з іншого — як потенційні агенти змін у напрямку екологічної модернізації. Їхня здатність до трансформації стає важливим індикатором ефективності глобальної екологічної політики та досягнення цілей сталого розвитку.

Отже, міжнародні корпорації стали невід'ємною частиною глобальної політики, впливаючи на економічні, політичні, соціальні процеси та міжнародні відносини. У зв'язку з цим необхідно створювати ефективні механізми глобального регулювання корпоративної діяльності. Зокрема, важливим завданням є забезпечення прозорості лобістських практик, контроль за інформаційним простором і розвиток міжнародного права у сфері діяльності транснаціональних компаній [9, с. 76]. Сучасна зовнішня політика формується під впливом нових акторів — транснаціональних корпорацій, міжурядових і неурядових організацій [10, с. 78].

У майбутньому взаємовідносини між державами та транснаціональними корпораціями залишатимуться ключовим чинником формування глобального політичного ландшафту. В умовах зростаючої взаємозалежності економік, цифрової трансформації та глобальних викликів — таких як зміна клімату, міграція, кібербезпека та нерівність — держави дедалі частіше змушені враховувати інтереси великого бізнесу як впливового актора міжнародних відносин. У цьому контексті формується нова парадигма глобального управління, в якій традиційна вертикаль державної влади доповнюється горизонтальними мережами партнерств між урядами, приватним сектором і представниками громадянського суспільства. Співпраця між цими трьома секторами — відома також як тристороннє партнерство — має потенціал сприяти побудові більш справедливого, інклюзивного та стійкого міжнародного порядку. Поєднання нормативної сили держави, інноваційного потенціалу бізнесу та ціннісно орієнтованої діяльності громадських організацій створює передумови для ефективного вирішення складних проблем, які виходять за межі юрисдикції окремих держав. Така модель взаємодії може забезпечити більш прозорерядування, зменшити асиметрію впливу в глобальній політиці та сприяти виробленню спільних рішень, орієнтованих на довгостроковий суспільний добробут.

Висновки

У результаті дослідження встановлено, що міжнародні корпорації (МК) у сучасному глобалізованому світі відіграють не лише економічну, а й значущу політичну роль, поступово трансформуючись на альтернативні центри впливу в системі міжнародних відносин. Їхній вплив виходить за межі економічної сфери, охоплюючи політичні процеси, прийняття рішень у межах національних держав і формування глобальних стратегій розвитку.

Високий рівень фінансових, інформаційних і технологічних ресурсів, а також транскордонна мобільність, дозволяють МК конкурувати з державами у сфері формування політик та реалізації стратегічних ініціатив. Їхні дії можуть призводити до макроекономічних зрушень, змін

соціально-економічної динаміки регіонів і навіть коригування зовнішньополітичного курсу окремих країн.

Лобістська активність МК є вагомим інструментом політичного впливу як у національних, так і в наднаціональних юрисдикціях. Приклади з США та ЄС засвідчують системну участь корпорацій у формуванні нормативно-правових актів, особливо в таких сферах, як фармацевтика, цифрові технології, енергетика та інформаційна безпека. Міжнародні корпорації беруть активну участь у формуванні транснаціональних економічних зв'язків, які мають суттєві геополітичні наслідки. Зокрема, ініціативи Китаю в межах проєкту «Один пояс, один шлях» демонструють здатність МК впливати на перерозподіл глобального впливу, формуючи нові моделі взаємодії між державами. Важливим вектором політичного впливу МК є їхня участь у санкційних механізмах. Масовий вихід компаній з ринку Росії у 2022 році став свідченням того, що МК можуть відігравати роль політичних суб'єктів, спроможних змінювати міжнародну конфігурацію політичного тиску.

Контроль над природними ресурсами, зокрема енергетичними та критичними матеріалами (рідкоземельні метали), підсилює вплив корпорацій на глобальну політику. Їхні дії визначають стабільність ринків, доступ до ресурсів та енергетичну безпеку країн.

У контексті інформаційного суспільства МК, особливо ІТ-компанії, відіграють значну роль у формуванні громадської думки та політичної поведінки, що зумовлює необхідність посилення регулювання їх діяльності у сфері обігу даних, контенту та приватності. Екологічний вимір діяльності міжнародних корпорацій також має політичне значення. Зростаючий тиск з боку держав і громадськості зумовлює трансформацію корпоративних стратегій у бік сталого розвитку, а водночас вимагає ефективного глобального регулювання екологічної відповідальності компаній.

У зв'язку з вищезазначеним, доцільним є удосконалення міжнародно-правових механізмів регулювання діяльності транснаціональних корпорацій, зокрема в аспектах прозорості лобістських практик, захисту цифрових прав, екологічної відповідальності та контролю над впливом МК на демократичні процеси. Крім того, перспективним напрямом подальших досліджень є вивчення моделей взаємодії між державами, корпораціями та громадянським суспільством у процесі формування більш інклюзивного, збалансованого та легітимного глобального політичного порядку.

Список посилань:

1. Бурдяк О. В. Зростання ролі ТНК у міжнародних політичних відносинах в контексті глобалізації. Історичні та політичні проблеми сучасного світу. 2013. Вип. 25 — 26. С. 233 — 238. URL:

- http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ippss_2013_25-26_47 (дата звернення: 22.05.2025).
2. Forbes. Apple Becomes First Company Worth \$3 Trillion. (2023). URL: <https://www.forbes.com/sites/zacharysmith/2022/01/03/apple-becomes-1st-company-worth-3-trillion-greater-than-the-gdp-of-the-uk/> (дата звернення: 22.05.2025).
 3. Миколенко О. І., Миколенко А. І. Вплив міжнародних корпорацій на політичні процеси у світі в умовах глобалізації. Науковий вісник публічного та приватного права. 2019. Вип. 2. Т. 2. С. 215 — 219.
 4. Center for Responsive Politics. Lobbying Database. (2023). URL: <https://www.opensecrets.org/federal-lobbying> (дата звернення: 22.05.2025).
 5. European Commission. Transparency Register. 2022. URL: <https://ec.europa.eu/transparencyregister> (дата звернення: 22.05.2025).
 6. The Economist. How China's rare-earth dominance could give it leverage in the trade war. (2022). URL: <https://www.economist.com/china/2019/06/15/rare-earths-give-china-leverage-in-the-trade-war-at-a-cost> (дата звернення: 22.05.2025).
 7. Tesla Inc. 2021 Impact Report. (2022). URL: https://www.tesla.com/ns_videos/2021-tesla-impact-report.pdf (дата звернення: 22.05.2025).
 8. European Green Deal. European Commission. 2019 — 2024. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal_en (дата звернення: 22.05.2025).
 9. Пересипкіна І., Чердак А. Вплив транснаціональних корпорацій на зовнішню та внутрішню політику держав. Стратегічні напрямки зовнішньої політики та дипломатії країн світу. 2023. № 76. С. 76-80.
 10. Гребешкова О. М., Некрасова Т. С. Транснаціональні корпорації в економіці держави: важелі впливу та наслідки для розвитку. Стратегія економічного розвитку України. 2016. № 38. С. 76 — 80.

References

1. Burdyak, O. V. (2013). The growing role of TNCs in international political relations in the context of globalization. *Istorychni ta politychni problemy suchasnoho svitu*, Issue 25 — 26, 233 — 238. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ippss_2013_25-26_47 [in Ukrainian].

2. Forbes. (2023). Apple becomes first company worth \$3 trillion. Retrieved from <https://www.forbes.com/sites/zacharysmith/2022/01/03/apple-becomes-1st-company-worth-3-trillion-greater-than-the-gdp-of-the-uk/>.
3. Mykolenko, O. I., & Mykolenko, A. I. (2019). Vplyv mizhnarodnykh korporatsii na politychni protsesy u sviti v umovakh hlobalizatsii [The impact of international corporations on political processes in the world in the context of globalization]. Naukovyi visnyk publichnoho ta pryvatnoho prava, Issue 2(2), 215 — 219. [in Ukrainian].
4. Center for Responsive Politics. (2023). Lobbying database. Retrieved from <https://www.opensecrets.org/federal-lobbying>.
5. European Commission. (2022). Transparency register. Retrieved from <https://ec.europa.eu/transparencyregister>.
6. The Economist. (2022). How China's rare-earth dominance could give it leverage in the trade war. Retrieved from <https://www.economist.com/china/2019/06/15/rare-earths-give-china-leverage-in-the-trade-war-at-a-cost>.
7. Tesla Inc. (2022). 2021 impact report. Retrieved from https://www.tesla.com/ns_videos/2021-tesla-impact-report.pdf.
8. European Commission. (n.d.). European Green Deal (2019 — 2024). Retrieved from https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal_en.
9. Peresypkina, I., & Cherdak, A. (2023). The influence of transnational corporations on the foreign and domestic policy of states. Stratehichni napriamky zovnishnoi polityky ta dyplomatii krain svitu, No 76-80. [in Ukrainian].
10. Grebeshkova, O. M., & Nekrasova, T. S. (2016). Transnatsionalni korporatsii v ekonomitsi derzhavy: vazheli vplyvu ta naslidky dlia rozvytku [Transnational corporations in the economy of the state: Levers of influence and consequences for development]. Stratehiia ekonomichnoho rozvytku Ukrainy, No 38, 76 — 80. [in Ukrainian].

Anatolii Rybalkin

Postgraduate student of the Department of Political Science

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

<https://orcid.org/0009-0008-7778-3169>

e-mail: Anatolii_rybalkin_@ukr.net

INCREASED POLITICAL INFLUENCE OF INTERNATIONAL CORPORATIONS IN THE COURSE OF GLOBALISATION

Abstract

The article focuses on the study of the growing political influence of international corporations in the context of globalisation processes. The study shows that transnational companies are increasingly acting as alternative political actors capable of influencing strategic decision-making at both national and global levels. Their influence covers lawmaking, economic regulation, diplomacy, sanctions mechanisms, control over resources and the digital space. Particular attention is paid to the role of lobbying activities of ICs in the US and EU, which allows them to shape the regulatory framework in the interests of business. The paper emphasises that due to the huge financial, information and technological resources, corporations can compete with states in the sphere of influence on social processes, change the economic dynamics of regions and even influence foreign policy vectors

The author notes that one of the most significant mechanisms of political influence of international corporations is participation in the formation of global economic ties, in particular through initiatives such as the Chinese project 'One Belt, One Road'. At the same time, multinationals are able to exert political pressure, as demonstrated by the mass exodus of companies from the Russian market in 2022. The author also examines the ability of corporations to influence public opinion through information platforms, which creates new risks for democratic processes and requires enhanced regulation of the digital sphere. The environmental dimension of transnational companies' activities is also considered as a factor of political interaction, which necessitates international regulation of corporate responsibility.

The author concludes that international corporations have become independent political players whose influence requires the development of effective global regulatory mechanisms. Ensuring transparency of lobbying practices, protection of digital rights, control over the impact on democratic processes and strengthening environmental accountability should become the basis for a balanced interaction between states, business and civil society in the era of globalisation.

Keywords: international corporations; political influence; globalisation; lobbying; economic power.

Стаття надійшла до редакції 19.03.25

© Рибалкін А. В., 2025

Хилько Микола Іванович

Доктор філософських наук, професор кафедри політології

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)

<https://orcid.org/0000-0002-0295-5332>

e-mail: mykola.khylko@gmail.com

НАБУТКИ СУЧАСНОГО УКРАЇНОЗНАВСТВА — ОСВІТІ

Рецензія на навчальний посібник: Крисаченко В. С. Українознавство: гуманітарні виміри: навч. посіб. Київ: Видавництво Ліра-К, 2025. 504 с.

Резюме

Рецензія присвячена аналізу нової книги відомого українського вченого-енциклопедиста — доктора філософських наук, професора, академіка Української академії політичних наук, Академії наук Вищої школи України, Заслуженого діяча науки і техніки України, автора понад 400 наукових праць, серед яких 22 індивідуальні монографії, 11 підручників та навчальних посібників Валентина Крисаченка «Українознавство: гуманітарні виміри: навч. посіб.», яка щойно вийшла у київському видавництві Ліра-К.

У навчальному посібнику проаналізовано феномен України як системної цілісності у просторі і часі, що найкраще може бути передано словами самого автора: «Україна! Вічна і невмируща, вразлива і слабка, самодостатня і горда, незнищенна і героїчна, натуральна і духовна...». У зазначеній праці досліджено еволюцію українознавства від описового до номотетичного етапів наукових дискусій в пошуку істини; висвітлено фундаментальні гуманітарні первні українського народу; продемонстровано досягненню України як цілісної геополітичної та цивілізаційної реальності; окреслені подальші перспективи її утвердження з огляду на екзистенційні виклики, зумовлені геноцидною агресією рашистів проти України і відповідним загрозам для всього цивілізованого світу.

Ключові слова: українознавство, гуманітарна політика, політична нація, український соціум, ідентичність, євроінтеграція, національний спротив, рашизм, російська агресія.

Україна нині знаходиться в епіцентрі боротьби за свободу і незалежність. Глобалізаційні зміни, інтеграція різних регіонів світу в єдине світове співтовариство, геополітичні та економічні трансформації — все це також істотно впливає на Україну. В цьому контексті з'ява навчального посібника «Крисаченко В. С. Українознавство: гуманітарні виміри» є вкрай нагальною і потрібною. Адекватне дослідження засадничих рис України здійснено з урахуванням всієї множини факторів, які помітно впливають на генезу, умови та архетипи буття української нації, Європи та цивілізації загалом. Таким чином, перед нами корпус знань із сучасного українознавства, в якому гуманітарні виміри верифіковані крізь національно-державницькі інтереси та цінності України.

Головну увагу автор приділяє аналізу актуальних проблем, що останнім часом постали перед Україною. Саме в концептуальній площині пошуку механізмів перемоги добра над злом, українського народу над рашизмом і розгортається думка автора рецензованої книги — Валентина Крисаченка. Він цілком свідомий того, що будь-який аналіз цієї складної теми вимагає дослідження в історичній та політичній перспективах і, водночас, потребує взяти до уваги найрізноманітніші актуальні її виміри.

В центрі уваги дослідника перебуває світ українського буття: мова, соціальний та людський капітал, національні цінності, національний характер, консолідаційний потенціал суспільства тощо. І, водночас, аналізується злочинна сутність московського тоталітаризму. Цим визначається концептуальна новизна підходу, запропонованого автором, а саме — дослідження потенціалу України в її протистоянні з ворогом як підвалини перемоги над ним. Цей теоретичний крок власне і дозволяє поєднати власне екзистенційні проблеми з вимірами соціокультурного ґатунку.

Структурно посібник складається з передмови, шести розділів, післямови, переліку рекомендованої літератури та публіцистичного додатку. Це дозволило автору розглянути феномен України як системної цілісності у просторі і часі, певної геополітичної та цивілізаційної реальності.

Виклад основного матеріалу розпочинає розділ 1 «Україна і українознавство», в якому розкриваються можливості наукового пізнання досягнути сутність України та її місце у світі [1, с. 8–30]. В цьому контексті розглядається українознавство як наука про сутність і смисли національного буття, його становлення від описового до номотетичного (закономірного) етапів пошуку істини [1, с. 30–46]. Автор акцентує увагу на множинність та поліваріативність соціальних функцій українознавства, зокрема на таких як: гносеологічна, освітня, інформативна, світоглядна, креативно-мистецька, сакральна [1, с. 46–47].

Розділ 2 «Феномен національного буття» присвячений концептуалізації дискурсу щодо національної парадигми самовираження українського

народу: національний характер, національні цінності та національні інтереси — які у своїй сукупності творять неповторний образ України та українців як феномену світової цивілізації, з його унікальними архетиповими рисами поведінки та дії. Характер при цьому «визначається як успадкована та узвичаєна сукупність рис і норм поведінки та ціннісних орієнтацій цієї суб'єктності, котрі визначають форми і зміст реакцій/відповідей на вплив зовнішніх чинників» [1, с. 50]. Автор акцентує увагу на аналізі чинників формування українського національного характеру, серед яких найголовнішими виділяє наступні: природні, життєдіяльні, геополітичні, культурні, державні та родинні [1, с. 53–63] і окреслює консолідований потенціал національного характеру [1, с. 68–70]. Заслуговує на увагу обґрунтування структури національних цінностей [1, с. 74–79]. Автор наголошує, що національні інтереси України мають конкретно-історичний зміст і визначаються тими об'єктивними умовами існування, котрі і детермінують пріоритети докладання зусиль українського народу.

У Розділі 3 «Українська політична нація» автор розкриває особливості самоорганізації та утвердження українського народу як державотворчої нації. Послідовно викладаються генеза, формування та становлення ідей визвольної боротьби та створення національних держав: Антії, Русі-України, Великого Князівства Литовського, Запорозької Січі, Гетьманщини, УНР, ЗУНР, Української Держави, Директорії, Карпатської України, незалежної Української Держави нинішніх часів [1, с. 119–142]. Зауважується, що в усіх цих процесах визначальну роль відігравав сам народ, спонуканий бажанням захистити власну ідентичність шляхом створення національної держави. Особлива увага приділена формуванню сучасної української політичної нації (1, с. 197–210), формуванню громадянського суспільства [1, с. 142–162], збереження та примноження соціального капіталу, опертя на моральні імперативи людяності, довіри та співпраці [1, с. 162–186].

Автор акцентує увагу і на больових точках руйнування соціального капіталу. Це — зрада, тобто «дії, що мають морально-етичне несприйняття певною етнонаціональною спільнотою та кримінальну відповідальність за порушення існуючих правових норм суспільного життя» [1, с. 174]. Зазначається, що поняття зрада має наступні основні значення: 1) перехід на бік ворога; віроломство, зрадництво; 2) порушення вірності у коханні, дружбі; 3) відмова від своїх переконань, поглядів. «Для повноти та ідентичності соціального капіталу, його збереження загалом, максимальну загрозу становлять наступні формо прояви зради: 1) переродження; 2) запроданство; 3) відступництво» [1, с. 174].

У Розділі 4 «Українська держава» узагальнюється історичний державотворчий досвід України. Автор зазначає, що за свою тисячолітню історію Україна випробувала найрізноманітніші шляхи державотворення,

починаючи від військової демократії скіфів та громадянського суспільства в античних полісах Причорномор'я і завершуючи сучасною парламентсько-президентською республікою [1, с. 211–217]. Їхня ефективність, зазначає автор, може оцінюватися за двома критеріями: по-перше, це збереження власної регіональної, культурної та етнічної ідентичності і по друге — утвердження геополітичних та цивілізаційних домагань України у світі.

Досить ретельно підходить автор до аналізу наскрізної теми розділу, яка визначає фундаментальні підвалини життя народу і держави — її конституційного устрою усіх питомих національних українських держав — від Магдебурського права, Переяславських угод 1954 р., Конституції Пилипа Орлика 1710 р. — до Основного Закону України 1996 р. [1, с. 217–241] та його зневажання московською ордою. В умовах широкомасштабної російської агресії проти України, автор застерігає вищу законодавчу владу держави, що «поряд із збройним супротивом ворогу, необхідно уникнути в здійснюваних реформах децентралізації управління та місцевого самоврядування спокуси порушити конституційний устрій України як соборної та унітарної держави» [1, с. 249].

Послідовно розкриваються структурованість та системність соціуму, наявність в ньому ліній розмежування та взаємодії, принципів та засад формування громадянського суспільства, відповідальності держави перед своїми громадянами. «Зasadничою умовою взаємодії влади і громадянського суспільства є постійна практика комунікативного дискурсу між обома сторонами» [1, с. 305].

Наступний, 5 розділ, присвячений феномену української мови: її генезі, історичній долі, утвердженню в незалежній Україні. «Мова, — зазначає вчений, — один із найвеличніших набутків Homo sapiens. Це — полісимфонія буття людини: здатність людини говорити, висловлювати свої думки і сподівання; сукупність звукових знаків всередині певної спільноти для ідентифікації певних явищ та об'єктів буття; виокремлення певних термінів, понять та загальноприйнятих правил їх комбінування для надання їм смислів та значень; озвучення власного ставлення до реальності, явної чи метафізичної [1, с. 307]. Окреслено широку палітру походження та особливості функціонування української мови — від стародавніх часів до сьогодення, що вона витерпіла страшне лихоліття татарщини, пережила утиски Польщі, перенесла деукраїнізацію Москви, та все ж, дійшла до нас чистою, свіжою, музичною, незаплямованою, справді щирослав'янською мовою [1, с. 307–337].

Особливу увагу звернено на сучасний стан функціонування української мови як державної, актуалізованого у зв'язку з політикою лінгвоциду російського агресора. Процеси дерусифікації та декомунізації в цьому контексті повинні відіграти виключну креативну роль у справі очищення українського світу від маркерів та матриць тоталітаризму [1, с. 7, 347–377].

І «перемога над рашизмом, утвердження української мови як державної набуває невідпорного імперативу подальшого сталого і вільного європейського поступу України» [1, с. 377].

Матеріали підсумкового, шостого розділу «Україна і демократичний світ» присвячені архіважливому питанню — інтеграції України в європейський та світовий цивілізаційний простір. Зазначається, що сучасна Україна переживає один із найскладніших періодів своєї історії. З одного боку, збулася віковична мрія українського народу про вивільнення від іноземного гніту та здобуття державної незалежності, з іншого — постали численні виклики та загрози її існуванню, пов'язані як з внутрішніми пострадянськими реліктами, так і відвертими зовнішніми зазіханнями на її суверенітет та територіальну цілісність. В таких умовах проблемою загальнонаціонального значення є обрання таких стратегій та пріоритетів розвитку держави, котрі б максимальним чином відповідали національним інтересам України. І центральне місце серед, як справедливо зауважує вчений, займає відповідь на питання, який тип держави ми вибудовуємо, яку форму політичної системи управління ми утверджуємо для нинішніх і майбутніх поколінь. І відповідає: «В контексті євро інтеграційного дискурсу України, консолідована форма демократії постає оптимальним стратегічним пріоритетом транзитивних змін в Україні... та інструменталізація її намірів подальшої євроатлантичної (НАТО) та євро союзної (ЄС) інтеграції» [1, с. 378].

Водночас, зазначає автор, існує низка проблемних питань, на шляхи та механізми розв'язання яких звернено особливу увагу. Україна знову змушена відстоювати свій цивілізаційний вибір. «Азійська матриця буття продовжує тяжіти над її гуманітарним простором, і для цього її головний репрезентатор — Росія, не грабує ніякими засобами для її повної імплементації Україні. Натомість Україна, вперто і наполегливо відстоює свій європейський вибір, і в цьому знаходить розуміння як переважної більшості населення країни, так і міжнародної спільноти» [1, с. 434].

Автор обґрунтовує, що до парадигмальних європейських цінностей віднесено українську цивілізаційну ідентичність (духовність), державний суверенітет та територіальну цілісність України, високий рівень людського розвитку, демократичність суспільства, повноцінні стандарти життя, гендерну рівність та ін. В свою чергу, концентрами євроінтеграції постають: подолання артефактів тоталітарного суспільства; український шлях у становленні системи цінностей; громадянське суспільство та державні інституції: синергія взаємодії гілок влади в євроінтеграційному процесі; формування колективної пам'яті та переосмислення минулого України в європейських контекстах. Особлива увага звернена на втілення євроцінностей в освітній процес, динаміку процесів демократизації та декомунізації, культурної та мовної політики, міжетнічних та міжконфесійних взаємин тощо.

Підсумкові узагальнення посібника означені як «Український світ: ідентичність, виклики та утвердження». В посібнику підкреслено, що протягом практично всієї своєї минувшини Україна і українство постійно стикалися із запереченням своєї самодостатності та ідентичності, вкрай гострою вона існує і в наші дні, коли оскаженілий рашизм знову, в котрий раз, нахабно і цинічно відкидає сам факт нашого існування, прагнучи зітерти Україну з лиця Європи. А тому, чинячи гідний спротив агресору, світ повинен знати саме Україну, а її громадяни — усвідомлювати національну гордість за свою країну, відчувати свою приналежність до великої нації, однієї з найдавніших у світі, яка зробила чималий внесок у європейську цивілізацію. В цьому контексті звернення до феномену українського світу як мультиверсуму національних цінностей, як об'єктивної онтологічної реальності у матеріальній та метафізичній данностях, невід'ємної складової європейської цивілізації тощо, набуває важливого значення в інституалізації духовно-практичної парадигми нашого прагнення до свободи і незалежності.

В якості ілюстративного матеріалу, в додатку розміщені авторські публіцистичні роздуми з означеної проблематики, оприлюднені в 2017 — 2019 роках на шпальтах часопису «Дзеркало тижня». В центрі уваги В. Крисаченка — спростування спекулятивних московських наративів про українське минуле та сьогодення, розкриття підступних антидержавних дій «пятої» колони рашистів в сучасній Україні.

Загалом рецензований навчальний посібник виконаний на високому професійному рівні і є якісним зрушенням у розвитку українознавства загалом. Для системи освіти запропоноване керівництво з українознавства має виконати функцію системного, комплексного вивчення феномену України у просторі і часі. Як за своєю новизною так і за матеріалом, охопленим ним, посібник стане у нагоді як для фахівців, які досліджують дану проблематику, так і для всіх, хто цікавиться актуальними проблемами сьогодення. Окремо необхідно наголосити на практичному значенні здійсненого дослідження. Навчальний посібник є потрібним і корисним не лише для системи освіти, але й вищих органів влади, зокрема законодавчої та виконавчої її гілок. Напрацювання автора можуть бути корисними для підготовки відповідних політико-правових документів у Верховній Раді України, визначенні стратегії національного поступу України.

Список посилань

Крисаченко В. С. Українознавство: гуманітарні виміри: навч. посіб. Київ: Видавництво Ліра-К, 2025. 504 с.

References

Krysyachenko, V. S. (2025). *Ukrainian Studies: Humanitarian Dimensions*. Kyiv: Lira-K Publishing, 504 p.

Mykola Khylyko

*Doctor of Sciences in Philosophy, Professor of the Department of Political Science
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)*

<https://orcid.org/0000-0002-0295-5332>

e-mail: mykola.khylyko@gmail.com

ACHIEVEMENTS OF MODERN UKRAINIAN STUDIES IN EDUCATION

*Review of the Textbook: Krysyachenko V. S. Ukrainian Studies:
Humanitarian Dimensions. Kyiv: Lira-K Publishing, 2025. 504 p.*

Abstract

This review is dedicated to the analysis of a new book by the prominent Ukrainian scholar and encyclopedist — Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Academician of the Ukrainian Academy of Political Sciences, the Academy of Sciences of Higher Education of Ukraine, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, author of more than 400 scientific works including 22 individual monographs and 11 textbooks and teaching manuals — Valentyn Krysyachenko. *Ukrainian Studies: Humanitarian Dimensions*, recently published by Lira-K in Kyiv.

The textbook analyzes the phenomenon of Ukraine as a systemic whole in space and time, best captured in the author's own words: «Ukraine! Eternal and immortal, vulnerable and weak, self-sufficient and proud, indestructible and heroic, natural and spiritual...»

The work explores the evolution of Ukrainian Studies from descriptive to nomothetic stages of scientific discourse in the pursuit of truth. It highlights the fundamental humanitarian foundations of the Ukrainian people; presents Ukraine as a coherent geopolitical and civilizational reality; and outlines the prospects for its affirmation in the face of existential challenges posed by the genocidal aggression of the Russian invaders against Ukraine and the corresponding threats to the entire civilized world.

Keywords: Ukrainian Studies, humanitarian policy, political nation, Ukrainian society, identity, European integration, national resistance, rashism, Russian aggression.

Стаття- рецензія надійшла до редакції 01.03.25

© Хилько М. І., 2025

Academic journal

Politology Bulletin

Issue 95 (2025)

The issue was worked on by:

Executive Editor Mykola Khylyko

Technical editor and layout designer Yevhenii Tovmash

Journal homepage: <https://zpv.knu.ua/>

The journal is available on

the websites of the academic databases and libraries:

<http://www.nbu.gov.ua> (Vernadsky National Library of Ukraine);

<http://www.library.univ.kiev.ua> (Maksymovych Scientific Library).

Format: 70x100/16. Font: Georgia

Conventional printed sheets: 26; circulation: 100.

Editorial:

“Politology Bulletin”,

Taras Shevchenko National University of Kyiv,
auditorium 308-A (Department of Political Science),
60 Volodymyrska str., 01601, Kyiv, Ukraine

Phone: (+38044) 239 3383.

Web: <http://zpv.knu.ua/> E-mail: mykola.khylyko@gmail.com

Publisher:

“Vadex” Ltd.,

9 Berezhanska str., 04074, Kyiv, Ukraine

Phone: (+38067) 502 2242. Web: <http://vadex.com.ua>. E-mail: tovmash_d@ukr.net

Certificate of registration in State register of publishers

DK #4285 of 27.03.2012

The author's copy of the journal is sent to the address,
specified by the author, at her/his expense.

Наукове видання

Політологічний вісник

Випуск 95

2025 рік

Над випуском працювали:

Відповідальний редактор Микола Хилько

Технічний редактор та верстальник Євгеній Товмаш

Веб-сайт журналу: <https://zpv.knu.ua/>

Журнал доступний на академічних веб-ресурсах:

<http://www.nbuv.gov.ua> (ЦНБУ ім. В. І. Вернадського);

<http://www.library.univ.kiev.ua> (Наукова бібліотека ім. М. Максимовича).

Формат 70×100/16. Гарнітура Georgia

Ум. друк. арк. 26. Наклад 100 пр.

Адреса редакції:

«Політологічний вісник»,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
вул. Володимирська, 60, аудиторія 308-А (Кафедра політології),

м. Київ, 01601, Україна

Тел.: (+38044) 239 3383.

Web: <http://zpv.knu.ua/>. E-mail: editorial_pb@knu.ua

Виготовлювач:

ТОВ «Вадекс»,

вул. Бережанська, 9, 04074, Київ, Україна

Тел.: (+38067) 502 2242. Web: <http://vadex.com.ua>. E-mail: tovmash_d@ukr.net

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України суб'єктів видавничої справи
ДК №4285 від 27.03.2012 р.

Авторський примірник журналу надсилається на вказану
автором адресу за його кошти.